

ΘΕΜΑΤΙΚΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Παραπληροφόρηση,
δημόσια σφαίρα και δημοκρατία

Επιστήμη και Κοινωνία

Επιθεώρηση πολιτικής και ηθικής θεωρίας

ΓΡΑΦΟΥΝ

M. A. Amazeen
S. Poulakidakos-
A. Linardis-
N. Demertzis
V. Georgiadou-
A. Kafe-F. Kountouri
A. Γαρδικιώτης - Α. Πηλιούσης
Μ. Χατζηκωνσταντίνου
Θ. Σιώμος

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

—●—

Προλεγόμενα	3
-------------------	---

ΘΕΜΑΤΙΚΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ

ΠΑΡΑΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗ, ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΦΑΙΡΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Michelle A. Amazeen

The promise and pitfalls of fact-checking in 2022	11
---	----

Stamatis Poulakidakos – Apostolos Linardis – Nicolas Demertzis

Perceptions and attitudes towards fact-checking in Greece: a quantitative audience research	34
--	----

Vasiliki Georgiadou – Anastasia Kafe – Fani Kountouri

Disinformation matters. The media-experts' perspective on fake news, trust in media and counter strategies	69
---	----

Αντώνης Γαδικιώτης – Αχιλλέας Πηλιούσης

Η ψυχολογία της παραπληροφόρησης: αποδοχή και αντιμετώπιση	101
---	-----

<i>Μιχάλης Χατζηκωνσταντίνου</i>	
Fake news, fact-checking και προπαγάνδα στον κοινοβουλευτικό λόγο	134

<i>Θωμάς Σιώμος</i>	
Οι εθνικές εκλογές της 17ης Νοέμβριου 1974 και η τηλεοπτικοποίηση του εκλογικού ανταγωνισμού . . .	161

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΔΟΚΙΜΙΑ

<i>Evangelos Vaiannis</i>	
Reexamining cultural trauma's significance	197
<i>Νίκος Στασινόπουλος</i>	
Έμφυλο υποκείμενο, καθολικότητα, σεξουαλικότητα. Μια λακανική αναπλαισίωση	207

BIBΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

Κώστας Ελευθερίου, <i>Το πολιτικό κόμμα</i> (Θωμάς Λαζαρίδης)	225
Contents	229
Δεοντολογία και διαδικασίες δημοσίευσης	231
Publication ethics and publication malpractice statement	233

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

ΤΟ ΘΕΜΑΤΙΚΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ του ανά χείρας τεύχους, με τίτλο ‘Παραπληροφόρηση, δημόσια σφαίρα και δημοκρατία’, εστιάζει στον έλεγχο εγκυρότητας της δημόσιας πληροφόρησης [fact-checking]. Η εν λόγω μέθοδος έχει αναδειχθεί τα τελευταία χρόνια σε βασικό τρόπο αντιμετώπισης της διάχυσης ανακριβούς πληροφόρησης στην (ψηφιακή) δημόσια σφαίρα, με εκατοντάδες οργανισμούς να έχουν ιδρυθεί σε πολλές χώρες του κόσμου, δυτικού και μη.

Η διάχυση της πληροφορίας μέσω του διαδικτύου και των επί-μέρους εφαρμογών του έχει μεταβάλλει —μεταξύ άλλων— τους τρόπους με τους οποίους τα άτομα λαμβάνουν την πληροφόρησή τους για (επίδικα) ζητήματα δημοσίου ενδιαφέροντος. Η παραδοσιακή, ‘μονόδρομη’ δημοσιογραφία αποτελούσε —μέχρι τον ερχομό του διαδικτύου και των ψηφιακών τεχνολογιών— τη μοναδική, προσβάσιμη από μεγάλα ακροατήρια, πηγή πληροφόρησης. Πλέον, έχουν προκύψει πολλαπλές νέες πηγές πληροφόρησης στην ψηφιακή δημόσια σφαίρα. Το παραγόμενο από χρήστες περιεχόμενο [user generated content, UGC] υπό τη μορφή των ιστολογίων και των εφαρμογών κοινωνικής δικτύωσης, καθώς επίσης και το περιεχόμενο που διανέμεται από δρώντες που στηρίζονται θεμελιωδώς στην ευρεία διάχυση των μηνυμάτων τους (π.χ. πολιτικοί, ΜΚΟ, κερδοσκοπικές επιχειρήσεις) συμπληρώνουν το περιεχόμενο των επαγγελματιών μέσων ενημέρωσης τόσο εντός όσο και εκτός του διαδικτύου. Αυτή η εξατομικευμένη και με ποσοτικά κριτήρια ‘εκδημοκρατισμένη’ (κυριολεκτικά: γενικευμένη) διαδικτυακή επικοινωνία

ωνιακή διαδικασία, καθώς επίσης και η πολλαπλότητα των μέσων πληροφόρησης έχουν οδηγήσει σε μια αύξηση της δημόσιας έκφρασης ατομικών, υποκειμενικών ερμηνειών της πραγματικότητας επί ζητημάτων δημοσίου ενδιαφέροντος.

Εντός αυτού του πολυσχιδούς και περίπλοκου επικοινωνιακού πλαισίου —και εξαιτίας μιας σειράς παραγόντων που έχουν (ενδεικτικά) να κάνουν με την αποξένωση των πολιτών από το πολιτικό σύστημα, τη δυσπιστία απέναντι στους πολιτικούς και τους ειδικούς, τη θεώρηση της πολιτικής ως παιχνίδι εξουσίας/στρατηγικής, που επωφελείται από την περιορισμένη γνώση των ατόμων γύρω από τα πολιτικά δρώμενα και τα δικαιώματά τους— έχει παρατηρηθεί μια αύξηση στην κυκλοφορία μεροληπτικής, πολωμένης ή και αναληθούς πληροφορίας επί επίκαιρων ζητημάτων. Το φαινόμενο αυτό έχει καταστεί αντικείμενο δημόσιας και ακαδημαϊκής συζήτησης εδώ και μερικά χρόνια υπό τον όρο ‘fake news’/‘ψευδείς ειδήσεις’. Μεταξύ άλλων, η αυξημένη διακίνηση ‘ψευδών ειδήσεων’ οφείλεται τόσο στη λογική της ‘προσφοράς’ εκ μέρους φυσικών ή νομικών προσώπων που έχουν συμφέρον να παράγουν και να διακινούν ελλιπή ή και παραποιημένη πληροφόρηση, όσο και στη λογική της ‘ζήτησης’ εκ μέρους των χρηστών.

Στο επίκεντρο της ενδελχούς εξέτασης των πληροφοριών που εμφανίζονται στη —διαδικτυακή κυρίως— δημόσια σφαίρα, και έχοντας ως βασικό στόχο την αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης βρίσκονται οι οργανισμοί ελέγχου ακρίβειας/εγκυρότητας της δημόσιας πληροφόρησης [fact-checking organizations]. Βάσει συγκεκριμένων πρωτοκόλλων, οι οργανισμοί αυτοί αποτιμούν την ακρίβεια επαληθεύσιμων πληροφοριών, οι οποίες εμφανίζονται στη δημόσια σφαίρα είτε ως δηλώσεις είτε ως ειδήσεις/αναφορές σε γεγονότα μέσω της διερεύνησης πρωτογενών ή/και δευτερογενών πηγών.

Η συγκεκριμένη μορφή αποτίμησης δημοσιευμένων δηλώσεων και πληροφοριών επιδιώκει να καταστήσει πολιτικούς, δημοσιογράφους και λοιπούς δημόσιους δρώντες υπεύθυνους για την ακρίβεια των λόγων τους. Στο πλαίσιο του ελέγχου εγκυρότητας των πληροφοριών που εισάγονται στη δημόσια σφαίρα, οι ελεγκτές δημόσιας πληροφόρησης [fact-checkers] αναζητούν αξιόπιστες πηγές που μπορούν να επιβεβαιώσουν ή να αναιρέσουν εν όλω ή εν μέρει τους

ισχυρισμούς ή/και τις πληροφορίες που έχουν τεθεί προς δημόσια συζήτηση.

Επαγγελματίες και ακαδημαϊκοί περιγράφουν τον έλεγχο της ακρίβειας/εγκυρότητας ως μια απαιτητική διαδικασία, η οποία αποτελείται από διαφορετικά στάδια, τα οποία μπορούν να συνοψιστούν σε τρεις κύριες κατηγορίες: την επιλογή των προς έλεγχο πληροφοριών, τη συλλογή τεκμηρίων και την απόφαση επί της ακρίβειας των υπό διερεύνηση πληροφοριών. Για παράδειγμα, η επιλογή των προς έλεγχο πληροφοριών σημαίνει α) τη διαλογή δημόσιων δηλώσεων ή ειδήσεων, διαχωρίζοντας τα ‘γεγονότα’—δηλαδή τις πληροφορίες που μπορούν να υποστούν έλεγχο ως προς την εγκυρότητά τους επί τη βάση απτών τεκμηρίων—από τις ‘γνώμες’—δηλαδή τις υποκειμενικές απόψεις/εκτιμήσεις που δεν μπορούν να υποβληθούν σε έλεγχο εγκυρότητας—και β) εξέταση των ‘γεγονότων’ που αξίζει να ελεγχθούν, συνήθως με βάση τη δημοσιογραφική τους αξία και την απήχηση που μπορεί να έχουν στο κοινό.

Δεδομένου ότι τα συμπεράσματα στα οποία φτάνουν οι ελεγκτές της δημόσιας πληροφορίας συχνά αμφισβητούνται, οι τελευταίοι πρέπει να αποκαλύπτουν με κάθε λεπτομέρεια τον τρόπο που δούλεψαν και τις πηγές που χρησιμοποίησαν (οι οποίες θα πρέπει να είναι επώνυμες), προκειμένου να φτάσουν στο συμπέρασμα που παρουσίασαν. Η πρακτική της πλήρους διαφάνειας είναι θεμελιώδης ως προς τον ισχυρισμό περί αμεροληψίας του ελέγχου ακρίβειας των πληροφοριών. Παράλληλα, όμως, επιτελεί και μια εκπαιδευτική λειτουργία: ακόμα και εάν κάποιος διαφωνεί με το τελικό συμπέρασμα του ελέγχου εγκυρότητας, μπορεί να μάθει ορισμένα πράγματα διαβάζοντας την τελική αναφορά και μελετώντας τη διαδικασία που ακολουθήθηκε. Αυτή η ‘εκπαιδευτική’ διάσταση του ελέγχου ακρίβειας δημόσιας πληροφόρησης είναι εξίσου σημαντική—ου μην και πιο σημαντική—από τη ‘διόρθωση’ πιθανών ανακρίβειών σε δημοσιευμένες πληροφορίες επί επίκαιρων ζητημάτων.

Σε αντίθεση με την κυρίαρχη τάση της εποχής για εντυπωσιοθηρική δημοσιογραφία, για γρήγορη κατανάλωση και πλημμυελή κατανόηση των νοημάτων που εντάσσονται στη δημόσια σφαίρα, ο έλεγχος της ακρίβειας της δημόσιας πληροφόρησης προτάσσει τη λογική της έρευνας, της κριτικής σκέψης, της αντιπαράβολής δε-

δομένων, της αναζήτησης των πλέον κατάλληλων πηγών. Προτάσσει την ανάγκη να καταναλώνουμε και να οικειοποιούμαστε πιο ‘υπεύθυνα’ το ενημερωτικό περιεχόμενο, έτσι ώστε να μπορούμε να (συν)κρίνουμε και να διαμορφώνουμε εμπειριστατωμένη άποψη αναφορικά με τα τεκταινόμενα στον δημόσιο χώρο.

Παρά τις αρκετές —δυνάμει— θετικές του όψεις, το fact-checking δεν θα πρέπει να θεωρείται πανάκεια ως προς την αντιμετώπιση των ‘ψευδών ειδήσεων’ και των πιθανών αρνητικών συνεπειών τους. Το βασικό επιχείρημα πίσω από τη δύναμει αποτελεσματικότητα του fact-checking είναι η θετικιστική αντίληψη περί ‘ορθολογικής δημόσιας σφαίρας’, περί λειτουργίας, δηλαδή, της δημόσιας σφαίρας εντός ενός πλαισίου ορθολογικής συζήτησης για τα όποια (επίδικα) ζητήματα ανακύπτουν. Στην πραγματικότητα η προσέγγιση αυτή εφαρμόζεται μόνο εν μέρει. Οι δρώντες εντός της δημόσιας σφαίρας (πολιτικοί, δημοσιογράφοι, πολίτες) δρουν και υπό την επιρροή συναισθηματικών παραγόντων, συγκροτώντας ταυτόχρονα μια ‘συναισθηματική δημόσια σφαίρα’. Αυτή η ‘συναισθηματική δημόσια σφαίρα’ έχει ως απότοκο φαινόμενα όπως είναι η γνωσιακή προκατάληψη [cognitive bias], η συμπεριφορική πόλωση [attitude polarization], η επιβεβαίωση των προκαταλήψεών μας [confirmation bias] και η ψευδαίσθηση συσχέτισης [illusory correlation], ο λογικός δηλαδή συνδυασμός ασυσχέτιστων στοιχείων. Οι έννοιες αυτές περιγράφουν τους λόγους για τους οποίους οι χρήστες αναζητούν και εμπιστεύονται συγκεκριμένες πηγές πληροφόρησης, διαδικτυακές και μη, ενώ ταυτόχρονα απορρίπτουν άλλες, ανεξαρτήτως της (αν)ακρίβειας της δημοσιευμένης πληροφορίας.

Εντός αυτού του πλαισίου αναπτύσσεται η προβληματική γύρω από τις παραποιημένες ειδήσεις και τον έλεγχο εγκυρότητας της δημόσιας πληροφόρησης στο θεματικό αφιέρωμα του ανά χείρας τεύχους. Το αφιέρωμα ξεκινά με ένα κείμενο της Michelle Amazeen με τίτλο ‘The Promise and Pitfalls of Fact-checking in 2022’. Η Michelle Amazeen είναι Αναπληρώτρια Καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο της Βοστώνης και μια από τις πλέον αναγνωρίσιμες ερευνήτριες στον τομέα του ελέγχου της αξιοπιστίας των ειδήσεων. Αρχής γενομένης από τις ΗΠΑ, στο άρθρο της προβαίνει σε μια επισκόπηση των εγχειρημάτων fact checking διεθνώς και κατόπιν ανα-

λύει τα πλεονεκτήματα και τις αδυναμίες των εν λόγω εγχειρημάτων για την ενίσχυση της αξιοπιστίας της δημόσιας σφαίρας και της δημοκρατίας στο υφιστάμενο πλαίσιο της ψηφιακής εποχής και της πολιτικής πύλωσης.

Στο κείμενό τους με τίτλο ‘Perceptions and attitudes towards fact-checking in Greece: A quantitative audience research’, οι Stamatias Poulakidakos, Apostolos Linardis και Nicolas Demertzis εστιάζουν στην πρόσληψη του ελέγχου εγκυρότητας της δημόσιας πληροφόρησης από το ελληνικό κοινό. Η διαδικτυακή ποσοτική έρευνα που διεξήχθη έδειξε ότι μια σημαντική μερίδα του (ψηφιακού) κοινού ανταποκρίνεται με θετικό τρόπο στο fact-checking. Παράλληλα, όπως προκύπτει από τα αποτελέσματα της έρευνας, το ‘πολιτικό ενδιαφέρον’ των χρηστών του διαδικτύου εμφανίζεται να ασκεί, ως ανεξάρτητη μεταβλητή, τη μεγαλύτερη επιρροή σε τρεις εξαρτημένες μεταβλητές: τη ‘γνώση ύπαρξης οργανισμών ελέγχου εγκυρότητας δημόσιας πληροφόρησης’, την ‘ικανότητα εντοπισμού “ψευδών ειδήσεων” στο διαδίκτυο’, και τη ‘διερεύνηση μιας “παράδοξης” είδησης’ εκ μέρους των χρηστών του διαδικτύου.

Οι Vasiliki Georgiadou, Anastasia Kafe και Fani Kountouri στο άρθρο τους με τίτλο ‘Disinformation matters. The media-experts’ perspective on fake news, trust in media and counter strategies’ διερευνούν τις κύριες πτυχές της παραπληροφόρησης στην Ελλάδα με τη χρήση ημι-δομημένων συνεντεύξεων με ειδικούς των ΜΜΕ και της επικοινωνίας που ενεπλάκησαν άμεσα ή έμμεσα στη δημιουργία αξιόπιστων ειδήσεων ή/και στην καταπολέμηση παραποιημένων ειδήσεων κατά τη διάρκεια της πανδημίας. Βάσει των δεδομένων τους, οι συγγραφείς προβαίνουν σε εννοιολογικές διακρίσεις που αφορούν το φαινόμενο της παραπληροφόρησης και συζητούν παράγοντες και δρώντες που σχετίζονται με την εξάπλωση του φαινομένου στην εποχή της πανδημίας COVID-19. Αφενός επισημαίνουν τον αντίκτυπο που έχει η παραπληροφόρηση στην αυξανόμενη δυσπιστία προς τα μέσα ενημέρωσης, αφετέρου συζητούν τις κατάλληλες στρατηγικές για την αντιμετώπιση των ψευδών και παραποιημένων ειδήσεων και της παραπληροφόρησης εν γένει.

Στο άρθρο του με τίτλο ‘Η ψυχολογία της παραπληροφόρησης: Αποδοχή και αντιμετώπιση’, ο Αντώνης Γαρδικιώτης επι-

χειρεί μια συστηματική επισκόπηση και αξιολόγηση της ψυχολογικής έρευνας γύρω από το φαινόμενο της παραπληροφόρησης, επικεντρώνοντας στο γιατί οι άνθρωποι την αποδέχονται και την υιοθετούν και στο πώς μπορεί αυτό να αντιμετωπιστεί. Έτσι, ο συγγραφέας εστιάζει στους υποκείμενους ψυχολογικούς μηχανισμούς και εξετάζει τρεις προσεγγίσεις του φαινομένου: τη γνωσιοκεντρική [cognition-centered], την προσέγγιση της παρακινούμενης νόησης [motivated reasoning] και την ιδεολογική [ideology-centered]. Επίσης αναφέρεται στην αποτελεσματικότητα επιμέρους τρόπων διαχείρισης της παραπληροφόρησης που εντάσσονται στο πλαίσιο είτε της προ-κατάρριψης [prebunking] είτε της μετα-κατάρριψης [debunking] της παραπληροφόρησης.

Ακριβώς επειδή —όπως έχουν δείξει στα κείμενά τους η Amazeen και οι Poulakidakos, Linardis και Demertzis— οι πρωτοβουλίες fact checking γίνονται συχνά αντικείμενο κριτικής από πολιτικές ομάδες αμφισβητώντας την αμεροληψία τους, έτσι και ο όρος fake news γίνεται όπλο στη ρηματική φαρέτρα του κομματικού ανταγωνισμού. Δεδομένης της αρνητικής του χροιάς, δηλαδή, χρησιμοποιείται ως κατηγορήμα του λόγου του πολιτικού αντιπάλου προκειμένου αυτός να υπονομευθεί. Τη διαδικασία αυτή αναλύει ο Μιχάλης Χατζηχωσταντίνου στο άρθρο του με τίτλο ‘Fake news, fact-checking και προπαγάνδα στον κοινοβουλευτικό λόγο’ στο πλαίσιο του οποίου, αφού προβαίνει στην αποσαφήνιση του σημασιολογικού πεδίου, πραγματοποιεί ανάλυση περιεχομένου των λόγων στην ολομέλεια της Βουλής σε δύο κοινοβουλευτικές περιόδους (ΙΖ΄: 2015-2019 και ΙΗ΄: 2019-2022). Ο συγγραφέας διαπιστώνει ότι ο όρος fake news χρησιμοποιείται στη Βουλή πρωτίστως ως στοιχείο προπαγανδιστικού λόγου χωρίς να τεκμηριώνεται από απτά δεδομένα και γεγονότα.

Εκτός θεματικού αφιερώματος δημοσιεύουμε ένα ενδιαφέρον άρθρο του Θωμά Σιώμου με τίτλο ‘Οι Εθνικές Εκλογές 17ης Νοεμβρίου 1974 και η τηλεοπτικοποίηση του εκλογικού ανταγωνισμού’, το οποίο συμβάλλει στην ιστορία της πολιτικής επικοινωνίας στην Ελλάδα. Αφού περιγράφει την πολιτική σκηνή της εποχής, ο συγγραφέας μελετά την υποδοχή της τηλεοπτικής κάλυψης των πρώτων μεταπολιτευτικών εκλογών από τέσσερις μεγάλες εφημε-

ρίδες αλλά και τα απομνημονεύματα του Άγγελου Βλάχου, του τότε υπηρειακού Υπουργού Εσωτερικών και υπεύθυνου του όλου εγχειρήματος. Η ανάλυση λαμβάνει υπόψη το πνεύμα της νέας εποχής μετά την πτώση της δικτατορίας και την ανανέωση του πολιτικού προσωπικού και τονίζει ότι για πρώτη φορά μέσω του ΕΙΡΤ οι εκλογές δεν αποτέλεσαν μόνο ένα πολιτικό αλλά και ένα τηλεοπτικό γεγονός.

Επίσης, στο παρόν τεύχος φιλοξενούμε δύο βιβλιοκριτικά δοκίμια με επίκαιρη θεματολογία. Το πρώτο, που υπογράφεται από τον Evangelos Vaiiannis κινείται στον χώρο της πολιτισμικής κοινωνιολογίας και σχολιάζει δύο βιβλία του Ron Eyerman για τη θεωρία του πολιτισμικού τραύματος. Με το δοκίμιο αυτό το περιοδικό μας επιστρέφει μετά από έντεκα χρόνια στο θέμα αυτό (βλ. τχ. #28, Χειμώνας 2011-2012), το οποίο καθίσταται ολοένα και πιο επίκαιρο εξαιτίας των πολλαπλών συγκρούσεων, των πολέμων της μνήμης και της επιρροής της δημόσιας ιστορίας στη συγκρότηση ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων διεθνώς. Ο Eyerman είναι ένας από τους πλέον έγκυρους εκπροσώπους της θεωρίας του πολιτισμικού τραύματος και με αυτό κείμενο γίνεται στην Ελλάδα μια πρώτη γνωριμία με το έργο του.

Το έτερο βιβλιογραφικό δοκίμιο υπογράφεται από τον Νίκο Στασινόπουλο και αφορά μια, από τη σκοπιά της λακανικής ψυχανάλυσης, ανασυγκρότηση της κεντρικής παραδοχής των σπουδών φύλου ότι το φύλο είναι μια ουσιωδώς κοινωνική κατασκευή και όχι ένα βιολογικό δεδομένο. Η ανασυγκρότηση που επιχειρεί ο συγγραφέας έγκειται στο ότι αφενός μέσω της παραδοχής της κοινωνικής κατασκευής του φύλου φαίνεται ως εάν η ίδια η κοινωνία να λειτουργεί ως ένα αμετακίνητο explanans και αφετέρου ότι η κοινωνική ταυτότητα φύλου δεν είναι μόνο μία κοινωνική αποτύπωση, αλλά συναρθρώνεται με την ενόρμηση και τον διχασμό ενός εκάστου υποκειμένου και συνεπώς δεν λαμβάνει χώρα μόνο μέσω του συνειδητού Εγώ, αλλά και μέσω του Αυτό (Id). Οπότε, μέσω της συμβολής της ψυχανάλυσης το ζήτημα δεν είναι απλώς η συνηγορία υπέρ της δυνατότητας πολλαπλών έμφυλων ταυτοτήτων (ενάντια στην ανδρική ετεροκανονικότητα), αλλά η παραδοχή της αμετάκλητης προ-εγγραφής τους στην καθολικότητα της έλλειψης. Αυτό σημαίνει ότι η διαφορά των φύλων, ως συμβολικός ευνουχι-

σμός, προηγείται δομικά της όποιας κοινωνικής συγκρότησης της σεξουαλικότητας και άρα δεν είναι όλα κατασκευάσιμα όσον αφορά την ταυτότητα φύλου.

Το 43ο τεύχος ολοκληρώνεται με μία βιβλιοκριτική του Θωμά Λαζαρίδη για το πολιτικό κόμμα στο πλαίσιο της κρίσης του κοινοβουλευτισμού.

Το θεματικό αφιέρωμα του επόμενου τεύχους θα αφορά όψεις του μετα-πανδημικού κόσμου.

Νίκος Δεμερτζής
Σταμάτης Πουλακιδάκος
Επιμελητές θεματικού αφιερώματος

*Michelle A. Amazeen**

THE PROMISE AND PITFALLS
OF FACT-CHECKING IN 2022

Given the evolution and growth of fact-checking around the globe, practitioners and academics have been gathering with increasing frequency to discuss the state of the enterprise. For instance, the first international scientific one-day conference on fact-checking in Athens, Greece assembled in July 2022, to discuss the contribution of universities and research centers in tackling misinformation (EKKE, 2022). Just weeks prior, the 9th annual global fact-checking summit occurred in Oslo, Norway (Larsen, 2022). In October, two conferences convened. Hong Kong Baptist University hosted the virtual conference, ‘Checking the Fact-Checkers: A Global Perspective’ (HKBU, 2022). In the U.S., the 4th annual Conference for Truth and Trust Online gathered in Boston, Massachusetts, providing a forum for academics, industry, non-profit organizations, and other stakeholders to deliberate on the problems facing social media platforms and technical solutions—including fact-checking—to understand and address them (Truth, n.d.). Thus, the continued interest in fact-checking suggests periodic updates on how the practice is evolving has merit. The present article is one such effort which briefly addresses the origins of fact-checking followed by an examination of some of the challenges and opportunities facing the enterprise.

* Associate Professor, Department of Mass Communication, Advertising, and Public Relations, Boston University <mamazeen@bu.edu@commscholar>

The Emergence of Fact-checking

THE ORIGINS of ‘external’ fact-checking—where claims of public figures are vetted for accuracy and publicized—emerged with the nascent world wide web and following the many inaccurate political advertisements from the 1988 U.S. presidential election between then Vice President George H.W. Bush and Massachusetts Governor Michael Dukakis (Amazeen, 2020; Graves & Amazeen, 2019). The co-founder of FactCheck.org, Kathleen Hall Jamieson, was so disgusted with the inaccuracies from the election, she wrote a book about it called *Dirty Politics* (Jamieson, 1993). She also set to work with Brooks Jackson on developing FactCheck.org which they officially launched in 2003. Four years later, they were joined by PolitiFact.com and *The Washington Post’s* Fact Checker (Amazeen, 2013; Graves, 2016). These three constitute the elite, continuously operating political fact-checkers in the U.S.¹

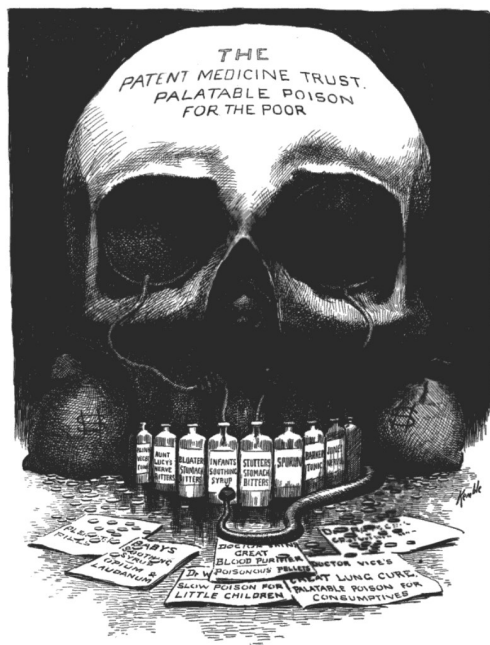
Although modern fact-checkers emerged in the early 21st century, their roots can be traced to a century earlier. Some of the first unofficial fact-checkers were the American muckraking journalists such as Samuel Hopkins Adams who challenged the claims of patent-medicine producers, exposing the products as often ineffective and sometimes deadly as illustrated in a *Collier’s* magazine cover from 1905 (Amazeen, 2020; see Figure 1). George Seldes was another U.S. journalist who continued in the muckraking tradition from 1940-1950 with his weekly subscription newsletter, *In Fact: An Antidote for Falsehood in the Daily Press*. He exposed, among other issues, the harms of cigarette smoking and the tobacco industry’s suppression of this informa-

1. While Brendan Nyhan’s Spinsanity emerged in 2001 with the goal of ‘unspinning misleading claims from politicians, pundits, and the press,’ it ceased operating by the end of 2004 (Amazeen, 2020; Graves, 2016). Snopes emerged in 1995 as an urban legend myth buster rather than a political fact-checker (Amazeen, 2019).

tion (McCarthy, 1982). Other antecedents to modern fact-checking may have emerged in France with the French weekly investigative newspaper, *Le Canard enchaîné*, which launched in 1915 (Graves, 2016).

Collier's

THE NATIONAL WEEKLY

DEATH'S LABORATORY

Patent medicines are poisoning people throughout America to-day. Babies who cry are fed laudanum under the name of syrup. Women are led to injure themselves for life by reading in the papers about the meaning of backache. Young men and boys are robbed and contaminated by vicious criminals who lure them to their dens through seductive advertisements.

DRAWN BY E. W. KEMBLE

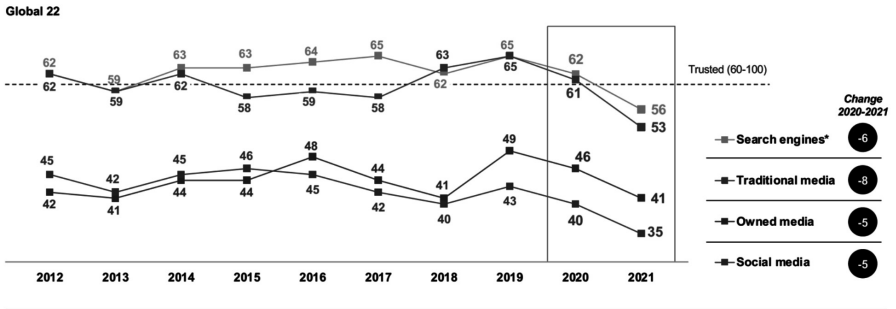
Figure 1. Public domain image of E. W. Kemble's 'Death's Laboratory' from the cover of *Collier's* (June 3, 1905).

Research on the global advent of fact-checking indicates it should be understood as a democracy-building tool that emerges in areas of the world where democratic institutions are perceived

to be weak or are under threat (Amazeen, 2020). Accordingly, with the ongoing spread of fact-checking organizations, it should come as no surprise that trust in media continues to erode. To be sure, the Edelman Trust Barometer (2021) shows that trust in information sources is at an all-time low around the world (see Figure 2). This public opinion polling is consistent with that of other organizations such as Gallup (Brenan, 2021) and Reuters (Newman, 2022) that have found similar declines in institutional trust, including media trust. Thus, as threats to democracy seem to be accelerating around the world (Csaky, 2021), we are seeing the growth of fact-checking along with these threats. Indeed, fact-checking continues to spread internationally. According to the Duke Reporter’s Lab database of global fact-checking sites, there were 391 active fact-checkers around the world in June 2021.² However, the pace of growth has been slowing. It is too soon to tell whether the slower growth is due to market saturation, COVID-related disruptions, or something more troublesome (Stencel, Ryan, & Luther, 2022).

TRUST IN ALL INFORMATION SOURCES AT RECORD LOWS

Percent trust in each source for general news and information

2021 Edelman Trust Barometer. COM_MCL. When looking for general news and information, how much would you trust each type of source for general news and information? 9-point scale; top 4 box, trust. Question asked of half of the sample. General population, 22-nat avg. *From 2012-2015, "Online Search Engines" were included as a media type. In 2016, this was changed to "Search Engines."

Figure 2. 2021 Edelman Trust Barometer.

2. Two fact-checking organizations are active in Greece: AFP Fact Check and Ellinika Hoaxes.

With this global growth of fact-checking came the need for networking, capacity building, collaboration, and best practices. In 2015, the International Fact-checking Network, or IFCN, was formed (Amazeen, 2020; Graves & Amazeen, 2019) demonstrating the increasing legitimacy and institutionalization of the fact-checking enterprise (Lowrey, 2017). Amidst the fraught U.S. presidential election in 2016, rife with misinformation, the IFCN developed a code of principles to enshrine best practices and to help distinguish reliable fact-checkers from unreliable ones (IFCN, n.d.a). These principles include commitments to 1) non-partisanship and fairness, 2) standards and transparency of sources, 3) transparency of funding and organization, 4) standards and transparency of methodology, and 5) an open and honest corrections policy (IFCN, n.d.b). Despite these efforts at professionalization, however, fact-checkers have had to navigate many potential pitfalls, some of which are highlighted next.

Fact-checking Pitfalls

Awareness

In order for the public to consciously engage with fact-checking, they must first be aware of it. As the number of people who go directly to fact-checking sites is generally small (Amazeen, Vargo, & Hopp, 2019; Shin & Thorson, 2017), fact-checkers rely on amplification of their articles by news outlets (Graves & Cherubini, 2016). Indeed, from its inception, FactCheck.org intended for its fact-checks to be consumed and passed along to the public via journalists as indicated by their slogan ‘Please Steal Our Stuff’ (Amazeen, 2013). Yet, although many journalists do cite the work of fact-checkers, there is little evidence of any agenda-setting effect on news media (Amazeen, 2015a; Vargo, Guo & Amazeen, 2018). Moreover, even in places where fact-checking has high penetration—such as the U.S.—the public is generally unfamiliar with it (Nyhan & Reifler, 2015; Robertson, Mourão, & Thorson, 2020). Similarly, awareness and familiarity levels of

fact-checking beyond the U.S. context are low, such as in Indonesia (Limilia, Gelgel, & Rahmiaji, 2022) and Europe (Demertzis, Poulakidakos, & Tsekeris, 2022; Lyons, Merola, Reifler & Stoeckel, 2020). Thus, an initial pitfall is limited awareness of or familiarity with fact-checkers. With limited awareness, visits to fact-checking sites will be minimal, which is supported by evidence indicating such (Guess, Nyhan & Reifler, 2020).

Attitudes

Beyond awareness are the evaluative perceptions that the public holds about the practice of fact-checking, which vary widely. A content analysis of social media posts in 2014/2015 about several fact-checking sites (Fact-check.org, Snopes, and StopFake) reveal messages were primarily negative about fact-checker perceived trustworthiness and transparency (Brandtzaeg & Følstad, 2017). In contrast, a representative sample of U.S. adults reveal that although 4 out of 5 of those polled believe fact-checking is an important responsibility of news media (Barthel & Gottfried, 2016), there is a partisan divide with Republicans having significantly less favorable perceptions of fact-checkers than do Democrats (Robertson, et al., 2020). Similarly, in Europe, while overall sentiment of fact-checking is generally favorable, there also are noteworthy geographic and ideological variations. Those in Northern European countries (Germany and Sweden) have more favorable perceptions than in Spain, Italy, Poland, and France. Less favorable perceptions are linked with conservatism, dissatisfaction with democracy, and/or disaffection with the European Union (Lyons et al., 2020).

Usage

As predicted by stage-model frameworks where individuals proceed through distinct stages of awareness, attitudes, and behavior (Lavidge & Steiner, 1961), use of fact-checks correspond to attitudinal and motivational predispositions. Not only do indivi-

duals with liberal ideologies tend to have more favorable perceptions of fact-checkers, but they are also more likely to report visiting fact-checking sites (Robertson et al., 2020). Furthermore, although only a small proportion of people share fact-checks on social media, those who do tend to be ideologically liberal and do so for purposes of reinforcing existing attitudes (Amazeen et al., 2019; Shin & Thorson, 2017). At the same time, while conservatives are less likely to share fact-checks, when they do it is often for the purpose of denigrating the opposition (Shin & Thorson, 2017). Given that a need for orientation—or a greater mass media information-seeking motivation pertaining to specific issues—drives the sharing of fact-checks on social media (Amazeen et al., 2019) along with identity relevant, ideological consumption (Robertson et al., 2020; Shin & Thorson, 2017), opportunities for fact-checkers to influence the public may be fairly limited.

Information Processing and Effectiveness

Momentarily setting aside the pitfalls of selective exposure and engagement of audiences with fact-checking, another enduring challenge has been demonstrating whether fact-checking is effective at correcting misperceptions among those exposed. Comprehensive reviews of the literature indicate that fact-checks can, indeed, be effective in minimizing—although not necessarily eliminating—reliance on misinformation. These effects can last up to several weeks (although not always) and can have downstream effects on outcomes such as sharing misinformation on social media or voting intentions (Ecker et al., 2022; Lewandowsky et al., 2020). The effects of fact-checking in reducing false beliefs have been demonstrated as globally robust, spanning countries such as Argentina, Nigeria, South Africa, and the United Kingdom (Porter & Wood, 2021).

Of course, while fact-checking can be effective, its effectiveness is conditional on many factors including the outcomes one is looking for (e.g., changing versus reinforcing beliefs or behaviors, etc.) as well as how different types of individuals process in-

formation (Ecker et al., 2022; Graves & Amazeen, 2019). A tacit theoretical foundation of fact-checking is the ‘knowledge deficit model’ (Simis, Madden, Cacciatore, & Yeo, 2016) whereby incorrect beliefs can readily be remedied simply by providing accurate facts. However, while fact-checks can minimize reliance on misinformation, misinformation can often persist in influencing people’s thought process to some degree (Ecker et al., 2022). This is known as the continued influence effect (Johnson & Seifert, 1994).

Another theoretical perspective explaining the degree to which fact-checking may or may not be influential involves the goals underlying how people cognitively process information. Rather than having a goal of finding accurate information, some people are motivated to find information that either conforms to their existing beliefs—and thus engage in defensive processing—or that helps them manage a public impression they wish to share as in virtue signaling (Chaiken, Lieberman, & Eagly, 1989; Malika & Adelman, 2022). Yet another perspective is that people cognitively process information superficially, if at all. That is, rather than being motivated to process information in a biased manner (defensively or for impression management purposes), people are cognitive misers and just don’t pay attention (Lupia, 2013) or put forth the effort to consider whether information is accurate (Pennycook & Rand, 2019). Thus, while fact-checking can be beneficial, a pitfall is believing fact-checking is effective on everyone. A better understanding is needed of which types of people are prone to misinformation yet are still open to fact-checking.

A promising area of research on this issue is the development of a typology of misinformation-susceptible publics (Krishna, 2017; 2021). Following the motivation-attitude-knowledge framework, an individual’s susceptibility to misinformation can be measured by their motivation to engage with a particular topic, their attitude toward that topic, and their level of knowledge about the topic. The typology categorizes people into four different groups: those who are misinformation immune, misinformation vulnerable, misinformation receptive, and misinforma-

tion amplifying. While research indicates no statistical differences between groups based on age, gender, income, or education, political ideology has been one discriminating factor. In particular, misinformation-immune publics are more likely to identify as liberal and misinformation-receptive publics are more likely to identify as ideologically conservative (Krishna, 2021).

While misinformation-amplifying publics comprise the smallest group in the typology, at roughly 3% of the sample, they are high on knowledge deficiency, are highly motivated, and have extreme attitudes about an issue. They are likely not only to accept misinformation, but also to spread it. They are also least likely to be receptive to debunking efforts. Thus, fact-checkers may be wasting their time trying to reach these types of individuals. Likewise, misinformation-receptive publics are also unlikely to be open to debunking efforts. According to this research, it is the misinformation-*vulnerable* publics that may be most open to receiving corrective information. These are individuals who either have extreme attitudes or are highly lacking in topic-related knowledge but not both. The higher levels of one offset susceptibility to misinformation by the lower levels of the other (Krishna, 2021). Further developing our understanding of who is vulnerable to misinformation yet still receptive to fact-checking will allow fact-checkers to be more strategic about which audiences they are trying to reach which is crucial given their limited resources.

Fact-checking Practices

Beyond the efficacy of fact-checking is the longstanding debate about whether the practices of fact-checking are biased (Amazeen, 2013; Graves, 2016). While critics of fact-checking contend it is biased in its claim selection and evaluation methods (Amazeen, 2013; Lim, 2018; Marietta, Barker & Bowser, 2015; Uscinski, 2015; Uscinski & Butler, 2013) there are multiple studies which demonstrate high consistency when the same claims are checked (Amazeen, 2015b; 2016; Vosoughi, Roy, & Aral, 2018).

Yet, bad fact-checks do, certainly, exist. Indeed, finding checkable facts is not as straightforward as it may seem especially when opinions are mixed into statements or political identities influence judgements (Merpert et al., 2018). The IFCN code of principles was developed, in part, to address these concerns, particularly the commitment to disclosing standards and transparency of fact-checking methods (IFCN, n.d.b.). Additional well-designed studies are needed to empirically examine these practices especially among IFCN signatories.

One such study that attempts to examine fact-checking methods is from Tsang, Feng, and Lee (2022). Their research distinguishes between ‘partisan’ fact-checkers and independent, ‘professional’ fact-checkers. They find that partisan fact-checkers are more likely ‘to criticize a claim for being “wrong” or unjustified due not to factual errors but to questionable framing, narration, contextualization of events, and/or argumentation’ (p. 3). Partisan fact-checkers are also less likely than professional fact-checkers to provide source information for the materials they use to check claims. In this way, their research illustrates how fact-checking can be weaponized to illegitimately ‘correct’ the record while at the same time delegitimizing the practice of the entire fact-checking enterprise. Yet, as noted by Tsang and colleagues (2022), partisan fact-checkers may perform a useful service if they adhere to professional fact-checking standards.

An emerging challenge related to potential bias in fact-checking, particularly as it relates to claim selection, is linked to the social media platform Meta and their Third-Party Fact-Checking Program. This program enables selected fact-checkers which are signatories of the IFCN to identify, review, and rate misinformation appearing on Facebook, Instagram, and WhatsApp (Meta, n.d.) Rather than allowing fact-checkers to independently determine which claims merit scrutiny, increasingly, claim selection is being driven by Meta. In other words, third-party fact-checkers are given the claims that Meta wants fact-checked which is often based upon online virality rather than political significance or newsworthiness (Graves et al., 2022). As such, commercial in-

terests may be taking over democratic interests. Fact-checkers must be wary of this conflict of interest.

Structural Impediments

A final pitfall involves the ways in which the digital media system has been structured. Even if fact-checking were fully optimized, it is no match for the way the digital media ecosystem has evolved to embrace algorithmic amplification and precision targeting (Ecker et al., 2022). Studies have repeatedly shown that misinformation spreads faster and farther on social media than do fact-checks (Friggeri, Adamic, Eckles, & Cheng, 2014; Vosoughi et al., 2018). Moreover, misinformation messages targeted to psychological characteristics of individuals can be highly persuasive (Matz, Kosinski, Nave, & Stillwell, 2017). Thus, the architecture of our media systems actually hinders the potential beneficial effects of fact-checking.

While some of the social media platforms appear to be taking responsibility for addressing the misinformation that is amplified and targeted to users on their sites, they are not being fully transparent about the effectiveness of their efforts. For example, with Meta's Third-Party Fact-Checking program, the metrics needed to determine the extent to which fact-checks are beneficial are not available to participating fact-checkers let alone the public (Full Fact, 2020; Lu, 2019). Thus, future research must focus on the transparency and accountability of social media efforts to address misinformation. For instance, an application programming interface endpoint is needed that reveals the specific actions social media platforms take for messages identified as containing misinformation, such as removal, adding warning labels, or downranking. Clarity is also needed around downranking and shadow banning to reveal who still sees downranked content, whether there is variation across user demographic and psychographic characteristics, and whether mitigation tactics affect how social media users respond (such as liking, sharing, or commenting). Visibility into these actions will help research-

ers assess how media use, media literacy, and political ideology interact with the actions platforms are taking to address misinformation (Pasquetto et al., 2020). Although some research has tried to address these issues, it has been independent of the social platforms (Théro & Vincent, 2022). Moreover, because many fact-checkers are funded, in part, by social media platforms, they may be compromised in their ability to require accountability from these platforms.

Fact-checking Opportunities

Despite these challenges, there are opportunities on the horizon. For instance, fact-checkers have been steadfastly pursuing artificial intelligence [AI] to help them do their jobs more efficiently (Graves & Amazeen, 2019). Indeed, the use of AI and machine learning are being explored by fact-checkers such as Full Fact, Chequeado, and the Duke Reporter’s Lab (Graves, 2022). The Duke Reporter’s Lab has shared how their automated system, code-named ‘Squash’ is supposed to work (see Figure 3): it detects politicians’ claims—filtering out non-factual claims (via ClaimReview)—and matches the factual claims with related fact-checks (via ClaimBuster). While not a perfect system, the development of these types of processes offers much promise to fact-checkers. However, a large challenge is having enough fact-checks to make these types of systems work (Adair, 2021). Yet, the current state of automated fact-checking and its use of machine learning and natural language processing offers rich opportunities and many pathways for future research (Graves, 2018; Guo, Schlichtkrull, & Vlachos, 2022). Furthermore, public opinion polling suggests that audiences are receptive to AI in journalism. A nationally representative poll in the U.S. indicated that 1 in 3 adults felt it was definitely or probably a good idea to have journalists replaced by AI (Glass, 2022). Moreover, research has shown that when journalists do their work *in tandem* with algorithms, audience perceptions of bias are attenuated (Waddell, 2019). Thus, these findings underscore the promise of AI among fact-checkers.

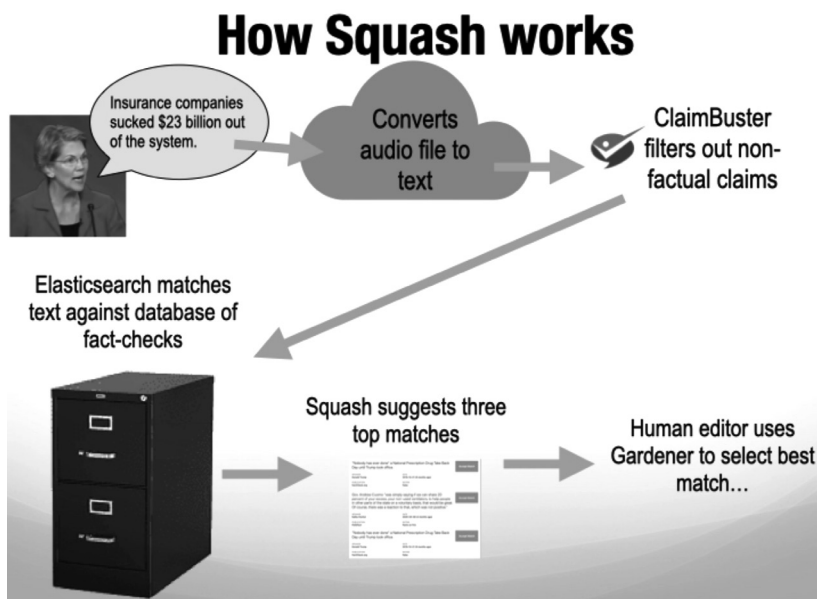

Figure 3. ‘Squash works by converting audio to text and then matching the claim against a database of fact-checks’ (Adair, 2021).

Another opportunity involves broadening the conception of how fact-checkers can impact society (Dias & Sippitt, 2020). While early fact-checkers were primarily concerned with informing audiences (Amazeen, 2013), second-generation fact-checkers are also concerned with holding accountable those who are making inaccurate claims in order to bring about systemic change (Graves, 2022; Sippitt & Moy, 2020). This observation is a critique of research on fact-checkers that has been conducted to date, indicating it has been too focused on the persuasive effects of changing beliefs in misperceptions rather than addressing other ways fact-checkers may have an impact (Dias & Sippitt, 2020). Yet, there has been some documentation of systemic change that has been brought about by fact-checking. For instance, in 2011, PolitiFact selected as its ‘Lie of the Year’ the frequent Democratic talking point that Republicans voted to end Medicare in the U.S. According to the Congressional Record, the

number of times this language was used during sessions of Congress was nearly cut in half from 50 to 26 times after the Lie of the Year nomination (Amazeen, 2013). Moreover, in the U.K., fact-checks from Full Fact have led to corrections from a Prime Minister, Members of Parliament, and national newspapers (Sippitt & Moy, 2020). Nonetheless, additional research along these lines affords the opportunity to understand the direct political impacts of fact-checking and the variety of factors that shape them (Graves & Amazeen, 2019).

Finally, as research shows that it is easier to *prevent* misperceptions than correct them (Ecker et al., 2022; Lewandowsky et al., 2020), fact-checkers have an opportunity to teach their audiences how to be more media literate (Çömlekçi, 2022). In 2017, the Finnish fact-checking organization Faktabaari [FactBar] worked with educators to adapt their professional fact-checking methods to cover elections for use in schools in Finland (Neuvonen et al., 2018). This is another example of what second-generation fact-checking might entail to achieve systemic change (Sippitt & Moy, 2020). Similarly, Argentina's fact-checker, Chequeado, has had a strong training and education focus since its inception in 2014. It is now leading a Latin American network of fact-checking trainers that is bringing fact-checking curricula to university students in Latin America (Pennacchio, 2022).

Similar efforts are also taking place in the U.S. with MediaWise teaching people digital media literacy and fact-checking skills to spot misinformation and disinformation, with initiatives specifically designed to engage Gen Z, college students, and older Americans (Poynter, n.d.). Notably, all of these organizations—FactBar, Chequeado, and MediaWise—are signatories of the IFCN. Moreover, other IFCN signatories offer some type of media literacy training, as well, including Africa Check, Demagog (Poland), Faktisk.no (Norway), and Teyit.org (Turkey). Thus, this is a growing area where fact-checkers can go beyond just informing the public, and can actually instill the tools of the trade, so to speak, teaching people how to be more critical consumers of media content (Çömlekçi, 2022).

Given the opportunity this shift in focus may present, it is important to understand whether there is any evidence indicating that teaching fact-checking techniques is beneficial. Indeed, scholars who have been developing curricula for online civic reasoning have shown that teaching lateral reading techniques—a practice employed by professional fact-checkers—significantly increased students’ ability to judge the credibility of online content both at the high school level (Wineburg et al., 2022) as well as among college students (Breakstone et al., 2021).

Beyond the education system, another related opportunity for fact-checking partnerships may be with local librarians, at least in countries with robust library infrastructure, as they can be key vectors of connecting patrons with accurate, local information be it political, health-related, or otherwise. Not only has research shown that libraries remain one of the most trusted institutions—at least in the U.S.—at a time when trust is at an all-time low (Geiger, 2017), but an overwhelming majority of respondents to a 2016 Pew survey indicated they believed libraries should have programs to teach digital skills (Horrigan, 2016). This could include literacy skills such as how to navigate and critically evaluate online media information. Indeed, there is precedence in librarians being involved in local U.S. election fact-checking efforts. For instance, in 2012, the Living Voters Guide provided an online discussion forum for understanding Washington state ballot measures by the Seattle Public Library in partnership with City Club and the University of Washington (Joseph, 2012; KPLU, 2012). Thus, bringing together fact-checkers with other institutions committed to empowering communities through knowledge and education may be another effective strategy for conferring systemic change.

Of course, there are many more pitfalls associated with fact-checking than what was outlined in this article. The future of fact-checking also holds great promise; much more than what was conveyed here. But as Demertzis and colleagues (2022) remind us, ‘... one should not consider fact-checking as a panacea against any type of inaccurate information that hits the public

sphere...’ (p. 1). Rather, fact-checking is but one part—a very important part—of tackling misinformation (Ecker et al., 2022). Future efforts should strive to examine how fact-checking may complement other intervention strategies such as prebunking messages, which forewarn individuals about forthcoming misinformation (Amazeen, Krishna, & Eschmann, 2022), or media literacy interventions (Hameleers, 2022). Moreover, collaborations between industry and academia may further efforts in realizing the full potential of automated fact-checking (Graves, 2018) as well as holding platforms to account for their efforts to address misinformation (Pasquetto et al., 2020).

References

- Adair, B. (2021). The lessons of Squash, our groundbreaking automated fact-checking platform. Duke Reporter’s Lab, June 28. <https://reporterslab.org/the-lessons-of-squash-our-groundbreaking-automated-fact-checking-platform/>
- Amazeen, M. A. (2013, October). Making a difference: A critical assessment of fact-checking in 2012. New America Foundation Media Policy Initiative Research Paper. <https://www.newamerica.org/new-america/making-a-difference/>
- Amazeen, M. A. (2015a). Developing an ad reporting typology: A network analysis approach to newspaper and fact-checker coverage of the 2008 presidential election. *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 92(3), 617-641. <https://doi.org/10.1177/1077699015574099>
- Amazeen, M.A. (2015b) Revisiting the Epistemology of Fact-Checking, *Critical Review*, 27:1, 1-22, DOI: 10.1080/08913811.2014.993890
- Amazeen, M. A. (2016). Checking the fact-checkers in 2008: Predicting political ad scrutiny and assessing consistency. *Journal of Political Marketing*, 15(4), 433-464. <https://doi.org/10.1080/15377857.2014.959691>
- Amazeen, M. A. (2019). Practitioner perceptions: Critical junctures and the global emergence and challenges of fact-checking. *International Communication Gazette*, 81(6-8), 541-561. <https://doi.org/10.1177/1748048518817674>

- Amazeen, M. A. (2020). Journalistic interventions: The structural factors affecting the global emergence of fact-checking. *Journalism*, 21(1), 95-111. doi:10.1177/1464884917730217
- Amazeen, M. A., Krishna, A. & Eschmann, R. (2022). Cutting the bunk: Comparing the solo and aggregate effects of prebunking and debunking Covid-19 vaccine misinformation. *Science Communication*, 44(4), 387-417. <https://doi.org/10.1177/10755470221111558>
- Amazeen, M. A., Vargo, C., & Hopp, T. (2019). Reinforcing attitudes in a gatewatching news era: Individual-level antecedents to sharing fact-checks on social media. *Communication Monographs*, 86(1), 112-132. doi.org/10.1080/03637751.2018.1521984
- Barthel, M., & Gottfried, J. (2016, November 18). Majority of U.S. adults think news media should not add interpretation to the facts. Pew Research Center. <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2016/11/18/news-media-interpretation-vs-facts/>
- Breakstone, J., Smith, M., Connors, P., Ortega, T., Kerr, D., & Wineburg, S. (2021). Lateral reading: College students learn to critically evaluate internet sources in an online course. *Harvard Kennedy School (HKS) Misinformation Review*, 2(1). <https://doi.org/10.37016/mr-2020-56>
- Brenan, M. (2021). Americans' trust in media dips to second lowest on record. Gallup. <https://news.gallup.com/poll/355526/americans-trust-media-dips-second-lowest-record.aspx>
- Chaiken, S., Liberman, A., & Eagly, A.H. (1989). Heuristic and systematic information processing within and beyond the persuasion context. In J.S. Uleman, & J.A. Bargh (Eds.), *Unintended Thought* (pp. 212-252). New York: Guilford.
- Çömlekçi, M. (2022). Why do fact-checking organizations go beyond fact-checking? A leap toward media and information literacy education. *International Journal of Communication*, 16, 4563-4583. <https://ijoc.org/index.php/ijoc/article/view/19728>
- Csaky, Z. (2021). Nations in transit 2021: The antidemocratic turn. Freedom House. <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2021/antidemocratic-turn>
- Demertzis, N., Poulakidakos, S., & Tsekeris, C. (2022, April). Public communication disruption and information accuracy. GPSG Working Paper #36. https://www.academia.edu/download/83440933/demertzis_poulakidakos_tsekeris_public_communication_disruption_and_information_accuracy_1.pdf

- Dias, N., & Sippitt, A. (2020). Researching fact checking: Present limitations and future opportunities. *The Political Quarterly*, 91(3), 605-613. <https://doi.org/10.1111/1467-923X.12892>
- Ecker, U. K. H., Lewandowsky, S., Cook, J., Schmid, P., Fazio, L. K., Brashier, N., Kendeou, P., Vraga, E. K., & Amazeen, M. A. (2022). The psychological drivers of misinformation belief and its resistance to correction. *Nature Reviews Psychology*, 1, 13-29. <https://doi.org/10.1038/s44159-021-00006-y>
- Edelman Trust Barometer (2021). Global report. <https://www.edelman.com/trust/2021-trust-barometer>
- EKKE. (2022, June 25). 1st international scientific one-day conference on fact-checking in Greece. National Centre for Social Research. <https://www.ekke.gr/en/announcement-front/1i-diethnis-epistimoniki-imerida-fact-checking-stin-ellada>
- Friggeri, A., Adamic, L. A., Eckles, D., & Cheng, J. (2014). Rumor cascades. In International AAAI Conference on Web and Social Media. Palo Alto, CA: Association for the Advancement of Artificial Intelligence.
- Full Fact. (2020). Report on the Facebook Third-Party Fact-Checking programme. <https://fullfact.org/blog/2020/dec/full-fact-publishes-new-report-on-facebooks-third-party-fact-checking-programme/>
- Geiger, A.W. (2017, August 30). Most Americans—especially millennials—say libraries can help them find reliable, trustworthy information. Pew Research Center. <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/08/30/most-americans-especially-millennials-say-libraries-can-help-them-find-reliable-trustworthy-information/>
- Glass, B. (2022). Survey: Generations, genders differ when it comes to AI replacing people for some jobs. Boston University Media and Technology Survey, September 26. <https://www.bu.edu/com/articles/survey-generations-genders-differ-when-it-comes-to-ai-replacing-people-for-some-jobs/>
- Graves, L. (2016). *Deciding What's True: The Fact-Checking Movement in American Journalism*. New York: Columbia University Press.
- Graves, L. (2018). Understanding the promise and limits of automated fact-checking. In Reuters Institute for the Study of Journalism (Reuters Institute for the Study of Journalism Factsheets). Reuters Institute for the Study of Journalism.

- Graves, L. (2022). Fact-checking movement. In G. A. Borchard (Ed.) *The SAGE Encyclopedia of Journalism* (2nd ed.). Thousand Oaks: SAGE Publications, Inc. <https://dx.doi.org/10.4135/9781544391199.n155>
- Graves, L. & Amazeen, M. A. (2019). Fact-checking as idea and practice in journalism. In J. Nussbaum (Ed.) *Oxford Research Encyclopedia of Communication*. Oxford University Press. <http://oxfordre.com/communication/view/10.1093/acrefore/9780190228613.001.0001/acrefore-9780190228613-e-808>
- Graves, L., & Cherubini, F. (2016). The rise of fact-checking sites in Europe. Oxford, U.K.: Reuters Institute for the Study of Journalism, University of Oxford.
- Graves, L., Bélair-Gagnon, V., Larsen, R., & Kalsnes, B. (2022). What are fact-checkers for? The divide between ‘fact-checking’ and ‘debunking’ in a growing transnational field. Paper presented to the Journalism Studies Division at the International Communication Association annual conference, Paris, France, May, 2022.
- Guess, A. M., Nyhan, B., & Reifler, J. (2020). Exposure to untrustworthy websites in the 2016 US election. *Nature Human Behaviour*, 4(5), 472-480.
- Guo, Z., Schlichtkrull, M., & Vlachos, A. (2022). A survey on automated fact-checking. *Transactions of the Association for Computational Linguistics*, 10, 178-206. doi: https://doi.org/10.1162/tacl_a_00454
- HKBU. (2022). Checking the fact-checkers: A global perspective. [Virtual Conference.] <https://www.comm.hkbu.edu.hk/aimr/checking-the-fact-checkers/index.php#program>
- Hameleers, M. (2022). Separating truth from lies: Comparing the effects of news media literacy interventions and fact-checkers in response to political misinformation in the US and Netherlands. *Information, Communication & Society*, 25(1), 110-126, DOI:10.1080/1369118X.2020.1764603
- Horrigan, J.B. (2016, September 9). Libraries 2016. Pew Research Center. <https://www.pewresearch.org/internet/2016/09/09/libraries-2016/>
- IFCN. (n.d.a). The code and the platforms. <https://ifcncodeofprinciples.poynter.org/know-more/the-code-and-the-platforms>
- IFCN. (n.d.b). The commitments of the code of principles. <https://ifcncodeofprinciples.poynter.org/know-more/the-commitments-of-the-code-of-principles>

- Jamieson, K. H. (1993). *Dirty politics: Deception, distraction, and democracy*. New York: Oxford University Press.
- Johnson, H. M., & Seifert, C. M. (1994). Sources of the continued influence effect: When misinformation in memory affects later inferences. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, *20*(6), 1420-1436. <https://doi.org/10.1037/0278-7393.20.6.1420>
- Joseph, N. (2012, October) Living Voters Guide: A resource for discussion, civic and civil. Perspectives Newsletter. <https://artsci.washington.edu/news/2012-10/living-voters-guide>
- KPLU News Staff (2012, October 26). Living Voters Guide – Just the facts. <https://www.knkn.org/post/living-voters-guide-just-facts>
- Krishna, A. (2017). Motivation with misinformation: Conceptualizing lacuna individuals and publics as knowledge deficient, issue-negative activists. *Journal of Public Relations Research*, *29*, 176-193.
- Krishna, A. (2021). Lacuna publics: Advancing a typology of disinformation-susceptible publics using the motivation-attitude-knowledge framework. *Journal of Public Relations Research*, *33*(2), 63-85.
- Larsen, R. (2022, July 9). Global Fact 9 recap: First academic track + record attendance. Oslo Metropolitan University. <https://uni.oslomet.no/scam/2022/07/09/global-fact-9-recap-first-academic-track-record-attendance/>
- Lavidge, R. J., & Steiner, G. A. (1961). A model for predictive measurements of advertising effectiveness. *Journal of Marketing*, *25*(6), 59-62.
- Lewandowsky, S., Cook, J., Ecker, U. K. H., Albarracín, D., Amazeen, M. A., Kendeou, P., Lombardi, D., Newman, E. J., Pennycook, G., Porter, E. Rand, D. G., Rapp, D. N., Reifler, J., Roozenbeek, J., Schmid, P., Seifert, C. M., Sinatra, G. M., Swire-Thompson, B., van der Linden, S., Vraga, E. K., Wood, T. J., Zaragoza, M. S. (2020). The Debunking Handbook 2020. Available at <https://sks.to/db2020>. DOI:10.17910/b7.1182
- Lim, C. (2018). Checking how fact-checkers check. *Research & Politics*, *5*(3). <https://doi.org/10.1177/2053168018786848>
- Limilia, P., Gengel, N. M. R. A., & Rahmijaji, L. R. (2022). Public perception and attitude on fact-checking: A case study from Indonesia. *Proceedings of International Conference on Communication Science*, *2*(1), 140-145. DOI: <https://doi.org/10.29303/iccspceeding.v2i1.85>

- Lowrey, W. (2017). The emergence and development of news fact-checking sites. *Journalism Studies*, 18(3), 376-394. DOI: 10.1080/1461670X.2015.1052537
- Lu, D. (2019, July 30). Facebook's fact-checking process is too opaque to know if it's working. *New Scientist*. <https://www.newscientist.com/article/2211634-facebooks-fact-checking-process-is-too-opaque-to-know-if-its-working/>
- Lupia, A. (2013). Communicating science in politicized environments. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 110 (Supplement 3), 14048-14054. <https://doi.org/10.1073/pnas.1212726110>
- Lyons, B., Mérola, V., Reifler, J., & Stoeckel, F. (2020). How politics shape views toward fact-checking: Evidence from six European countries. *The International Journal of Press/Politics*, 25(3), 469-492. <https://doi.org/10.1177/1940161220921732>
- Malka, A., & Adelman, M. (2022). Expressive survey responding: A closer look at the evidence and its implications for American democracy. *Perspectives on Politics*, 1-12. <https://doi.org/10.1017/S1537592721004096>
- Marietta, M., Barker, D. C., & Bowser, T. (2015). Fact-checking polarized politics: Does the fact-check industry provide consistent guidance on disputed realities? *The Forum*, 13(4), 577-596.
- Matz, S. C., Kosinski, M., Nave, G. & Stillwell, D. J. (2017). Psychological targeting as an effective approach to digital mass persuasion. *PNAS*, 114(48), 12714-12719. <https://doi.org/10.1073/pnas.1710966114>
- McCarthy, C. (1982, May 19). George Seldes, In Fact. *The Washington Post*. <https://www.washingtonpost.com/archive/lifestyle/1982/05/19/george-seldes-in-fact/6a786416-6815-49de-9503-dad4c7d4787b/>
- Merpert, A., Furman, M., Anauati, M. V., Zommer, L., & Taylor, I. (2018). Is that even checkable? An experimental study in identifying checkable statements in political discourse. *Communication Research Reports*, 35(1), 48-57. DOI: 10.1080/08824096.2017.1366303
- Meta. (n.d.). Meta's third-party fact-checking program. <https://www.facebook.com/formedia/mjp/programs/third-party-fact-checking>
- Neuvonen, M., Kivinen, K. & Salo, M. (2018). *Fact-checking for educators and future voters*. FactBar EDU. <https://bit.ly/316zZZt>
- Newman, N. (2022, June 15). Overview and key findings of the 2022 Digital News Report. Reuters Institute. <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/digital-news-report/2022/dnr-executive-summary>

- Nyhan, B., & Reifler, J. (2015). Estimating fact-checking's effects: Evidence from along-term experiment during campaign 2014. Arlington, VA: American Press Institute. <https://www.americanpressinstitute.org/wp-content/uploads/2015/04/Estimating-Fact-Checkings-Effect.pdf>
- Pasquetto, I., Swire-Thompson, B., Amazeen, M.A., Benevenuto, F., Brashier, N.M., Bond, R.M., Bozarth, L.C., Budak, C., Ecker, U.K.H., Fazio, L.K., Ferrara, E., Flanagin, A.J., Flammini, A., Freelon, D., Grinberg, N., Hertwig, R., Jamieson, K.H., Joseph, K., Jones, J.J. ...Yang, K.C. (2020). Tackling misinformation: What researchers could do with social media data. *Harvard Kennedy School (HKS) Misinformation Review*, 1(8). DOI: <https://doi.org/10.37016/mr-2020-49>
- Pennacchio, K. (2022). Network of fact-checking trainers created to bridge the training gap in Latin American universities. Knight Center for Journalism in the Americas, June 17. <https://latamjournalismreview.org/articles/network-of-fact-checking-trainers-created-to-bridge-the-training-gap-in-latin-american-universities/>
- Pennycook, G., & Rand, D.G. (2019). Lazy, not biased: Susceptibility to partisan fake news is better explained by lack of reasoning than by motivated reasoning. *Cognition*, 188, 39-50. <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2018.06.011>
- Porter, E., & Wood, T. J. (2021). The global effectiveness of fact-checking: Evidence from simultaneous experiments in Argentina, Nigeria, South Africa, and the United Kingdom. *PNAS*, 118(37), e2104235118. <https://doi.org/10.1073/pnas.2104235118>
- Poynter. (n.d.). What is MediaWise? <https://www.poynter.org/mediawise/>
- Robertson, C. T., Mourão, R. R., & Thorson, E. (2020). Who Uses Fact-Checking Sites? The Impact of Demographics, Political Antecedents, and Media Use on Fact-Checking Site Awareness, Attitudes, and Behavior. *The International Journal of Press/Politics*, 25(2), 217-237. <https://doi.org/10.1177/1940161219898055>
- Shin, J., & Thorson, K. (2017). Partisan selective sharing: The biased diffusion of fact-checking messages on social media. *Journal of Communication*, 67, 233-255. doi:10.1111/jcom.12284
- Simis, M. J., Madden, H., Cacciatore, M. A., & Yeo, S. K. (2016). The lure of rationality: Why does the deficit model persist in science

- communication? *Public Understanding of Science*, 25(4), 400-414. <https://doi.org/10.1177/0963662516629749>
- Sippitt, A., & Moy, W. (2020). Fact Checking is about what we change not just who we reach. *The Political Quarterly*, 91(3), 592-595. <https://doi.org/10.1111/1467-923X.12898>
- Stencel, M., Ryan, E., & Luther, J. (2022, June 17). Fact-checkers extend their global reach with 391 outlets, but growth has slowed. Duke Reporters' Lab. <https://reporterslab.org/fact-checkers-extend-their-global-reach-with-391-outlets-but-growth-has-slowed/>
- Théro, H., & Vincent, E. M. (2022). Investigating Facebook's interventions against accounts that repeatedly share misinformation. *Information Processing & Management*, 59(2), 102804. <https://doi.org/10.1016/j.ipm.2021.102804>
- Truth and Trust Online. (n.d.) What is Truth and Trust Online? <https://truthandtrustonline.com/>
- Tsang, N. L. T., Feng, M., & Lee, F. L. F. (2022). How fact-checkers delimit their scope of practices and use sources: Comparing professional and partisan practitioners. *Journalism*. <https://doi.org/10.1177/14648849221100862>
- Uscinski, J.E., & Butler, R.W. (2013). The epistemology of fact checking. *Critical Review*, 25(2), 162-80. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/08913811.2013.843872?src=recsys>
- Uscinski, J.E. (2015). The epistemology of fact checking (is still naïve): Rejoinder to Amazeen, *Critical Review*, 27(2), 243-252. DOI: 10.1080/08913811.2015.1055892
- Vosoughi, S., Roy, D., & Aral, S. (2018). The spread of true and false news online. *Science*, 359(6380), 1146-1151. DOI: 10.1126/science.aap955
- Waddell, T. F. (2019). Can an Algorithm Reduce the Perceived Bias of News? Testing the Effect of Machine Attribution on News Readers' Evaluations of Bias, Anthropomorphism, and Credibility. *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 96(1), 82-100. <https://doi.org/10.1177/1077699018815891>
- Wineburg, S., Breakstone, J., McGrew, S., Smith, M. D., & Ortega, T. (2022). Lateral reading on the open Internet: A district-wide field study in high school government classes. *Journal of Educational Psychology*, 114(5), 893-909. <https://doi.org/10.1037/edu0000740>

*Stamatis Poulakidakos**

*Apostolos Linardis***

*Nicolas Demertzis****

PERCEPTIONS AND ATTITUDES
TOWARDS FACT-CHECKING IN GREECE
A QUANTITATIVE AUDIENCE RESEARCH

This article studies the Greek public's perceptions and attitudes towards fact-checking. We conducted quantitative audience research with a nationwide convenience sample of 1370 people (aged 17+) using an online questionnaire during the period 26/11/2021 to 26/05/2022. As evident from our own research, parts of the (digital) audience seem to 'respond' in a positive way to fact-checking organizations. In terms of the most important findings, political interest has the highest effect on the dependent variables of our research questions. More specifically, it has the relative higher positive and statistically significant effect on three dependent variables ('awareness of fact-checking organizations', 'ability to spot fake news on the internet' and 'investigation of the accuracy of a strange news item'). Self-positioning on the left-right axis has the relative high-

* Assistant Professor, Department of Communication and Digital Media, University of Western Macedonia.

** Research Director, National Centre for Social Research.

*** Professor, Department of Communication and Media Studies, National and Kapodistrian University of Athens.

est positive effect on two dependent variables ('belief that the pandemic is an overreaction' and 'effectiveness of fact-checking organizations').

Introduction

'FAKE NEWS' is not a new phenomenon (Walter et al. 2019; Andersen and Obelitz S e 2020:126); yet, the advent of social media (Marietta, Barker and Bowser 2015: 578; Barrera et al. 2020:7), along with various factors such as social grievances, political and affective polarization, widespread distrust, moral relativism, the escalating commercialization of the news media seized by infotainment, the mediatization of politics and the concomitant politainment (Demertzis, Poulakidakos, Tsekeris 2022) has brought an increase in the circulation of biased information or outright false news, posing major challenges for the democratic public sphere. A means to start improving the current information environment by changes that reduce the spread of lies, rumors, and other misinformation online is fact-checking practices.

Fact-checking is an (online) activity focused on assessing the veracity of information that hits the public sphere (e.g., political statements, news items/reports), employing a form of 'scientific objectivity' (Robertson, Mourão and Thorson 2020:234) overhauling any available relevant information (Demertzis, Poulakidakos, Tsekeris 2022). Fact-checkers seek to investigate primary and secondary sources in order to help users decide on the credibility of online content (Amazeen 2015: 4; Brandtzaeg and Følstad 2017: 4-5; Brandtzaeg, Følstad and Chaparro Domínguez 2018; York et al. 2020: 959; Demertzis, Poulakidakos, Tsekeris 2022) and to facilitate the existence of an educated citizenry informed about the facts on pressing issues of public interest (Jarman 2016: 14). To this end, fact-checkers seek to reach as wide an array of people as possible (Robertson, Mourão and Thorson 2020: 219) assuming that a rational public will use accurate information to update their opinions over disputed issues pertaining public debate of public policy and political campaigns.

Current research on the assessment of the effectiveness of fact-checking, though, does not provide a clear conclusion (Jarman 2016:9) as to the addressing misinformation in the public sphere. If anything, the public is composed not only by rational monitorial information seekers but also by sentimental citizens who selectively decode the news through affective shortcuts (Marcus 2002). Hence, in the eyes of several audiences, fact-checkers are perceived as partisan actors in a divided/polarized media system (Robertson, Mourão and Thorson 2020: 234). Research results focusing, predominantly on the US context (Nieminen and Rapelli 2019: 296), highlight the evaluative ambivalence of the perceived effectiveness of fact-checking. On one hand, fact-checking is deemed corrective of the information received by individuals, reducing dis-/misinformation, contributing—at the same time—to the improvement of political knowledge (York et al. 2020: 958). Fact-checking appears to reduce—on several occasions—the likelihood that politicians will make inaccurate claims, limiting the dissemination of erroneous information in the public sphere (Amazeen 2019, 2020). In addition, it has been documented that fact-checking messages may positively affect opinions and beliefs, irrespective of political ideology, pre-existing positions, context (campaign vs. routine), and whether it refutes the entire false statement or just parts of a statement (Walter et al. 2019: 366).

On the other hand, it is argued that fact-checks may have limited, no or even reverse effects, particularly when a misperception is grounded on factors like partisanship or in-group participation. In these occasions, the effects of fact-checking on beliefs and political cognitions are quite weak (Walter et al. 2019:367). Also, there is doubt whether fact-checkers are consistent in their conclusions and whether their methods are reliable (Nieminen and Rapelli 2019: 296).

Additionally, the effect of the fact-checking reports depends upon whether fact-checkers are seen as ‘experts’ or as ‘peers’. A correction tweet from a relevant institution (expert) may reduce misperceptions, while a correction tweet from a random user

(peer) may not, indicating that an expert fact-checker would be more effective. Besides, empirical evidence underlines the importance of (digital) acquaintances. News stories posted by a Facebook friend are more likely to generate interest in seeking further information than those from non-friend sources. Relevant research also suggests that there are key differences in whether friends were perceived to be opinion leaders or not, with perceived opinion leaders having a positive effect on information seeking (Oeldorf-Hirsch et al. 2020: 691). Therefore, the alleged credibility of a fact-checking source appears to be crucial for the effectiveness of its output and as a consequence fact-checking is not always successful due to varied credibility and the quality of communication with the audience.

Since the mission of fact-checking outlets to warrant the public about misinformation cannot be accomplished without a wide audience paying attention to them (Robertson, Mourão and Thorson 2020: 319), it is crucial to know better who is aware of, uses, and one's assessment of its mission. Stemming from recent research in other countries, the current paper presents the results of a quantitative audience research, which seeks to address issues regarding attitudes and perceptions about fact-checking in Greece. First, we comment on the debatable accounting of fact-checking by lay persons and the academia that is contingent upon political cultural and socio-psychological factors. Second, we will discuss the audience's awareness and familiarity with fact-checking procedures; in the third part of the paper, we present our research question, research hypotheses, the method and the results of our investigation, the first done in the Greek context. This work is part of the project titled *Public Discourse Fact-checking* funded by the Hellenic Foundation of Research and Innovation (HFRI) for the 2019-2021 period and led by the National Centre for Social Research (EKKE) in collaboration with the ATHENA Research Centre, and the Laboratory for Social Research in the Media, Department of Communication and Media Studies, National and Kapodistrian University of Athens.

Ambivalence towards fact-checking

Amidst the ‘perfect storm’ of the crisis of public knowledge and public communication fueled by political polarization and grievance politics, fact-checking is often seen as an inherently ambivalent enterprise which is part and parcel of the more general radical ambivalence marking the late modern human condition. The latter is not characterized by the zero-sum logic of ‘either-or’, but by the logic of ‘both-and’ (Beck 1997, 2009). Living in the age of ‘both-and’ implies simultaneity, hybridity, pluralism, multiplicity, contingency, uncertainty and, above all, ambivalence, and doubt (Demertzis and Tsekeris 2018). On one hand, information and communication technologies, user-generated social media, citizen journalism, or citizen data journalism (Gray, Chambers & Bounegru 2012), computerization movements, free/libre and open-source software movements, open access courseware and open educational resources movements, and fact-checking for that matter, have significantly broadened the range and scope of the public sphere. On the other hand, however, and concurrently, advanced technological systems of massive data collection and storage are currently employed to surveil (and even control) ordinary citizens and their online activities (Lyon 2014: 4) with neuro-marketing (Zurawicki 2010; Sampson 2012), social bots and other autonomous agents (Shorey & Howard 2016), overwhelmingly producing potentially effective propaganda, deception and manipulation results designated as ‘alternative facts’ or ‘post-facts’ (or post-truths).

Drawing from the political ad watch experience of the 1980s in the USA, fact-checking was introduced as corrective of erroneous political statements and news journalism and, in this respect, it is a tool for democratic dialogue and a pillar of an open public sphere. Nevertheless, it has been rapidly developed into the widespread postmodern emotional climate of distrust, cynicism (Demertzis 2020: 15-21) and polarization, and thus its public reception is not straightforward. So, negativity against fact-checking services seem to be motivated by basic distrust rather than

rational argumentation often extended beyond fact-checking to involve the entire social and political system. This vicious circle of ‘informational disbelief’ (Brandtzaeg et al. 2017) makes individuals or social groups to be skeptical towards any information online, including information from societal institutions such as government bodies or the news media.

An important driver of informational disbelief may be the ease with which social media allows for the creation and sharing of user-generated content (Brandtzaeg et al. 2017: 12). An additional interrelated factor is political ideology; studies of social media users have found that people are often skeptical of fact-checkers, viewing them as leaning toward the left, though those on the left do also complain about fact-checks (Robertson, Mourão and Thorson 2020: 322). Partisans appear to be significantly more likely to accuse the fact-checking organizations of political bias, by pointing out the reliance of the report on anonymous sources, or ‘revealing’ a secret agenda seeking to undermine their favorable politician/party. If a fact-checking report refutes key information in their already established reality frames, partisans will reject the new information because it will contrast their already formed mental schemes (Walter et al. 2019: 353). Mainly, major criticism on the fact-checking procedure comes from the right/conservative part of the political spectrum, while liberals are more likely to share fact-checks and visit fact-checking sites (Robertson, Mourão and Thorson 2020: 322). Two intervening variables seem to be of importance herein: news consumption and interest in politics; liberal/mainstream news consumers seem to have more positive views and conservative news consumers have more negative views towards fact-checking (Robertson, Mourão and Thorson 2020: 327). Sometimes distrust goes as far as to question the benevolence and integrity of the fact-checking services, suggesting that they purposely misrepresent information, take part in fraud or propaganda, or are part of some large conspiracy (Brandtzaeg et al. 2017: 15).

To be sure, it is not only social media users and/or news outlets consumers who cast doubt to fact-checking. Journalists do

it also; they frequently distrust verification services (Brandtzaeg et al. 2017) stating that they would never take information verified from fact checkers for granted without engaging in further investigations themselves. Some journalists acknowledge that this caution towards fact-checking services may be due to these being relatively new and report that they would require the use of such services as recommended by their own newsroom (Brandtzaeg et al. 2017: 14). Nevertheless, not all social media users and/or journalists voice negative sentiment. Brandtzaeg et al. (2017) showed that a good part of social media users assessed in a positive way the usefulness of online fact-checking services, while journalists viewed the use of online services and tools that may support verification (e.g., Google’s reverse image search) as potentially promising.

Audience awareness of, familiarity with and visiting of fact-checking services

Despite the effort of fact-checkers to reach a wider audience, evidence indicates that people are not that familiar with their work, that fact-checks constitute a rather small portion of websites visited, that a limited number of people share fact-checks (Shin and Thorson 2017), and that —when shared— they are shared selectively on social media for political reasons (Robertson, Mourão, Thorson 2020: 219). In the relevant literature, fact-checking awareness is regarded as information about the existence of fact-checking websites (Robertson, Mourão and Thorson (2020). Those more likely to be aware of fact-checking sites are those with higher education, who are more liberal, more interested in politics, and more systematic news consumers (Shin and Thorson 2017 in Robertson, Mourão and Thorson 2020). Research has also shown that fact-checking awareness can be predicted by more frequent political discussion and higher political efficacy (Robertson, Mourão and Thorson 2020: 221).

Familiarity with, i.e., acquaintance and thorough knowledge of fact-checking sites, is usually predicted by gender (male), edu-

cation, political interest, political efficacy, ideology (liberal), and news consumption, while self-reported visiting of fact-checking sites is predicted by ideology (liberals present themselves as more frequent visitors), liberal/mainstream news consumption, as well as political interest. When it comes to age, there are mixed results: while visitors to fact-checking sites are likely to be younger, sharers of fact-checks tend to be older (Robertson, Mourão and Thorson 2020).

The above mentioned research reveals an interlinking between the three gradual stages of the relationship between fact-checking sites and their audiences (awareness, familiarity, visiting), with factors enhancing this relationship being interest in politics, liberal/mainstream news consumption, and liberal ideology (Robertson, Mourão and Thorson 2020: 334). On the other hand, conservatives assess fact-checkers in a negative way (Brandtzaeg, Følstad and Chaparro Domínguez, 2018).

The proliferation and the international networking of fact-checking organizations over the last ten years or so is neatly related to the almost unfettered excess of fake news which, as estimated, may circulate six times faster than accurate news (Vosoughi, Roy and Aral 2018; Dizikes 2018). Yet, what counts more is not so much the technical means of their production and dissemination as the ‘demand for disinformation’ in the era of post-truth. The ‘demand side’ of fake news is tied to the psychology of information consumption and opinion formation, through attitude polarization, confirmation bias, source confusion, and illusory correlation (Ackland and Gwynn 2021; Rauch 2021). These are psychological mechanisms indicating why users seek out and believe some sources of information, whether online or offline, while rejecting others, no matter how (in) accurate the published information is.

In this respect, apart from ideological and demographic parameters, qualitative research singled out several personality/behavioral characteristics which seem to influence the susceptibility to misinformation and the concomitant skepticism, if not distrust, against the effectiveness and usefulness of fact-checking

initiatives. Among these characteristics are the Big-5 personality traits (extraversion, agreeableness, conscientiousness, neuroticism, openness), as well as media skepticism (Barman and Conlan 2021; Calvillo et al. 2021; Rammstedt and John 2007; Shin & Thorson 2017; Balgiu 2018; Opgenhaffen 2021).

Research questions

Based on the abovementioned theoretical background, we conducted quantitative audience research to investigate whether there is any difference in the reception of fact-checking services in Greece in terms of awareness, assessment, and susceptibility to fake news between different groups of online news consumers. It is the first time that such a research project is implemented in Greece, and we are fully aware of its pilot character with our conclusions being tentative in view of further investigation and methodological triangulation.

The research questions flagged out from our literature review are the following:

RQ1: Do respondent's personality traits, interest in politics, self-positioning on the left-right political axis or media use typology predict his/her assessment on the effectiveness of fact-checking organisations, when controlling for sociodemographic variables? Which independent variable contributes most to the prediction?

RQ2-RQ5: How does individual's personality traits, interest in politics, self-positioning on the left-right political axis or media use typology impact the likelihood of the awareness of fact-checking organizations / the ability to spot fake news on the internet / the practice of trying to find out whether a slightly 'strange' piece of news is accurate or not / or the belief for the existence of the pandemic, when controlling for sociodemographic variables? What is the independent variable that influences most this likelihood?

Survey methodology

The research method implemented is the survey (Bryman 2012), conducted between 26/11/2021 and 26/05/2022. The questionnaire was disseminated online, through the SoDaNet online research infrastructure¹ and the answers were gathered with the use of the CAWI method. Our convenience sample consists of 1370 individuals aged at least 17 years old, living all over Greece. The participants were recruited through EKKE's website, the Department of Communication and Digital Media of the University of Western Macedonia, the Department of Communication and Media Studies of the National and Kapodistrian University of Athens, web panels of market research companies, and social media.

The questionnaire consists of both generic and specific (focused on fake news and fact-checking) questions. The generic questions refer to political interest, media use typology, media credibility (reverse: media skepticism), internet use history, the basic personality traits inventory (BFI-10), political ideology self-placement, as well as demographic variables pointing to different groups of respondents. The issue specific questions include the awareness of fact-checking organizations and the assessment of their effectiveness, as well as the respondents' susceptibility to fake news.

1. Sodanet is one of the 28 national research infrastructures in Greece but the only one in the field of social sciences. Sodanet provides many data management services to its members and to the wider academic and research community, including: access to data through the data catalogue, access to courses on data management and research methodology, long-term preservation of third-party data deposited in the data catalogue repositories, consultancy services for the creation of Data Management Plans, training services, online survey services and IT services (<https://sodanet.gr/>).

Data management and statistical analysis

The data were weighted by gender and age group variables (17-34, 35-64, 65+), resulting in gender and age group distributions identical to the 2011 census distributions (Table 9 of the Appendix). The dependent variables of the research questions concern the awareness of fact-checking organizations, the assessment of their effectiveness, as well as the respondents' susceptibility to fake news. The awareness of fact-checking organizations is a dichotomous variable, while the assessment of their effectiveness uses an 11-point scale, where 0 corresponds to 'Not effective at all' while 10 corresponds to 'Completely effective'. The susceptibility to fake news was tapped by the self-reported cross-checking of a seemingly 'weird' news item, the ability to distinguish fake news online, and the respondents' denial of the pandemic. Hence, the susceptibility to fake news was tapped by three dichotomous variables.

The independent variables are political interest, self-positioning on the left-right political axis, personality traits, and media use typology.

The political interest variable was constructed by the combination of a 'subjective' and an 'objective' indicator of the respondents' political curiosity tapped by two questions drawn from the WVS 2017-2018 WAVE 7 and well established in the relevant literature (Van Deth 1990; Van Deth and Elff 2004): How interested would you say you are in politics? (very, somewhat, not very interested, not at all); When you get together with your friends, would you say you discuss political matters frequently, occasionally or never? Total political interest was then estimated by converting the two different scales into one common 5-point scale (Linardis et al. 2023) ranging from 'minimum political interest' to 'maximum political interest'. Then, the mean of the two variables was considered as the estimate of both subjective and objective political interest.

For political self-positioning, an 11-point scale was used, where 0 corresponds to 'Far Left', while 10 corresponds to 'Far Right'. The big five personality traits are also considered as a

batch of question items. All ten question items referring to personality traits use a 5-point scale, where 1 corresponds to ‘strongly disagree’ with the statement, while 5 corresponds to ‘strongly agree’. There were five positive and five negative items. To create the personality trait indicators, we used the methodology provided by Kankaras (2017). The negative items were reversed and then summed with the positive ones.

Our media use typology accommodated the Eurobarometer index on media use and was created based on answers to the following question drawn from the WVS 2017-2018 WAVE 7: *People learn what is going on in their country and the world from various sources. For which of the following sources, please indicate whether you use it to obtain information daily, weekly, monthly, less than monthly or never* (newspaper, TV, radio, online portals, social media). The media use typology was calculated by the frequency of use of five information sources (newspaper, TV, radio, web, social media) presented on Table 8 at the Appendix.

Finally, the statistical analysis contains a series of multivariate linear and binary logistic regressions applying to the dependent and independent variables (variables of interest) (see Table 1). We also used sociodemographics, i.e., sex, age, regions of residence and educational level as controlling variables.

For categorical variables with more than two categories (e.g., regions of residence and educational level) we created $k-1$ dummy variables by specifying the reference category and included the dummy variables in the regressions rather than the original variables. Due to the large number of people with a very high educational level (master or PhD) we decided to distinguish this category from high educational level (university degree). For each research question, two models were computed: in Model A the controlling variables were included in the model, while in Model B they were omitted. The inclusion of the variables of interest in both models confirms the existence of a direct and robust relationship between the variables of interest and the dependent variables. The significance level for all hypothesis tests is set either at 0.05 or 0.1. The weighting variable will be used in all sub-

sequent analyses, while the statistical analysis software to be used is SPSS 27. To answer the research question concerning those variables that contribute most to the prediction, we used the standardized regression coefficients. SPSS 27 does not produce the standardized regression coefficients for logistic regression. For this reason, we calculated the standardized logistic regression coefficients based on the methodology reported by King (2007).

All survey material (data, questionnaire, etc.) has been deposited in EKKE’s data repository, in SoDaNet research infrastructure. The material with documentation in Greek is available at: <https://doi.org/10.17903/FK2/DDAYF5>, while the same material in English is available at: <https://doi.org/10.17903/FK2/IXL3NH>.

Table 1: Variables related to the research questions
(Variable Description / Reference category for dichotomous variables or range of values for quantitative variables)

Dependent Variables	Independent Variables	
	Controlling Variables	Variables of interest
Effectiveness of fact-checking organisations /0-10, where 0: Not effective at all, 10: Completely effective (Dep1)	Sex / Female	Political interest / 1: minimum political interest – 5: maximum political interest
Awareness of fact-checking organizations / No (Dep2)	Age / 17+	Self-positioning on the left-right political axis/ 0: Left – 10: Right
I usually try to find out if a bit ‘strange’ news item is accurate or not / No (Dep3)	High educational level / Low-medium educational level	Extraversion/ 1: Totally Disagree – 5: Totally agree
I can spot fake news on the internet / No (Dep4)	Very high educational level / Low-medium educational level	Agreeableness / 1: Totally Disagree – 5: Totally agree
The coronavirus pandemic is an overreaction (there is no pandemic, vaccines hurt) / No (Dep5)	Region of residence: Central Macedonia / Attiki	Conscientiousness / 1: Totally Disagree – 5: Totally agree

	Region of residence: other regions / Attiki	Neuroticism / 1: Total-ly Disagree – 5: Total-ly agree
		Openness / 1: Total-ly Disagree – 5: Total-ly agree
		Well informed through media use/Informed

Sample Characteristics

With average age 46.31 years, the sample consists of 49% male and 51% female, 53.5% residents of Attica, 15.1% residents of Central Macedonia and 31.4% residents of other regions (Appendix, Table 9). People with high and very high educational level are overrepresented in the sample as the percentage of those with a postgraduate or doctoral degree is 29.4%, while the percentage of individuals with a university degree is 40.5%. This is an intractable methodological problem, when data are collected by recruiting respondents from non-probabilistic web panels drawn from academic institutions (Linardis et al. 2023). No attempt was made to weight by educational level because it would assign extremely high weights to those with low educational level and extremely low weights to those with high educational level.

Results

To measure the internet users' estimation of the fact checking organizations effectiveness (RQ1) we applied two binary logistic regression models (see Table 2). Model A shows that respondents who place themselves on the left-right axis appreciate the effectiveness of fact-checking organizations, meaning that individuals positioned on the right side of the political spectrum evaluate more positively the effectiveness of fact-checking organizations than those who position themselves on the left.

Table 2: Perceived effectiveness of fact-checking organizations

	Model A			Model B		
	B (Un. Coeff)	Beta (St. Coeff)	Sig.	B (Un. Coeff)	Beta (St. Coeff)	Sig.
(Constant)	6.410		<0.001	4.890		.002
Sex	-0.042	-0.007	0.889			
Age	-0.038*	-0.211*	<0.001			
High educational level	-0.509	-0.088	0.184			
Very high educational level	-0.043	-0.008	0.910			
Region of Residence: Central Macedonia	-0.383	-0.051	0.359			
Region of Residence: Other Regions	-0.418	-0.067	0.214			
Political interest	-0.103	-0.029	0.614	-0.328+	-0.092+	0.097
Self-positioning on the left-right political axis	0.224*	0.196*	<0.001	0.183*	0.161*	0.005
Extraversion	0.201	0.056	0.307	0.104	0.029	.604
Agreeableness	0.047	0.012	0.832	0.040	0.010	.857
Conscientiousness	0.128	0.037	0.490	0.152	0.044	.416
Neuroticism	-0.121	-0.038	0.483	-0.022	-0.007	.899
Openness	-0.018	-0.005	0.920	0.122	0.037	.481
Well informed via media	-0.022	-0.004	0.940	-0.097	-0.017	.739
	R Square = 0.109 Adjusted R Square = 0.074 N = 365			R Square = 0.048 Adjusted R Square = 0.027 N = 373		

+ significant at 10%; * significant at 5%

The individuals evaluating the effectiveness of fact-checking organizations more positively are center-right respondents (values 6 and 7 in our 11-grade scale-Table 10 of the Appendix). This finding is similar—but certainly not identical—to the findings of previous research on the trust of mainly liberal citizens/mainstream news consumers in fact-checking services (Robertson, Mourão and Thorson 2020). The highly evaluated effectiveness of fact-checking organizations by right wing leaning respondents (value 9) cannot be considered, since our sample for this ideological category is small (see Table 9 of the Appendix).

The significant negative effect of political interest in Model B disappears after the inclusion of controlling variables, which means that we should not take this variable into consideration. According to the standardized beta coefficients, the variable of interest that contributes most to the ‘effectiveness of fact-checking organizations’ is the self-positioning on the left-right political axis. It should be noted however that the computation of the effectiveness of fact-checking organizations requires respondents’ awareness of them and therefore the number of cases contributing to the regression is significantly reduced.

As per the internet users’ factual awareness of fact checking organizations (RQ2) we also applied binary logistic regression (see Table 3). In either Model there is consistency in the variables of interest contributing on the ‘awareness of fact-checking organizations’. Political interest and openness show a positive effect on the ‘likelihood of the awareness of fact-checking organizations’, while self-positioning on left-right axis and neuroticism have a negative effect on this probability. The higher a person’s political interest or the degree of openness, the higher the probability that the person is aware of fact organizations, while the farther to the right side of the political spectrum or with higher levels of neuroticism, the lower the probability that the person is aware of fact-checking organizations. The variable that contributes most to the prediction of this probability is political interest.

Table 3: Awareness of fact-checking organizations-
Binary logistic regression

	Model A			Model B		
	B (Un. Coeff)	Beta (St. Coeff)	Sig.	B (Un. Coeff)	Beta (St. Coeff)	Sig.
(Constant)	-0.752		0.296	-0.991		0.152
Sex	0.117	0.014	0.439			
Age	-0.018*	-0.076*	<0.001			
High educational level	0.224	0.027	0.199			
Very high educational level	0.547*	0.062*	0.003			
Region of Residence: Central Macedonia	0.496*	0.043*	0.015			
Region of Residence: Other Regions	-0.053	-0.006	0.744			
Political interest	0.427*	0.097*	<0.001	0.408*	0.093*	<0.001
Self-positioning on the left-right political axis	-0.065*	-0.042*	0.024	-0.066*	-0.043*	0.017
Extraversion	-0.076	-0.015	0.450	-0.091	-0.017	0.347
Agreeableness	-0.074	-0.013	0.511	-0.155	-0.028	0.151
Conscientiousness	-0.006	-0.001	0.943	0.028	0.005	0.747
Neuroticism	-0.241*	-0.052*	0.005	-0.218*	-0.047*	0.008
Openness	0.168+	0.033+	0.058	0.185*	0.036*	0.030
Well informed via media	0.184	0.023	0.197	0.104	0.013	0.453
	Cox & Snell R Square = 0.087 Nagelkerke R Square = 0.117 N = 1029			Cox & Snell R Square = 0.060 Nagelkerke R Square = 0.080 N = 1042		

+ significant at 10%; * significant at 5%

Similarly, binary logistic regression was applied for the investigation of RQs 3 to 5 (see Tables 4, 5, and 6). Table 4 shows a consistency in the variables of interest contributing to the ‘investigation on the accuracy of a strange news item’ in both models, since political interest and agreeableness predict ‘likelihood of the investigation on the accuracy of a strange news item’. The higher a person’s political interest or the level of agreeableness, the higher the probability that the person will try to find out if a news item is accurate or not, if the person comes across a news item that seems a bit ‘strange’/‘exaggerated’. Again, the variable that contributes most to the prediction of this probability is that of political interest.

Table 4: Respondents’ investigation on the accuracy of a strange news item- Binary logistic regression analysis

	Model A			Model B		
	B (Un. Coeff)	Beta (St. Coeff)	Sig.	B (Un. Coeff)	Beta (St. Coeff)	Sig.
(Constant)	-1.804		0,158	-2.008		0.109
Sex	-0.319	-0.011	0,263			
Age	0.002	0.002	0,854			
High educational level	-0.524+	-0.018+	0,093			
Very high educational level	-0.275	-0.009	0,440			
Region of Residence: Central Macedonia	0.767+	0.019+	0,075			
Region of Residence: Other Regions	-0.043	-0.001	0,875			
Political interest	0.693*	0.045*	<0,001	0.600*	0.038*	<0,001

Self-positioning on the left-right political axis	-0.022	-0.004	0,678	-0.031	-0.006	0.548
Extraversion	-0.091	-0.005	0,632	-0.061	-0.003	0.746
Agreeableness	0.428*	0.022*	0,037	0.425*	0.021*	0.033
Conscientiousness	0.093	0.005	0,564	0.112	0.006	0.481
Neuroticism	0.071	0.004	0,639	0.105	0.006	0.481
Openness	0.89	0.050	0,573	0.108	0.006	0.484
Well informed via media	0.330	0.011	0,212	0.284	0.010	0.277
	Cox & Snell R Square = 0,046 Nagelkerke R Square = 0,113 N = 1029			Cox & Snell R Square = 0,038 Nagelkerke R Square = 0,094 N = 1042		

+ significant at 10%; * significant at 5%

In the same vein, and even quite more strongly, political interest is the only variable that shows a significant positive effect on the ‘likelihood of the ability to spot fake news on the internet’ (see Table 5). The higher a person’s political interest, the higher the probability that this person thinks that is not susceptible to fake news online.

Table 5: Ability to spot fake news on the internet -
Binary logistic regression analysis

	Model A			Model B		
	B (Un. Coeff)	Beta (St. Coeff)	Sig.	B (Un. Coeff)	Beta (St. Coeff)	Sig.
(Constant)	-0.291		0.755	0.180		0.842
Sex	0.256	0.019	0.193			
Age	0.005	0.012	0.418			
High educational level	0.164	0.012	0.454			
Very high educational level	0.036	0.002	0.878			
Region of Residence: Central Macedonia	0.324	0.017	0.242			
Region of Residence: Other Regions	0.139	0.009	0.497			
Political interest	0.433*	0.058*	<0.001	0.491*	0.066*	<0.001
Self-positioning on the left-right political axis	0.021	0.008	0.579	0.040	0.015	0.277
Extraversion	-0.026	-0.003	0.845	0.000	0.000	0.997
Agreeableness	-0.103	-0.011	0.481	-0.119	-0.013	0.404
Conscientiousness	-0.050	-0.006	0.667	-0.072	-0.008	0.529
Neuroticism	-0.103	-0.013	0.351	-0.157	-0.020	0.147
Openness	0.143	0.017	0.210	0.129	0.015	0.250
Well informed via media	-0.062	-0.005	0.738	-0.073	-0.005	0.688
	Cox & Snell R Square = 0.036 Nagelkerke R Square = 0.060 N = 1029			Cox & Snell R Square = 0.031 Nagelkerke R Square = 0.051 N = 1042		

+ significant at 10%; * significant at 5%

Table 6 shows a consistency in the variables of interest contributing on the ‘belief that the pandemic is an overreaction’ in both models. Self-positioning on the right-side area of the left-right spectrum predicts skepticism in the pandemic, while openness has a negative effect on this probability. The more one places oneself on right positions of the political axis, the higher the probability that the person believes that the pandemic is an overreaction, while the higher the levels of openness the less the probability the person to believe so. Once more, the self – positioning on the left-right axis is the strongest predictor of this probability.

Table 6: Skepticism over the pandemic -
Binary logistic regression analysis

	Model A			Model B		
	B (Un. Coeff)	Beta (St. Coeff)	Sig.	B (Un. Coeff)	Beta (St. Coeff)	Sig.
(Constant)	-0.427		0.741	-0.160		0.897
Sex	-0.002	0.000	0.994			
Age	-0.004	-0.005	0.691			
High educational level	-0.047	-0.002	0.875			
Very high educational level	-0.410	-0.013	0.268			
Region of Residence: Central Macedonia	0.613+	0.015+	0.088			
Region of Residence: Other Regions	0.658*	0.021*	0.024			
Political interest	0.022	0.001	0.885	-0.030	-0.002	0.833
Self-positioning on the left-right political axis	0.189*	0.034+	<0.001	0.212*	0.038*	<0.001

Extraversion	-0.287	-0.015	0.147	-0.256	-0.013	0.183
Agreeableness	0.018	0.001	0.932	-0.012	-0.001	0.952
Conscientiousness	-0.246	-0.013	0.138	-0.245	-0.013	0.130
Neuroticism	-0.087	-0.005	0.577	-0.089	-0.005	0.566
Openness	-0.344*	-0.019*	0.044	-0.375*	-0.020*	0.022
Well informed via media	-0.033	-0.001	0.901	-0.066	-0.002	0.800
	Cox & Snell R Square = 0.043 Nagelkerke R Square = 0.105 N = 1029			Cox & Snell R Square = 0.035 Nagelkerke R Square = 0.086 N = 1042		

+ significant at 10%; * significant at 5%

Model Summary

As presented at Table 7, political interest has the highest effect on the dependent variables of our research questions. More specifically, it has the relatively higher positive and statistically significant effect on three dependent variables ('awareness of fact-checking organizations', 'ability to spot fake news on the internet' and 'investigation of the accuracy of a strange news item'). Self-positioning on the left-right axis has the relative highest positive effect on two dependent variables ('belief that the pandemic is an overreaction' and 'effectiveness of fact-checking organizations'). Comparing socio-demographics, older individuals evaluate more negatively the 'effectiveness' and have a lower probability of being aware of fact-checking organizations, comparing with the younger respondents. Finally, residents of Central Macedonia are more likely 'to know fact-checking organizations', 'to investigate the accuracy of a strange news item' and to 'believe that the pandemic is an overreaction' than the residents of Attiki, the most populated region of the country.

Table 7: Standardized statistically significant coefficients for all regressions

	DEP1	DEP2	DEP3	DEP4	DEP5	Total Occurrences
Sex						
Age	-0.241*	-0.076*				2
High educational level			-0.018+			1
Very high educational level		0.062*				1
Region of Residence: Central Macedonia		0.043*	0.019+		0.015+	3
Region of Residence: Other Regions					0.021*	1
Political interest		0.097*	0.045*	0.058*		3
Self-positioning on the left-right political axis	0.196*	-0.042*			0.034+	3
Extraversion						0
Agreeableness			0.022*			1
Conscientiousness						0
Neuroticism		-0.052*				1
Openness		0.033+			0.019*	2
Well informed via media						0

Note: The underline points to the independent variable of interest that contributes most to the dependent variable.

Discussion

We presented research results regarding the Greek public's perceptions and attitudes towards fact-checking and susceptibility to fake news. Notwithstanding that this is the first ever research to be accomplished in Greece, we are fully aware of the pilot character of this research and its limitations, especially in terms of sampling, since a survey of the general population of the country is required based on probabilistic sampling design. Concerning the goodness of fit of the models, further investigation on the topics is needed, since R-square (linear regression) or pseudo-R-square (logistic regressions) are quite low, meaning that the models are far from giving reliable predictions of the dependent variables.

Given the above caveats, it comes as not a surprise that the higher interest in politics is related to the increased awareness of fact-checking organizations; as long as these organizations gain some visibility at the digital public sphere and gradually become part and parcel of electoral campaigns, the likelihood is that politically interested internet users come across them all too often. To stress the point further, it is the center-left leaning, and the more open to new experiences individuals who know what fact-checking is. In this respect, our findings are in line with research results found in other countries (Robertson, Mourão and Thorson 2020). What, however, seems to be a counter-intuitive finding is that center-right leaning respondents evaluate quite more the effectiveness of fact checking organizations than the left leaning respondents. A tentative explanation of the low evaluation of the effectiveness of fact-checking by leftist respondents (values 0-3 in our 11-grade scale- Table 10 of the Appendix) is the infantile nature of fact-checking in Greece and the restricted public knowledge on the various fact-checking efforts initiated in the last few years. Having asked our respondents to name up to three fact-checking organizations (in Greece and abroad), the vast majority named *Ellinika Hoaxes* (Greek Hoaxes) as the

first organization that comes to their minds. Being active since 2013, Ellinika Hoaxes has been repeatedly accused of right-wing ideological bias by leftist Media (Documento 2019; tvxs.gr 2019). Therefore, the low evaluation of fact-checking sites on behalf of the leftists of our sample might be due to the accusations on the right-wing ideological bias of Ellinika Hoaxes by left leaning libertarian Media, and the inherent polarization of the Greek public sphere (Zeri 2014; Poulakidakos and Veneti 2016). This polarized rationale in the function of the Greek public sphere, along with the alleged right-wing bias of Ellinika Hoaxes, may instill increased distrust on the effectiveness of fact-checking among the leftists. In a similar vein, the popularity of Ellinika Hoaxes which is based at Thessaloniki, the ‘capital city’ of Central Macedonia, along with the conservatism and the belief in conspiracy theories/pseudoscientific statements permeating a rather significant part of local communities² could explain the fact that people of this region in our sample are more likely ‘to know fact-checking organizations’, ‘to investigate the accuracy of a strange news item’ and to ‘believe that the pandemic is an overreaction’ at the same time, no matter how contradictory these statements are.

In terms of personality traits, although ‘openness’ is positively related with awareness of fact-checking agents, it is unrelated with the evaluation of these agents’ performance; be noted that all personality traits do not perform significant effects on the evaluation of fact checking organizations performance.

2. The conservatism permeating the local communities is quite evident in a series of interrelated facts related to the region of Central Macedonia. First, diachronically, Central Macedonia votes rather massively for the right-wing party of New Democracy. Second, the populist far-right party of Elliniki Lysi (Greek Solution), led by Kyriakos Velopoulos, a former journalist who originates from Thessaloniki and systematically disseminates fake news and conspiracy theories, has gained in both 2019 and 2023 elections its highest percentages in the prefectures of the Central Macedonia region (Ypes.gr 2023). Closely connected to the facts, Thessaloniki was the epicenter of multiple (ultra)-nationalist demonstrations against the Prespa Agreement back in 2018 (aftodioikisi.gr 2018, kathimerini.gr 2018).

It might be that since fact-checking is a rather novel activity in Greece with fact-checking sites to be poorly visited whatsoever, it is too early for the Greek internet users to get really familiarized with them and evaluate their effectiveness even if they are open-minded, extraverted, and agreeable.

Conclusion

As already mentioned, this research is the first to be done in Greece and we know that our conclusions are tentative in view of further investigation and methodological triangulation. More than so as similar projects in other countries, especially when it comes to the impact of the Big 5 personality traits on fake news recognition and conspiratorial thinking, researchers used qualitative and experimental psychological methods (Calvillo et al 2021; Barmanand Conlan 2021; Gumelar et al. 2018). At any rate, however, our results are congruent with the ‘ambivalent’ attitudes of the audiences towards fact-checking organizations (Brandtzaeg et al. 2017; Walter et al. 2019; Robertson, Mourão and Thorson 2020; Demertzis, Poulakidakos, Tsekeris 2022). Though fact-checking has already made significant steps worldwide, it appears to be going through its infancy in Greece. Fact-checking initiatives face many challenges such as the emotional climate of public distrust and cynicism (Demertzis 2020) that nurtures the ‘vicious circle of disbelief’ (Brandtzaeg et al. 2017), along with the rise of conspiracy theories that seek to provide simplistic answers to the concurrent crises of our times.

Fact-checking is not panacea, a catch-all solution in terms of addressing all the issues stemming from fake news and their repercussions. Still, fact-checking initiatives in Greece are increasing and seek to leave their own footprint in the (digital) public sphere. In our view, fact-checking’s major task is to provide as accurate information as possible, not to change people’s political orientations and preferences (Demertzis, Poulakidakos, Tsekeris 2022). As evident from our own research, parts of the (digital)

audience seem to ‘respond’ positively to fact-checking organizations. It remains to be seen, whether fact-checking in Greece will win the bet of popularity and manage to disseminate its rationale as wide as possible.

References

- Ackland, R. and Gwynn, K. (2021). Truth and the Dynamics of News Diffusion on Twitter. In Greifeneder, R., Jaffé, M.E., Newman, E.J., & Schwarz, N. (eds.), *The Psychology of Fake News. Accepting, Sharing, and Correcting Misinformation*. London: Routledge.
- Amazeen, M. A. (2015). Revisiting the Epistemology of Fact-Checking. *Critical Review: A Journal of Politics and Society*, 27(1), 1-22.
- Amazeen, M. A. (2016). Checking the Fact-Checkers in 2008: Predicting Political Ad Scrutiny and Assessing Consistency. *Journal of Political Marketing*, 15(4), 433-464.
- Amazeen, M. A. (2019). Practitioner perceptions: Critical junctures and the global emergence and challenges of fact-checking. *The International Communication Gazette*, 81(6-8), 541-561.
- Amazeen, M. A. (2020). Journalistic interventions: The structural factors affecting the global emergence of fact-checking. *Journalism*, 21(1), 95-111.
- Andersen, J., & Obelitz Søe, S. (2020). Communicative actions we live by: The problem with fact-checking, tagging, or flagging fake news – the case of Facebook. *European Journal of Communication*, 35(2), 126-139.
- Aftodioikisi.gr (2018). Thessaloniki-Demonstration on the Macedonian Issue: The photos that became viral. Available at: <https://www.aftodioikisi.gr/koinonia/thessaloniki-syllalitimio-foto-ton-makedonomachon-pou-eginan-viral/>. (Accessed August 21, 2023).
- Balgiu, B. A. (2018). The psychometric properties of the Big Five inventory-10 (BFI-10) including correlations with subjective and psychological well-being. *Global Journal of Psychology Research: New Trends and Issues*. 8(2), 61-69.
- Barman, D. and Conlan, O. (2021). Exploring the Links between Personality Traits and Susceptibility to Disinformation. In *Proceedings of 2021 ACM Hypertext and Social Media (HT'21)*, August

- 30-September 2, 2021, *Virtual Event, Ireland*. ACM, New York, NY, USA. <https://doi.org/10.1145/3465336.3475121>.
- Barrera, O., Guriev, S., Henry, E., & Zhuravskaya, E. (2020). Facts, alternative facts, and fact-checking in times of post-truth politics. *Journal of Public Economics*, 182, 1-19.
- Beck, U. (1997). *The Reinvention of Politics: Rethinking Modernity in the Global Social Order*. Cambridge: Polity.
- Beck, U. (2009). *World at Risk*. Cambridge: Polity Press.
- Brandtzaeg, P. B., & Følstad, A. (2017). Trust and Distrust in Online Fact-Checking Services. *Communications of the ACM*, 60(9), 65-71.
- Brandtzaeg, P. B., Følstad, A., & Chaparro Domínguez, M. A. (2018). How Journalists and Social Media Users Perceive Online Fact-Checking and Verification Services, *Journalism Practice*, 12(9) 1109-1129.
- Bryman, A. (2012). *Social Research Methods*. 4th edition. Oxford: Oxford University Press.
- Calvillo, D. P., Garcia, R.J. B., Bertrand, K, Mayers, T.A. (2024) Personality factors and self-reported political news consumption predict susceptibility to political fake news. *Personality and Individual Differences* 174 (<https://doi.org/10.1016/j.paid.2021.110666>).
- Demertzis, N. (2020). *The Political Sociology of Emotions. Essays on Trauma and Ressentiment*. London: Routledge.
- Demertzis, N., Poulakidakos, S., Tsekeris Ch. (2022). Public communication disruption and information accuracy. *GPSG Working Paper #36*, April 2022.
- Dizikes, P. (2018). Study: On Twitter, false news travels faster than true stories. Research project finds humans, not bots, are primarily responsible for spread of misleading information. *MIT News on Campus and Around the World*, 8 March [online]. Available at: <https://news.mit.edu/2018/study-twitter-false-news-travels-faster-true-stories-0308> (Accessed February 5, 2022).
- Documento.gr (2019). *Who funds Ellinika Hoaxes* (in Greek). Available at: <https://www.documentonews.gr/article/poioi-xrhmatodotoyn-ta-ellinika-hoaxes/>. (Accessed July 29 2023).
- Gray, J., Chambers, L. and Bounegru, L. (eds.) (2012). *The Data Journalism Handbook*. Sebastopol, CA: O'Reilly Media.
- Gumelar, G., Zarina Akbar, Z., Erik E. (2018). Engagement and the spread of fake news: Personality Trait as moderator. *Proceedings*

- of the International Conference of Communication Science Research. 10.2991/iccsr-18.2018.34
- Haidt, J. (2013). *The Righteous Mind. Why Good People are Divided by Politics and Religion*. London: Penguin Books.
- Jarman, J. W. (2016). Influence of Political Affiliation and Criticism on the Effectiveness of Political Fact-Checking. *Communication Research Reports*, 33(1), 9-15.
- Kankaraš, M. (2017). Personality matters: Relevance and assessment of personality characteristics. OECD Education Working Papers Series.
- kathimerini.gr (2018). Demonstration in Thessaloniki: 90000 demonstrators for Macedonia. Available at: <https://www.kathimerini.gr/society/944489/syllalitirio-thessalonikis-90-000-diadilotes-gia-ti-makedonia/>. (Accessed August 24, 2023).
- King, J. (2007). Standardized Coefficients in Logistic Regression – Jason E. King. Baylor College of Medicine. Paper presented at the annual meeting of the Southwest Educational Research Association, San Antonio, Texas, Feb. 7-10, 2007.
- Linardis, A., Maravelakis, P., and Fragoulis, G. (2023). Data collection methods using digital questionnaire and survey methodology. Management of online, face-to-face and telephone surveys and data with Lime survey and SPSS. Kallipos.
- Lyon, D. (2014). Surveillance, Snowden, and big data: Capacities, consequences, critique. *Big Data & Society* 1(2), 1-13.
- Marcus, G. E. (2002). *The Sentimental Citizen. Emotion in Democratic Politics*. University Park, PA: Pennsylvania State University Press.
- Marietta, M., Barker, D. C., and Bowser T. (2015). Fact-Checking Polarized Politics: Does The Fact-Check Industry Provide Consistent Guidance on Disputed Realities? *The Forum*, 13(4), 577-596.
- Nieminen, S. and Rapelli, L. (2019). Fighting Misperceptions and Doubting Journalists' Objectivity: A Review of Fact-checking Literature. *Political Studies Review*, 17(3), 296-309.
- Oeldorf-Hirsch, A., Schmierbach, M., Appelman, A., and Boyle, M. P. (2020). The ineffectiveness of fact-checking labels on news memes and articles. *Mass Communication and Society*, 23(5), 682-704.
- Opgenhaffen, M. (2024). Fact-Checking Interventions on Social Media Using Cartoon Figures: Lessons Learned from 'the Tooties'. *Digital Journalism*, 1-24.

- Poulakidakos, S. and Veneti, A. (2016). Political Communication and Twitter in Greece: Jumping on the bandwagon or an enhancement of the political dialogue? In Deželan T. and Vobic I. (Eds.) *(R)evolutionizing Political Communication through Social Media*. USA: IGI Global, pp. 119-146
- Rammstedt, B., & John, O. P. (2007). Measuring personality in one minute or less: A 10-item short version of the Big Five Inventory in English and German. *Journal of Research in Personality*, 41(1), 203-212.
- Rauch, J. (2021). *The Constitution of Knowledge: A Defense of Truth*. Brookings Institution Press.
- Robertson, C. T., Mourão, R. R., and Thorson, E. (2020). Who Uses Fact-Checking Sites? The Impact of Demographics, Political Antecedents, and Media Use on Fact-Checking Site Awareness, Attitudes, and Behavior. *The International Journal of Press/Politics*, 25(2), 217-237.
- Sampson, T. (2012). *Virality: Contagion theory in the age of networks*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Shin, J., and Thorson, K. (2017). Partisan Selective Sharing: The Biased Diffusion of Fact-Checking Messages on Social Media. *Journal of Communication*, 67(2), 233-255.
- Shorey, S. and Howard, P. N. (2016). Automation, big data, and politics: A research review. *International Journal of Communication* 10(2016): 5032-55.
- Tvxs.gr (2019). *Nikos Sarantakos reports fraud on Ellinika Hoaxes and resigns* (in Greek). Available at: <https://tvxs.gr/news/ellada/onikos-sarantakos-kataggellei-tin-apat-ton-ellinikon-hoaxes-kai-apoxorei/>. (Accessed July 29, 2023).
- Van Deth, J. (1990). Interest in Politics. In M. Jennings, J. Kent, W. van Deth et al. (eds), *Continuities in Political Action: A Longitudinal Study of Political Orientations in Three Western Democracies*. Berlin/New York: De Gruyter and Aldine.
- Van Deth, J., & Elff, M. (2000). Political Involvement and Apathy in Europe 1973-1998. *Arbeitspapiere - Mannheimer Zentrum für Europäische Sozialforschung*, 33.
- Vosoughi, S., Roy, D. & Aral, S. (2018). The spread of true and false news online. *Science* 359 (6380), 1146-1151.
- Walter, N., Cohen, R. J., Holbert L. & Morag, Y. (2019). Fact-Checking: A Meta-Analysis of What Works and for Whom. *Political Communication*, 37(3), 350-375.

- York, C., Ponder, J. D., Humphries, Z., Goodall, C., Beam, M., & Winters, C. (2020). Effects of Fact-Checking Political Misinformation on Perceptual Accuracy and Epistemic Political Efficacy. *Journalism and Mass Communication Quarterly*, 97(4), 958-980.
- Ypes.gr (2023). June 2023 General Elections Results. Available at: <https://ekloges.ypes.gr/current/v/home/parties/108/>. Accessed on August 21, 2023.
- Zeri, P. (2014). Political Blogosphere Meets Off-Line Public Sphere: Framing the Public Discourse on the Greek Crisis. *International Journal of Communication*, 8, 1579-1595.
- Zurawicki, L. (2010). *Neuromarketing: Exploring the brain of the consumer*. London: Springer.

Appendix

Table 8. Algorithm for the construction of Media Use Typology

S/N	Count of occurrences in 5 information sources			Media Use Typology
	Daily or weekly	Monthly	Less than monthly or Never	
1	0	0	5	Uninformed
2	1	0	4	Informed
3	2	0	3	Informed
4	3	0	2	Informed
5	4	0	1	Well informed
6	5	0	0	Well informed
7	0	1	4	Ill-informed
8	1	1	3	Informed
9	2	1	2	Informed
10	3	1	1	Informed
11	4	1	0	Well informed
12	0	2	3	Ill-informed
13	1	2	2	Informed
14	2	2	1	Informed
15	3	2	0	Informed
16	0	3	2	Ill-informed
17	1	3	1	Informed
18	2	3	0	Informed
19	0	4	1	Ill-informed
20	1	4	0	Informed
21	0	5	0	Ill-informed

Table 9. Weighted distributions or means of dependent and independent variables

Variable	Category	Percentage	Mean	N
Sex	Male	49%		1370
	Female	51%		
Educational level	Low or Medium	30.1%		1364
	High	40.5%		
	Very high	29.4%		
Region of residence	Attiki	53.5%		1370
	Central Macedonia	15.1%		
	Other regions	31.4%		
Age			46.31	1370
Age groups	17-34	29.5%		1370
	35-64	47.7%		
	65+	22.8%		
Political interest			3.98	1370
Self-positioning on the left-right political axis			3.80	1054
Left-right political axis	Far Left - 0	14.5%		1054
Left-right political axis	1	8.5%		
Left-right political axis	2	10.1%		
Left-right political axis	3	14.2%		
Left-right political axis	4	12.9%		
Left-right political axis	5	16.5%		
Left-right political axis	6	5.6%		
Left-right political axis	7	7.9%		
Left-right political axis	8	5.4%		
Left-right political axis	9	1.9%		
Left-right political axis	Far Right - 10	2.5%		

Extraversion			3.16	1367
Agreeableness			3.28	1367
Conscientiousness			3.61	1367
Neuroticism			3.01	1367
Openness			3.32	1367
Media Use Typology	Uninformed	0.13%		1361
	ill-informed	0.31%		
	Informed	53.75%		
	Well informed	45.81%		
Do you know what fact-checking organizations are?	Yes	43%		1257
	No	57%		
Effectiveness of fact-checking organisations			5.39	480
If you come across a news item and it seems a bit 'strange', do you usually try to find out if it is accurate or not?	Yes	91.2%		1351
	No	8.8%		
Would you personally say you can spot fake news on the internet?	Yes	81%		1227
	No	19%		
The coronavirus pandemic is an overreaction	Yes, I believe so	10.5%		1255
	No, I don't believe it	89.5%		

Table 10. Weighted perceived effectiveness by political axis category

		Average effectiveness of fact checking organizations
Political is	Far Left	4.87
	1	4.54
	2	5.05
	3	4.83
	4	6.23
	5	5.59
	6	6.41
	7	7.10
	8	5.87
	9	7.17
	Far Right	4.58

*Vasiliki Georgiadou**

*Anastasia Kafe***

*Fani Kountouri****

DISINFORMATION MATTERS.
THE MEDIA-EXPERTS' PERSPECTIVE
ON FAKE NEWS, TRUST IN MEDIA
AND COUNTER STRATEGIES

The issue of disinformation is a growing concern, particularly due to the digital transformation of the public sphere and the media environment, compounded by the impact of COVID-19. This paper aims to explore various aspects of disinformation by analyzing interviews conducted with experts actively involved in either creating credible news or combating fake news during the pandemic. We introduce conceptual distinctions related to the phenomenon of disinformation and discuss the factors and actors involved in its spread during the COVID-19 era. Additionally, we highlight the impact of disinformation on the increasing distrust towards the media and propose counterstrategies for combating this issue.

* Professor, Panteion University of Social and Political Sciences & National Centre for Social Research (EKKE)

** Postdoctoral Researcher, Centre for Political Research, Panteion University of Social and Political Sciences

*** Associate Professor, Panteion University of Social and Political Sciences

Introduction

FAKE NEWS, disinformation, and misinformation have become significant concerns in the political communication landscape, particularly in recent years. The rise of these phenomena can be traced back to events such as Donald Trump’s presidency in the United States and the Leave campaign’s victory in the UK’s EU membership referendum in 2016. The Covid-19 pandemic has further accelerated the spread of and research into disinformation, misinformation, and fake news. Fake news, disinformation, and misinformation are often used interchangeably to refer to false or misleading messages that are presented as informative content (Guess and Lyons 2020: 10). Researchers and experts are working to identify the sources, mechanisms, and impacts of fake news, disinformation, and misinformation in order to mitigate their negative effects on the quality of democracy and public discourse.

It is crucial for individuals to critically evaluate the information they encounter and rely on trusted sources for accurate and reliable news. Additionally, efforts from technology companies, policymakers, and society as a whole are necessary to address this complex issue and promote a more informed and resilient information ecosystem.

Scholars define misinformation as ‘a claim that contradicts or distorts commonly accepted facts that can be verified’ (Guess and Lyons 2020), or as unintentionally inaccurate and misleading information (Rubin 2019). According to Tucker et al. (2018), disinformation is a subset of misinformation that is intentionally spread. Disinformation aims to deceive and poses a threat to the integrity of knowledge, as stated by Pérez-Escobar et al. (2023). While misinformation can occur unintentionally, disinformation is intentionally crafted with the purpose of influencing opinions and promoting one political group over another (Tucker et al. 2018; Guess and Lyons 2020). Various forms of disinformation result in different kinds of misleading information. We

can adopt the categorization presented by Wardle and Derakhshan (2017), who argue that there exist various forms of disinformation, including satire or parody, misleading content, impostor content, fabricated content, false connection, false content, and manipulated content. False content, commonly referred to as ‘fake news’, is a form of disinformation deliberately created to mislead readers. These misleading articles are often shared on social media platforms with the intention of going viral (Pennycook and Rand 2019; Tandoc, Lim, and Ling 2018) or are made to resemble legitimate articles from reputable newspapers (Guess and Lyons 2020).

The most crucial aspect of disinformation is associated with the intrusion of digital media in the public sphere. The digital age has altered the manner in which these messages are produced, disseminated, and understood, along with their potential impacts (Freelon and Wells 2020). There are several crucial aspects to the interplay between the transition to the digital age and the rise of disinformation, one of which is the merging of information, discursive possibility, and social networking (Bruns and Burgess 2012). This factor appears to determine the role that the internet plays in the dissemination of disinformation. Anyone, not only journalists and news media, has the ability to publish, curate, aggregate, reshape, repurpose, and define ‘news’ (Van Aelst et al. 2015). Digital media serves as both a free service to attract visitors to their news articles and a convenient tool for gathering news (Malik and Pfeffer 2016; Hermida 2013). Another critical aspect of the relationship ‘between misinformation and the proliferation of digital media lies in the blurred lines between news and entertainment, the rise of numerous news sites, and the constant pressure of the 24-hour news cycle’ (Desai et al. 2021). These factors may have an impact on professional journalistic standards and ethics. In this context, established media and journalists are willing to shift from their traditional gatekeeping role to one of gate watching, news moderation, and facilitation (Jarvis 2006; Reese and Shoemaker 2016). The above leads to another aspect of the relationship between disinforma-

tion and social media: online networking has the potential to blur the lines between professional journalism and citizen participation in news production and sharing. In this sense, the traditional journalistic practice of heavily relying on elite sources for credible information (Gans 2005), a recognized form of gate-keeping, has faced significant challenges. Media outlets and journalists have extensively utilized websites and social media platforms. Scholars have employed intriguing concepts to describe collaborative forms of online information creation and content production (Jarvis 2006). The term ‘networked 4th estate’ (Benkler 2011) encompasses the collaborative efforts of professional journalists, citizens, and social movements in creating a decentralized democratic discourse. This concept is often referred to as ‘networked journalism’ (Jarvis 2006), which combines collaborative and collective action to form what is commonly known as ‘participatory journalism’ (Hermida 2012). The impact of these issues on the rise of skepticism and distrust has prompted the discussion on the methods and strategies to tackle and counter these phenomena (Bennett and Livingston 2020; Shu et al. 2020). Therefore, the increasing mistrust in media and governmental institutions is closely connected to the consumption of disinformation and fake news. The relationship between distrust and disinformation is becoming more salient. Scholars argue that perceptions of misinformation and disinformation are linked to a decline in trust in news media (Hameleers et al. 2022). They also suggest that media manipulation is a secure method to erode trust in mainstream media (Marwick and Lewis 2017). Either distrust in the media is perceived as a factor that contributes to disinformation, or as an outcome of disinformation. Both perspectives are crucial for comprehending the phenomenon of disinformation.

Therefore, the relationship between distrust and disinformation is reciprocal, as disinformation can significantly contribute to the decline of political trust. The media environment, whether it is traditional mainstream outlets or online platforms and social media, can directly or indirectly influence public perception

of the trustworthiness and transparency of politics, politicians, and government officials. Both political scandals and cynical messages about politics, politicians, and government can also directly impact forms of political trust, such as trust in the government (Einstein and Glick 2015) or trust in news reporting (Graßl et al. 2021), contributing to public contestation regarding the trustworthiness of political actors, government officials, and the media. False or inaccurate information, whether shared unintentionally or deliberately fabricated and disseminated, appears to pose a challenge for professional journalism in inciting debates and prompting actions (Beckett 2017). The significant increase in fake news on social media (Bradshaw et al. 2020; Fletcher et al. 2018; Guess et al. 2018) and the deliberate use of social media to target, intimidate, and harass independent news media, journalists, and their audiences (Posetti et al. 2019: 10) provide a new opportunity to advocate for and reaffirm the vital significance of professional journalism in open and democratic societies. Media effects research indicates that exposure to fake news and disinformation primarily causes harm by fostering cynicism and apathy, as well as fueling extremism and affective polarization (Lazer et al. 2018). These less obvious effects of misinformation have rarely been examined. However, research conducted by Van Duyn and Collier (2019) indicates that even elite discourse surrounding fake news can diminish trust in the media and impair the public's capacity to accurately discern accurate news. As Beckett (2017) has argued, 'In my sector of journalism, fake news is the best thing that has happened in decades. It provides mainstream quality journalism with the opportunity to demonstrate its value through expertise, ethics, engagement, and experience'; however, the abundance of fake news on the internet, along with the difficulty of identifying fake news, has become a significant challenge to the quality of democracy.

In the case of Greece, the media is characterized by an excessive number of outlets, surpassing what a small market can support (Papathanassopoulos et al. 2021). The Greek media landscape is characterized by low trust in mainstream media, jour-

nalists, and news, as well as low readership. There is a high reliance on social media for accessing information, along with a significant concentration of media ownership. Additionally, there are close connections between mass media and politicians and/or political parties, contributing to a politically polarized press (Kalogeropoulou 2021). The two surveys conducted by the Reuters Institute (Newman et al. 2020, 2021) indicate that the media are still widely distrusted among Greek citizens. However, it is noteworthy that trust in news in Greece has seen a four-percentage-point increase (Newman et al. 2020, 2021), and trust in the press has risen by 14 percentage points between 2019 and 2020-2021 (Standard Eurobarometer 76-94).¹ Furthermore, Greece is regarded as one of the most susceptible countries in Europe to disinformation and fake news. According to the Media Literacy Index 2021 (Lessenski 2021) created by the European Policies Initiative (EuPI) of the Open Society Institute-Sofia, which assesses the potential resilience to fake news in 35 European countries using indicators for media freedom, education, and trust in people, Greece ranks at the bottom, in 27th place out of 35 countries. It is included in the fourth worst group out of five ranking groups, along with Turkey and several other Balkan countries. These countries possess a limited ability to address the impacts of fake news and disinformation, primarily because of their low rankings in terms of media freedom and education.

This exploratory research contributes to a better understanding of disinformation and the strategies to combat it from the perspective of political communication experts, mass media professionals, and fact-checkers. In the following sections, we first describe the methodological tools used to collect and analyze data regarding the disinformation landscape in Greece. Next, we turn our attention to the definition of the phenomenon, as disinformation frequently intersects with misinformation and fake news in public and political discussions. Afterward, we strive to enhance our comprehension of the aforementioned within the

1. <https://europa.eu/eurobarometer/screen/home>

broader framework of media distrust and deception, along with its significance in democratic societies. Ultimately, we emphasize the crucial findings and areas of consensus among our interviewees regarding counter strategies, in order to formulate approaches to tackle the issue.

Methods and data

Our data comes from the research conducted for the project ‘Enlightened Trust. An examination of trust and distrust in governance-conditions, effects and remedies’, funded by the EU-Horizon 2020 and the work package investigating the role of the media in trust/distrust.² In the particular strand of our research, we focused on the different aspects and the counter-strategies of disinformation in all participating countries. The goal is to explore the degree to which disinformation is intentionally crafted and strategically deployed as a tool to instill distrust in political representatives, democracy, expertise, and science.

For the purpose of our research, we conducted ten semi-structured interviews with media and communications experts that have been engaged, directly or indirectly, in the struggle against fake news during the pandemic (Döringer 2021; Soest 2023). Because of the exploratory nature of this research and the guidelines of this strand of the research project, we have chosen experts on the field on the basis of their experience and work in journalism and their expertise in news validity and fight against disinformation and fake news. More specifically, in order to have a more detailed perspective of the field, we referred to experts from different media and communication ecosystems. We interviewed two journalists from public broadcasting media (TV channel and radio), two journalists from mainstream media (TV channel and newspaper), two experts from fact-checking initiatives,

2. For more information see the website of the research project <https://enrust-project.eu/>.

two journalists from digital media, one government representative and one expert from a scientific observatory on fake news in the EU. The interviews were conducted by two of the authors in February and March 2022, online using a digital communication platform. The average duration of the interviews was about one hour.

Following an interview guide, each respondent was invited to share their thoughts, opinions and experiences regarding the situation of fake news in general, how fake news affect trust in the political system, in experts and in journalism and what are the counter-strategies they suggest.³ For the analysis, we followed a qualitative content analysis methodology in order to gain knowledge and new insights for the phenomenon of disinformation in the Greek media (Elo and Kyngäs 2008; Schreier 2012). The coding scheme that resulted from the coding of transcripts follows the interview guide:

Figure 1. Coding scheme

Definitions of disinformation	Determinants of disinformation	Distrust in media and impact on disinformation	Counter strategies to disinformation
<ul style="list-style-type: none"> • Unintended • Intended 	<ul style="list-style-type: none"> • Political motivation • Countries/parties/politicians • Far-right/anti-system groups • Religious groups • Financial motivation • Clickbait • Abandonment of journalistic ethics • Interplay between traditional and social media • Free news 	<ul style="list-style-type: none"> • Lost credibility • Monothematic news • Lack of objectivity • Governmental favoritism in specific media • Citizens' conceptions that journalist are part of the political and economic elite 	<ul style="list-style-type: none"> • Strengthen editorial ethics • Systematization of debunking fake news • Enhance critical thinking in education

3. The detailed interview guide can be found here <https://shorturl.at/JUVX8>

Disinformation or misinformation and fake news? Defining categories of unreliable information

While fake news has been present for a very long time, the phenomenon itself is an ‘integral part of the media ecosystem’ (Krause et al. 2019), existing as rumors and false stories even before the advent of the printing press. However, in recent times, fake news has evolved into a significant global problem that is challenging to mitigate. The easy access to information through online social networks facilitates the spread of information, including fabricated news. These false stories mimic the format of legitimate news media but deviate from the norms and standards that ensure accuracy and credibility (Lazer et al. 2018).

In the literature, fake news is defined as manufactured information that lacks the editorial norms and processes of the news media, guaranteeing the reliability and trustworthiness of the media product (ibid.). Fake news overlaps with misinformation, identified as false or misleading information, and disinformation, which is the deliberate spread of false information to mislead people (ibid; Jaster and Lanius 2024). During the pandemic, fake news became commonplace, especially on social media. The digital communication ecosystem has contributed to the spread of misleading information. False information created intentionally or unintentionally during the pandemic resulted from both distrust in mainstream media and the erosion of trust. However, the decline in trust in political institutions is not a general trend but is mostly linked to the political orientation of users exposed to fake news (Ognyanova et al. 2020).

By interviewing media and communication experts in Greece involved in creating credible news and/or fighting fake news during the pandemic, we aim to explore the outbreak of fake news and the spread of misinformation and disinformation in Greece during the COVID-19 pandemic. Since Greece has already experienced a major financial crisis leading to the production of fake news, inaccurate information, and ‘conspiracy theories’, a no-

tion related to fake news (Bernecker, Flowerree and Grundmann 2021), we wanted to find out whether the COVID-19 pandemic exacerbated these phenomena or gave them different characteristics.

Aligned with theoretical considerations tracing the historical roots of fake news back to the propaganda of authoritarian regimes (Fox 2020), our informants, reflecting on the propaganda of totalitarian regimes in the 20th century, believe that we are now facing a new version but a continuation of this phenomenon. The historical depth of the phenomenon is the first response of our interviewees to their intention of definition of the phenomenon. Our informants make a distinction between disinformation and misinformation, claiming that misinformation is a phenomenon that occurred throughout the entire 20th century, especially during wartime. According to them, the example of Hitler's propaganda that pioneered fake news can be considered as the historical background and archetype of this phenomenon. In our time, the phenomenon is linked 'to the lack of verification of the journalistic sources' (Alternative media 1). An interviewee from public broadcasting argues that we can trace the existence of fake news as far back as 30 years ago when political actors and parties circulated information through non-papers to cover political leaders and decisions. According to our interviewee, journalists at that time weren't aware of this practice and therefore tended to reproduce the fake news circulated by political actors, who were the main and privileged sources of information at that time (Public broadcasting 2).

Our interviewees converged on their criteria that distinguish misinformation from disinformation. The first criterion is related to the conscious/unconscious, intentional/unintentional aspects of the dis/misinformation phenomenon, the second to its nature, and the third to the dynamics of its diffusion. Regarding the first criterion, misinformation, according to our informants, is false information spread regardless of the intention to mislead. In other words, misinformation is identified with the unintentional use of false information that can also have harmful ef-

fects, whereas disinformation is perceived as the intentional use of false information. So, while disinformation is the intentional spreading of false information, misinformation doesn't include intention, which is perceived as the non-intentional use of wrong or false information. Disinformation is the deliberate attempt to mislead the public in order to gain some advantage, while misinformation is the unintentional use of misleading information.

In the same vein, unconscious aspects of misinformation are related to strong links between the political and economic spheres and the media (Public broadcasting 2). Misinformation is also linked to stereotypes and biases. According to our interviewee from public broadcasting, biased information is produced unintentionally as journalists attempt to convey an ideological view to the public (Public broadcasting 2). Furthermore, the unconscious aspect of misinformation is related to the mass use of social media by people who aren't familiar with it, who misinterpret and unknowingly reproduce its content (Fact-checking initiatives 2).

In contrast to misinformation, disinformation refers to the deliberate use and spread of fake news in a bottom-up or a top-down way. In the bottom-up way, conspiratorial texts, hypotheses, or scenarios are published as if they were real news. In the top-down way, those who possess political or economic power can use fake news to downgrade or upgrade events, views, or scenarios to real events.

Fake news is everywhere... I have also been a victim of fake news, mainly because I was in a hurry, because of stupidity, and I haven't cross-checked what I read, let's say, in the Guardian. I take it somewhat for granted because it was published in a credible medium. It's not even that anymore, even that is questionable. (Professionals 2)

The second criterion mentioned by our respondents is the one-sided information that lies behind the way the media tend to present news. At the expense of objectivity and a thorough examination of the facts, the media often select and present news

content that is of main interest to specific targets and media consumers. In this sense, disinformation is related to propaganda. Among our informants, one interviewee (Public broadcasting 1) perceives disinformation as part of the propaganda process. The journalist denies the distinction between misinformation and disinformation, claiming that there is research-based news that includes all the views on a subject. From his/her point of view, disinformation refers to the kind of news that hasn't accomplished their role, as they don't include all the views on an issue. The interviewee underlines the need to find out the narratives that lie behind disinformation. In this sense, the interviewee mentions an interesting example of how the neo-Nazi party Golden Dawn created a story connecting immigrants, racism, hate speech, and spread it in the mainstream and online media. This type of information could not be overturned because citizens didn't have the possibility to cross-check it and reveal what was behind it (Public broadcasting 1).

Finally, regarding the third criterion, the spread of false information is linked to the digital intrusion into public life. The competition in the media field for clickbaits, the abundance of information, and the oversupply of digital media outlets have increased the need for eye-catching, hyperbolic headlines and fascinating information to attract the user's attention. In this case, eye-catching information is synonymous with misinformation:

We have to get the fancy news not even cross-checked, in which I am not interested in as long as I present the news to the public so that many people can see the news and get impressed. (Fact-checking initiatives 2)

Determinants of disinformation in the media

A part of the literature concentrated on disinformation focuses on sources or intentions. Although it is crucial to identify the originators of disinformation, this is not an easy task. Kalsnes (2018) summarizes the originators and their motives in three categories:

political, financial, and social. Political motivation is usually connected with propaganda that political actors produce to either influence the public or harm their political opponents. This tactic is also used in interstate relationships with the aim of manipulating specific events, such as elections in another country or war.

Financial motivation is more recent and has risen with the increased use of social media. This type of motivation can also be characterized as a ‘clickbait’ technique, the goal of which is to stimulate public interest with fake, elusive but also attractive news to gain as many clicks as possible and thus increase advertising revenues.

Finally, social motivation refers to attracting attention or building status. Sharing fake news is a common practice among people who want to attract an audience and become influencers in a certain community by entertaining and/or provoking (Egelhofer and Lecheler 2019). Recent research (Marwick and Lewis 2017) examines this type of disinformation in far-right communities where sexist and/or racist content provokes ‘lulz’.

The above-mentioned aspects of intentional false information are also reported by our interviewees, but according to them, the originators of this type of information are not always traceable, especially when it concerns disinformation. In unintentional false information originators are easily traced because they are usually refuted and in some cases they are forced to make corrective statements.

Our informants, in alignment with research in the field, agree that the identity of the originators of disinformation is unknown. However, upon examining their motivations or intentions, it becomes evident that political actors are the most significant and salient players in the disinformation arena. These actors possess the means to spread fake news and disinformation, thereby increasing their saliency. Moreover, our informants distinguish between specific profiles of originators depending on the thematic scope of fake news. They attribute fake news to political opportunities, with political motivations and specific targets ranging from political personnel of the country to political

parties and other nations. Experts in tracing fake news argue that at the political level, it is very common to encounter fake news or disinformation regarding the governing party/ies. Usually, this type of information originates from or is disseminated by the opposition and its affiliated media. Disinformation and fake news are also prevalent in international relations between countries, especially during crisis periods. The recent invasion of Russia in Ukraine serves as an example of this type of misinformation, which has monopolized fact-checking initiatives over the past months. According to EDMO (2022), the ‘Ukraine-related disinformation is the biggest disinformation phenomenon ever recorded by EDMO monthly briefs’.

Starting from the simplest, somebody discrediting somebody else, so they can start spreading false rumors – which can be on a personal level, but then of course it can be intensified a lot on the political and/or on the state level. We are now seeing the situation with Ukraine, where fake news can come from both sides. (EU Fact-checking Observatory)

Experts in fact-checking, drawing on their experience debunking fake news, and professional journalists conducting investigative research on issues such as the pandemic, acknowledge that a portion of intentionally false information in Greece, fitting into the context of political opportunities, originates from far-right groups. These groups promote specific anti-immigration, anti-system, anti-Semitic, Islamophobic, racist, and largely conspiratorial discourses. This type of disinformation does not have identifiable originators by name but is disseminated through specific blogs, web pages, and social media accounts that are interconnected. In other words, it represents a well-recognized form of information —particularly prevalent during the pandemic— that is reproduced from specific sources (web pages, blogs, social media accounts) by anonymous authors and originators, echoing the far-right discourse.

Furthermore, the anti-systemic environment, especially concerning the pandemic, encompasses an ideological mix of individ-

uals from both the far right and the far left, bound by a shared distrust in politics. Many of these sources have posted content not only questioning the implemented measures but also challenging the very nature of the pandemic. They have circulated articles asserting specific motives and conspiracies behind the spread of the pandemic and the mandatory vaccination.

What I personally observed as a journalist during the pandemic, when I covered the first demonstrations against compulsory vaccination, which, in fact, were against vaccination in general, was that all the people shared a common sentiment: they didn't trust the state, not even 100%. There were too many far-right individuals present, specifically supporters of Kasidiaris. Additionally, there was a mix of anti-authoritarians, anarchists, and so on. So, it wasn't a case of ideological convergence. (Professionals 2)

With the pandemic vaccines and chips, with immigration, the far-right organizations are winning the game, they are sprouting up on the internet. (Alternative media 2)

There are clusters. Well, there are communicating vessels, i.e., pages that communicate with each other, which reproduce specific web pages, which reproduce... so it opens up like this. (Fact-checking initiative 1)

In this direction, of conspiratorial and radical attitudes promoted via fake news, our informants also stress the role of religious groups in Greece. The role of these groups in the spread of fake news is well-known, and their attitude during the pandemic was expected or, at least, did not come as a surprise to anyone. These groups promoted conspiratorial beliefs about the 'evil' behind the pandemic and how our faith in God can overcome everything. For that reason, many clergy members prohibited the use of masks inside churches and did not follow the rules regarding the pandemic. Although the official Church of Greece, through public announcements, called on the congregation to follow the rules for protection from the pandemic, there was a part of the clergy that reacted to the prohibition of church ser-

vices and were extremely against the vaccination program. They circulated conspiracy theories about the mark of the Beast/Antichrist that would be inserted into the human body via the vaccine (Issaris et al. 2023).

Well, it was very impressive because when the Old Calendarists' church conducted services during the lockdowns, everyone inside didn't wear masks, without any precautions, right? On the other hand, the priest of the local church —because there is also a regular church— is forced to enter the discourse of the Old Calendar priest because he is afraid that he will take away his clientele. (Alternative media 1)

Okay, regarding fake news in relation to the pandemic, we're not discussing the important role of the church. Or, if not necessarily the church as an institution, certainly too many people. I mean, I've been in too many groups when I've done corresponding reports on conspiracy theories and so on. We talk about too much orthodoxy in Greece in Facebook groups that are all about the vaccine being the devil, it's the mark. (Professionals 2)

Moving to the financial aspect, experts use the term 'clickbait' news to describe the new landscape in mass media, highlighting increased competition and the media owners' need for profit. They recognize that the competition among media outlets to publish or broadcast news first has led to the 'light version of disinformation, the mistakes' (Fact-checking initiative 2). Many media organizations, whether online or offline, and journalists have not followed verification procedures and a code of ethics due to the pressure of competition and the pursuit of financial gain. This has resulted in flashy but unverified news and disinformation.

The media have settled with this situation. They will publish a corrective statement, and that's it. They will change a word or a phrase, thinking it is fine. However, they are not disturbed enough to implement a procedure for checking the information they publish. (Fact checking initiative 2)

They also stress the declining role of traditional media, connected with the salience of social media in news reports, and how this imbalance contributes to the rise of disinformation. This interplay between the transition to the digital age and the rise of disinformation can be summarized in three interesting aspects. The first is the reinforcement of competition in the media field. The explosion of the internet contributed to the creation of a plethora of information websites and the transformation of citizens into small reporters (Fact-checking initiative 2). In this environment, anyone—not just journalists and news media—can publish, curate, aggregate, reshape, repurpose, and define ‘news’. The same mechanisms are also emphasized in the literature. Some authors indicate that the first-hand reporting of events as they occur and the instant assessment of the newsworthiness of events, combined with the web’s massive use for ongoing discussions, construct an ambient news environment (Van Aelst et al. 2015).

The above leads to the second aspect of the relationship between disinformation and social media and suggests that online networking has the potential to blur the boundaries between professional journalism and citizen engagement in news production and sharing. The information doesn’t follow the traditional path of old media, where a professional journalist, a member of a journalist’s association, followed a specific trajectory in publishing credible news (Fact-checking initiative 2). Digital technologies and social media platforms empower users to create news content, although this content may lack credibility and accuracy, forcing traditional media to adapt user-generated news into their content. Networked journalism is gaining ground in Greece due to the extensive spread of social media and changes in media consumption habits, primarily during the economic crisis.

The third critical aspect of the relationship between disinformation and digital media is the blurring of boundaries in the use of sources that has led to the overabundance of information flows, coupled with the economic gain created by clickbaits. For many of our interviewees, the abundance of information is a critical parameter leading to misinformation. As one interviewee states:

I believe that an excess of information can lead to misinformation. Suddenly, there is a vast amount of information that has not been evaluated by professionals. These experts can determine the accuracy of the information, identify its source, and assess its credibility. (Government representative)

The same sentiment is echoed by other interviewees who highlight the infiltration of fake news and propaganda into the realm of information production. The role of journalists is crucial as a counterbalance to misinformation and distrust. Gatekeeping and cross-checking, considered core journalistic responsibilities in an era of abundant online information are defended by our respondents based on fundamental journalistic norms. This includes non-partisanship and accountability, and vice versa. As Reuters proudly states, ‘Our reputation for accuracy and freedom from bias rests on the credibility of our sourcing’. If journalism aims to defend the public interest, it should act as independently as possible, striving to avoid biases, maintaining impartiality, adhering to verified facts, utilizing credible and transparent verification methods, and refraining from taking sides on issues of public controversy, including politics.

Apart from the consequences related to digital journalism, another mechanism contributing to the spread of disinformation is mentioned, associated with the economic aspect of information. An informant states that a segment of society has forsaken traditional media because people didn’t want to pay for them. The journalist explains that the debt crisis in Greece led consumers to stop buying newspapers due to a reduction in their salaries. The journalist posed the question as early as 2012, ‘whether people don’t want to pay because they don’t trust the media, or people don’t trust the media because they don’t pay for the information’. However, the decrease in salaries meant that many citizens opted for free information through private TV and the internet instead of paying for news. As he concludes, ‘I believe that in Greece, a whole generation grew up without paying for the information they read’. (Alternative media 1).

Effects of the pandemic. Trust in journalism during the pandemic

Generally speaking, the pandemic has contributed to rebuilding trust in the news. According to Newman et al. (2021), trust increased by an average of six percent during the Coronavirus pandemic, bringing trust levels back to those of 2018. However, the situation varies widely from country to country. In Greece, trust increased by four percentage points during the initial period of the pandemic but remained considerably lower than in many other countries in the European South and the Balkans (Portugal, Spain, Italy, Croatia, Romania) (Newman et al. 2021: 82-83).

Our informants see this situation as an opportunity, albeit a missed one. They attribute responsibility to both journalists for not resisting to the spread of unscientific views in the media and to national scientific authorities for not taking action against practices like those followed by the media. The pandemic ‘gave them a second chance to regain their lost credibility. This opportunity was lost. That’s the problem; Greeks don’t trust the media...’ (Fact-checking initiative 2).

They precisely define what is meant by a ‘missed opportunity’: Although mainstream media acted as a conduit for information from international organizations such as the World Health Organization and domestic institutions like the National Public Health Organization to the public, many of these media outlets, as well as numerous local and fringe media, allocated sufficient space to the anti-scientific views of anti-vaccinators, often without refutation and counter-argumentation. In the pursuit of viewership, readership, and media popularity, credibility has been sacrificed:

I’m from Thessaloniki, where local channels disseminate misinformation about the pandemic from morning till night. Similarly, radio stations in the region are actively spreading misleading information throughout the day. Has the National Broadcasting Council intervened? Has any journalists’ association spoken out

about these media practices? Have other journalists come forward to highlight this problem? (Fact-checking initiative 2)

The outbreak of the coronavirus crisis has been accompanied by an explosion of disinformation and fake news related to Covid-19, particularly on social media. The results of a survey conducted by the Journalism Lab of Aristotle University of Thessaloniki during the initial period of emergency measures demonstrated that the majority of respondents (62%) were influenced by fake news, while the corresponding percentage dropped to 50% in April 2020. A survey conducted during the second lockdown (Prorata, May 5th to 10th, 2021) shows interesting results regarding disinformation and fake news. According to the findings, 4 out of 10 respondents state that at least half of the internet-based information to which they are exposed on a daily basis is either false or misleading. They also estimate that the main sources of disinformation are private interests and large media groups.

Furthermore, the large majority of respondents believe that media in Greece aren't objective enough, and television broadcasters don't criticize enough the decisions taken by the Greek government. This is a result of the 'traditional government-oriented model' implemented in Greece, allowing for strong state interventions and governmental interference in the media sector (Papathanassopoulos et al. 2021).

All respondents agree that the pandemic was a crucial point for journalism. Media became monothematic, focusing almost solely on the pandemic. All respondents admit that trust in journalism was already very low in Greece, and a large part of the public was opposed to what is called 'systemic media and systemic discourse' (Alternative media 2). The distrust in mainstream media alienated the public and also made them skeptical and reserved about the information they were receiving. Therefore, the pandemic did not dramatically change the public's trust in the media but contributed to the existing distrust. 'I think that essentially the pandemic came and consolidated a rift that had been looming for the last one or two decades' (Alternative media 2).

Three factors related to information management, along with a more political factor related to the government's handling of information, contributed to the strengthening of distrust. Firstly, the news about the pandemic was often contradictory, with numerous conflicting opinions on measures implemented by governments worldwide. Secondly, news about the pandemic monopolized the newsfeed for months, intensifying a general sense of suspicion, skepticism, and ambiguity regarding the pandemic and vaccination. There was also a belief that the media couldn't be trusted because they were hiding something. Thirdly, many of the distrusting audience members complained about the way the media covered the pandemic, as only arguments about the effectiveness of vaccines and the spread of the virus were displayed without presenting any other perspectives.

Another issue related to political management concerns how the Greek government financially supported mainstream media during the pandemic. This matter polarized public discourse and sparked a political debate between the government and the opposition, with accusations regarding the criteria the government used to finance certain media while excluding others. As a result of this dispute, many people believed that the financial support for media not only had political criteria, as the opposition claimed, but also had a manipulative motivation. They thought that the government intended to control information regarding the pandemic and vaccination.

In addition, there are two more general aspects of citizens' perceptions regarding journalists that enhance distrust in the media. The first conception is the role played by journalists during critical periods of political life, especially during the debt crisis in Greece between 2010–2019. The watchdog role of journalism has been severely blunted during such critical periods when information and journalists are expected to play a crucial surveillance role. Journalists didn't manage to present facts, provide answers, or prevent issues. Generally speaking, media in Greece are characterized by the lack of a strong journalism culture, a disadvantage reinforced during the debt crisis. Our interviewees

state that during the debt crisis, journalists didn't manage to respond to the problems of the period.

We understood that something wasn't working well due to the questions posed by our colleagues from foreign media. How could people trust journalists? We woke up in the morning, and the country had signed a memorandum. Isn't it the media's fault? Obviously, the media are to blame. Do you want me to remind you of earlier times? Do you remember the history of the stock market? I was doing political reporting at the time, and every evening we had a briefing with a top government official about the stock market. And then the stock market crashed. People were devastated. How can they believe us then? (Public broadcasting 2)

The second aspect of citizens' conception is related to the fact that they consider journalists as part of the political and economic elite. Citizens don't trust journalists working in the mainstream media because they believe that these journalists are neither independent from the interests of the elite nor impervious to political or economic influences. This lack of independence is strongly associated with what is called 'interplay' (in Greek: 'diaploki' *διαπλοκή*) between media owners and political power centers.

This perspective aligns well with the 'closed information systems' or 'elite discourse networks' perspectives (Davis 2007), which suggest that policy elites (politicians, officials, and journalists) form networks that are relatively shielded from the wider public (Davis 2011: 109-111). The corrupted role played by journalists in this interplay turns citizens to social media as a medium that is seen as more familiar, pure, and resistant to pressures. Because citizens don't trust mainstream media, they turn to alternative sources of information.

Therefore, mainstream media, composed of professional journalists, are perceived as more credible than those working for online news sites and blogs. The fact that distrust is expressed toward mainstream media orients citizens to trust digital media more, despite digital media being more vulnerable to misinformation.

Counter strategies

Tackling disinformation is a collective effort that involves various key actors. Governments can enact legislation against the spread of fake news. Media outlets can strengthen editorial standards to block and/or detect misinformation and disinformation. Civil society organizations play a crucial role in promoting transparency. Individuals and the public bear responsibility for the spread of fake news, and technology companies can contribute by creating fact-checking mechanisms to prevent the creation and diffusion of false information.

Epistemically responsible and trustworthy individuals, who are information seekers and socially responsible, may be justified in adopting ‘news abstinence’ and regulating their re-posting behavior if they believe they are acquiring non-genuine (fake) news that harms or exposes others to risk (Wright 2021; Goldberg 2021). The process of verifying the accuracy of news, either as an ante-hoc or post-hoc procedure, aims to identify errors, false information, untrue details, and misleading content to protect users and mitigate the diffusion of false beliefs. The spread of false information could undermine trust in mass media, science, and political institutions.

In our discussions with respondents, we aim to cover the full range of this topic. Processes of fact-checking, as well as the existence of organized documentation departments in mass media that promote the systematization of the ‘hunt’ for untrue stories, the debunking of fake news, and the verification of factual information, are rather marginal in the Greek mass media landscape:

No, there is not [fact-checking]. If it is done, it is done on a case-by-case basis, occasionally, there is no such thing [as fact-checking]. (Government representative).

However, all informants believe that action should be taken to combat disinformation and debunk fake news because, in Greece, ‘the problem is huge compared to the rest of Europe’

(Fact-checking initiative 1). Some interviewees think that the EU ‘can play a role’ (Professionals 2) in fighting fake news ‘from the top [(the European level) to the bottom [the national level]’. Our informants, irrespective of their professional status, also favor self-regulatory mechanisms to combat fake news and disinformation. It is considered a virtue for skilled professionals to check their sources so that ‘nothing should be published unless it has been checked a thousand times’ (Professionals 1). One of the most experienced Greek journalists, who is also an informant, emphasizes that traditional media could reduce the effect of disinformation on trust. Traditional media, acting like editorial machines, can reinforce cross-checking and the credibility of news. By the term ‘editorial machine’, the interviewee describes the capacity of a media organization to employ well-trained and experienced editors, well-connected to both politicians and experts, with access to reputable and credible sources. As our interviewee underlines, editorial machines, to the extent they existed in the past, were heavily affected by the debt crisis. Since then, Greek media don’t make use of specialized departments, which is a crucial factor leading to distrust. As an interviewee states, the use of highly specialized editors could be a solution to the distrust problem, but it is not always the solution to ensuring validity. Journalists from the public media, however, who have held leading positions, have a more centralized model in mind regarding how to ensure the validity of information and avoid disinformation:

Although some of our informants discuss the dimension of a top-down logic in terms of quality control of information, such a process can easily become manipulative and is, therefore, rejected. Those informants who play a role in the decision-making process and/or observe the issue from the perspective of public policy highlight the role of media companies that, despite the financial costs, invest in the field of information quality, documentation, and prevention of disinformation.

Fact-checkers, however, believe that cooperation with the state in certain areas of information exchange —without violat-

ing personal data— could contribute to the fight against disinformation. They explain that they were available to cooperate with state institutions, such as the Ministry of Health during the pandemic, to promote the message against the ‘tsunami’ of misinformation and the fake news about the pandemic. Despite wanting to help the Ministry of Health and public institutions pro bono, ‘to help their work, not to help ours’, their offer was ignored, even though the World Health Organization asked for the contribution of fact-checking organizations to immunize the public and public opinion against fake news and disinformation.

However, the increased speed of information nowadays and the competition between traditional media and social media make cross-checking news and sources of information a difficult task. This point is also recognized by fact-checking initiatives, which acknowledge the time-consuming component of fact-checking. According to their view, this acts as a deterrent to adopting a structured and organized fact-checking process.

Given that fact-checking and ensuring validity are typical responsibilities of an editor-in-chief, our informants who had taken on such a role mentioned the importance of intersubjective trust as a counterbalance to their more or less centralized style of media management. According to our informants, trust is an alternative means of dealing with uncertainty regarding the validity of information. Intersubjective trust (i.e., trust between the editor-in-chief and journalists in senior positions) limits uncertainty and, therefore, the risk of disinformation, which is more likely to occur in the context of a non-centralized management style in media institutions.

After a period of time, once trust had been established, an interviewee admitted that there was no longer any top-down control but rather a process of being informed by media executives and the most influential journalists whom they trusted in terms of what would be broadcast by a radio/TV channel.

It is important to point out that, in addition to the state and state institutions, fact-checkers were also distrusted by traditional/critical citizens, as well as by the journalists’ union, which

showed almost complete ignorance of their tools and working methods. Some newspapers also viewed fact-checking initiatives with suspicion or even disdain, considering them as ‘government whitewashing’ or ‘censorship’ initiatives.

Opinions about the profiling and attitudes of citizens vulnerable to fake news are divided among our informants. The fact-checkers agree that there are closed communities, small in size, that share certain attitudes and beliefs: they are anti-immigrant, Islamophobic, and anti-Semitic. They participate in international networks that became more pronounced during the pandemic in the context of the so-called anti-vaccination movement. However, interviewees from the alternative media landscape point out that communities you wouldn’t expect are vulnerable to fake news stories. Lower trust in the media is linked to fake news:

[...] people who have distanced themselves from the media a long time ago’ are prone to fake news. ‘Their culture has been shaped by the private media of the past thirty years ...’ (Alternative media 1).

Our informants involved in fact-checking initiatives highlighted the difficulties they faced in preventing the dissemination of fake news to the public, which often goes unnoticed by both the public and the media. ‘In simple words, it is not enough to refute untrue stories; it is also extremely important that this refutation is properly communicated to the public’ (Lamprou et al. 2021: 435).

Conclusions

For our respondents, the factors contributing to disinformation are closely linked to the political motivations of political parties and special groups, including far-right factions, etc. Additionally, financial aspects play a significant role. Therefore, the foremost factor contributing to disinformation lies in the ascendancy of social media. The spread of information through social me-

dia, the reinforcement of competition in the media sphere, and the blurring boundaries between professional and citizen journalism are among the primary catalysts for the emergence and spread of disinformation.

The roots of these expressions are to be found in the attenuation of traditional media experiencing a profound crisis globally. A substantial number of citizens no longer trust traditional media, turning instead to the internet and social media, which are becoming the main sources of information. This trend is not unique to Greek media; traditional media worldwide are facing a decline as audiences increasingly shift online. Greece is disproportionately affected by this trend, even more so because of the financial crisis and the stringent economic policies implemented by the Greek government. The harshness of austerity measures and the ambiguity of the recovering effects of bailout programs on the Greek economy increased citizens' distrust towards the government and political institutions. The widespread perception among many Greek citizens that journalists were an integral part of the elite system raised concerns about their impartiality, further undermining media trust.

Amidst the financial crisis, trust in mass media and journalism sank dramatically, and despite the ongoing recovery during the pandemic, media trust in Greece remains below the European average. Similarly to Serbia but different from other European countries, in Greece, trust in traditional media is very low, while trust in social media is considerably higher. The co-existence of low trust in traditional media alongside significantly higher trust in social media in Greece presents an opportunity to delve into the broader relationship between overall trust and trust in social media.

Our informants express a sense of pessimism regarding the prospects of recovery of trust in media and journalism. They believe that distrust is deeply rooted in socio-political structures and the functioning of democracy. According to them, rebuilding trust can only occur gradually, necessitating policies related to improving education, particularly for the public and journa-

lists. This includes efforts to improve journalist remuneration and consolidate the independence of the media sector in relation to political and economic influences.

References

- Beckett, C. (2017, March 11). ‘Fake news’: The best thing that’s happened to journalism. *LSE Blogs*. <https://blogs.lse.ac.uk/polis/2017/03/11/fake-news-the-best-thing-thats-happened-to-journalism/>
- Benkler, Y. (2011). A Free Irresponsible Press: Wikileaks and the Battle Over the Soul of the Networked Fourth Estate. *Harvard Civil Rights-Civil Liberties Law Review*.
- Bennett, W. L., and Livingston, S. (Eds.). (2020). *The Disinformation Age*. Cambridge University Press.
- Bernecker, S., Flowerree, A. K., and Grundmann, T. (Eds.). (2024). *The Epistemology of Fake News*. Oxford University Press.
- Bradshaw, S., Howard, P. N., Kollanyi, B., and Neudert, L.-M. (2020). Sourcing and automation of political news and information over social media in the United States, 2016-2018. *Political Communication*, 37(2), 173-193.
- Bruns, A., and Burgess, J. (2012). Researching News Discussion on Twitter. *Journalism Studies*, 13(5-6), 801-814.
- Davis, A. (2007). *The mediation of power: A critical introduction*. Routledge.
- Davis, A. (2014). An inverted political economy perspective. *The Political Economies of Media*, 241.
- Desai, S., Mooney, H., and Oehrli, J. A. (2021). Fake News, Lies and Propaganda: How to Sort Fact from Fiction. Subjects: News and Current Events. The University of Michigan Library.
- Döringer, S. (2021). ‘The problem-centred expert interview’. Combining qualitative interviewing approaches for investigating implicit expert knowledge. *International Journal of Social Research Methodology*, 24(3), 265-278.
- EDMO. (2022). *A Ukraine-related disinformation tsunami hit Europe in March* (Monthly brief no. 10). European Digital Media Observatory.

- Egelhofer, J. L., and Lecheler, S. (2019). Fake news as a two-dimensional phenomenon: A framework and research agenda. *Annals of the International Communication Association*, 43(2), 97-116.
- Einstein, K. L., and Glick, D. M. (2015). Do I think BLS data are BS? The consequences of conspiracy theories. *Political Behavior*, 37(3), 679-701.
- Elo, S., and Kyngäs, H. (2008). The qualitative content analysis process. *Journal of Advanced Nursing*, 62(1), 107-115.
- Fletcher, R., Cornia, A., Graves, L., and Nielsen, R. K. (2018). Measuring the reach of 'fake news' and online disinformation in Europe. *Australasian Policing*, 10(2).
- Freelon, D., and Wells, C. (2020). Disinformation as Political Communication. *Political Communication*, 37(2), 145-156. <https://doi.org/10.1080/10584609.2020.1723755>
- Gans, H. J. (2005). *Deciding What's News: A Study of CBS Evening News, NBC Nightly News, Newsweek, and Time* (2nd edition). Northwestern University Press.
- Goldberg, S. C. (2021). Fake News and Epistemic Rot; or, Why We Are All in This Together. In S. Bernecker, A. K. Flowerree, and T. Grundmann (Eds.), *The Epistemology of Fake News*. Oxford University Press.
- Graßl, P., Schaap, G., Spagnuolo, F., and Van 't Riet, J. (2021). The effects of scandalization in political news messages on political trust and message evaluation. *Journalism*, 22(10), 2566-2582.
- Guess, A., Nyhan, B., and Reifler, J. (2018). *Selective exposure to misinformation: Evidence from the consumption of fake news during the 2016 US presidential campaign*.
- Guess, A. M., and Lyons, B. A. (2020). Misinformation, disinformation, and online propaganda. In Nathaniel Persily and Joshua A. Tucker, *Social media and democracy: The state of the field, prospects for reform*. Cambridge University Press.
- Hameleers, M., Brosius, A., and de Vreese, C. H. (2022). Whom to trust? Media exposure patterns of citizens with perceptions of misinformation and disinformation related to the news media. *European Journal of Communication*, 37(3), 237-268.
- Hermida, A. (2012). Tweets and Truth. *Journalism Practice*, 6(5-6), 659-668.
- Hermida, A. (2013). #journalism. Reconfiguring Journalism Research About Twitter, one Tweet at A Time. *Digital Journalism*, 1(3) 295-313.

- Issaris, V., Kalogerakos, G., and Milas, G. P. (2023). Vaccination Hesitancy Among Greek Orthodox Christians: Is There a Conflict Between Religion and Science? *Journal of Religion and Health*, 62(2), 1373-1378.
- Jarvis, J. (2006, July 5). *Networked journalism*. BuzzMachine. <https://buzzmachine.com/2006/07/05/networked-journalism/>
- Jaster, R., and Lanius, D. (2021). Speaking of Fake News: Definitions and Dimensions. In S. Bernecker, A. K. Flowerree, and T. Grundmann (Eds.), *The Epistemology of Fake News* (p. 0). Oxford University Press.
- Kalogeropoulos, A. (2021). *Greece*. Reuters Institute for the Study of Journalism. Krause, N. M., Wirz, C. D., Scheufele, D. A., and Xenos, M. A. (2019). Fake News: A New Obsession with an Old Phenomenon? In J. E. Katz and K. K. Mays (Eds.), *Journalism and Truth in an Age of Social Media* (p. 0). Oxford University Press.
- Kalsnes, B. (2018). Fake News. In *Oxford Research Encyclopedia of Communication*.
- Lamprou, E., Antonopoulos, N., Anomeritou, I., and Apostolou, C. (2021). Characteristics of Fake News and Misinformation in Greece: The Rise of New Crowdsourcing-Based Journalistic Fact-Checking Models. *Journalism and Media*, 2(3), Article 3.
- Lazer, D. M. J., Baum, M. A., Benkler, Y., Berinsky, A. J., Greenhill, K. M., Menczer, F.,
- Lessenski, M. (2021). Double Trouble: Resilience to Fake News at the Time of Covid-19 Infodemic. *Media Literacy Index*.
- Malik, M. M., and Pfeffer, J. (2016). A Macroscopic Analysis of News Content in Twitter. *Digital Journalism*, 4(8), 955-979.
- Marwick, A. E., and Lewis, B. (2017, May 15). *Media Manipulation and Disinformation Online*. Data and Society Research Institute.
- Newman, N. (2011). *Mainstream media and the distribution of news in the age of social media: Oxford: Reuters Institute for the Study of Journalism*. Oxford University Press.
- Newman, N., Fletcher, R., Schulz, A., Andi, S., and Nielsen, R. K. (2020). *Digital News Report 2020*. Reuters Institute. <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/digital-news-report/2021>
- Newman, N., Fletcher, R., Schulz, A., Andi, S., Robertson, C. T., and Nielsen, R. K. (2021). *Digital News Report 2021*. Reuters Institute. <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/digital-news-report/2021>

- Ognyanova, K., Lazer, D., Robertson, R. E., and Wilson, C. (2020). Misinformation in action: Fake news exposure is linked to lower trust in media, higher trust in government when your side is in power. *Harvard Kennedy School Misinformation Review*.
- Papathanassopoulos, S., Karadimitriou, A., Kostopoulos, C., and Archontaki, I. (2021). Chapter 5. Greece: Media concentration and independent journalism between austerity and digital disruption. In J. Trappeland T. Tomaz (Eds.), *The Media for Democracy Monitor 2021: How Leading News Media Survive Digital Transformation (Vol. 2)* (pp. 177-231). Nordicom, University of Gothenburg.
- Pennycook, G., and Rand, D. G. (2019). Lazy, not biased: Susceptibility to partisan fake news is better explained by lack of reasoning than by motivated reasoning. *Cognition*, 188, 39-50.
- Pérez-Escobar, M., Lilleker, D., and Tapia-Frade, A. (2023). A systematic literature review of the phenomenon of disinformation and misinformation. *Media and communication*, 11(2), 76-87.
- Posetti, J., Simon, F., and Shabbir, N. (2019). *What if scale breaks community? Rebooting audience engagement when journalism is under fire*. Reuters Institute for the Study of Journalism.
- Reese, S. D., and Shoemaker, P. J. (2016). A Media Sociology for the Networked Public Sphere: The Hierarchy of Influences Model. *Mass Communication and Society*, 19(4), 389-410.
- Rubin, V. L. (2019). Disinformation and misinformation triangle: A conceptual model for 'fake news' epidemic, causal factors and interventions. *Journal of documentation*, 75(5), 1013-1034.
- Schreier, M. (2012). *Qualitative Content Analysis in Practice*. SAGE.
- Shu, K., Bhattacharjee, A., Alatawi, F., Nazer, T. H., Ding, K., Karami, M., and Liu, H. (2020). Combating disinformation in a social media age. *WIREs Data Mining and Knowledge Discovery*, 10(6), e1385.
- Soest, C. von. (2023). Why Do We Speak to Experts? Reviving the Strength of the Expert Interview Method. *Perspectives on Politics*, 21(1), 277-287.
- Tandoc Jr, E. C., Lim, Z. W., and Ling, R. (2018). Defining 'fake news'. A typology of scholarly definitions. *Digital journalism*, 6(2), 137-153.
- Tucker, J. A., Guess, A., Barberá, P., Vaccari, C., Siegel, A., Sanovich, S., ... and Nyhan, B. (2018). Social media, political polarization,

and political disinformation: A review of the scientific literature. *Political polarization, and political disinformation: a review of the scientific literature* (March 19, 2018).

- Van Aelst, P., Melenhorst, L., van Holsteyn, J., and Veen, J. (2015). Lawmaking and News Making: Different Worlds after all? A Study on News Coverage of Legislative Processes in the Netherlands. *The Journal of Legislative Studies*, 21(4), 534-552.
- Van Duyn, E., and Collier, J. (2019). Priming and Fake News: The Effects of Elite Discourse on Evaluations of News Media. *Mass Communication and Society*, 22(1), 29-48.
- Wardle, C., and Derakhshan, H. (2017). *Information disorder: Toward an interdisciplinary framework for research and policymaking* (Vol. 27). Council of Europe Strasbourg.
- Wright, S. (2024). The Virtue of Epistemic Trustworthiness and Re-Posting on Social Media. In S. Bernecker, A. K. Flowerree, and T. Grundmann (Eds.), *The Epistemology of Fake News*. Oxford University Press.

*Αντώνης Γαρδικιώτης**
*Αχιλλέας Πηλιούσης***

Η ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΠΑΡΑΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ ΑΠΟΔΟΧΗ ΚΑΙ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ

Η παρούσα επισκόπηση συζητά τα πρόσφατα δεδομένα της ψυχολογικής έρευνας σχετικά με το ζήτημα της παραπληροφόρησης. Εστιάζει στους ψυχολογικούς μηχανισμούς οι οποίοι εξηγούν το γιατί οι άνθρωποι αποδέχονται την παραπληροφόρηση και το πώς μπορεί αυτή να αντιμετωπιστεί. Σχετικά με τους παράγοντες αποδοχής, η σχετική έρευνα οργανώνεται γύρω από τρεις διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις, τη γνωσιοκεντρική (η παραπληροφόρηση ως αποτέλεσμα νωθρής ατομικής σκέψης), την κινητηριακή (η παραπληροφόρηση ως αποτέλεσμα παρακινούμενης νόησης που μεροληπτεί υπέρ των ταυτοτήτων του ατόμου) και την ιδεολογική (η παραπληροφόρηση ως κομμάτι της κοινωνικής σκέψης και ιδεολογίας). Οι στρατηγικές αντιμετώπισης κατηγοριοποιούνται ανάλογα με το εάν αυτές εφαρμόζονται πριν (προ-κατάρριψη) ή μετά (μετα-κατάρριψη) από την έκθεση στην παραπληροφόρηση.

Το φαινόμενο των ψευδών ή παραποιημένων ειδήσεων, των θεωριών συνωμοσίας και γενικά κάθε είδους παραπληροφόρησης έχει προκαλέσει δικαιολογημένα έντονο ερευνητικό ενδιαφέρον.¹ Αν και δεν αποτελεί πρόσφατο φαινόμενο αλλά είναι συυφασμένη με την

* Καθηγητής, Τμήμα Δημοσιογραφίας και ΜΜΕ, ΑΠΘ.

** Υποψήφιος Διδάκτορας.

1. Για ανασκοπήσεις βλ. van Bavel et al. 2021, Ecker et al. 2022, Greifeneder et al. 2021, Lewandowsky & van der Linden 2021, Pennycook & Rand 2021.

πορεία της ανθρώπινης ιστορίας, η παραπληροφόρηση σήμερα με τη χρήση της σύγχρονης τεχνολογίας (διαδίκτυο, πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης) διευκολύνεται σημαντικά στην άμεση πρόσβασή της σε ένα πολύ μεγάλο μέρος του πληθυσμού, με συνέπειες που αφορούν τις δημοκρατικές διαδικασίες, τον διωγμό κοινωνικών και πολιτικών ομάδων, την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής ή της πανδημίας της Covid-19 (Bennett & Livingston 2018, Roozenbeek et al. 2020, Whitten-Woodring et al. 2020). Η κατανόηση, λοιπόν, της επίδρασης της παραπληροφόρησης στον άνθρωπο είναι επιτακτική και έχει πυροδοτήσει μια πλούσια ερευνητική προσπάθεια σε πολλά επιστημονικά πεδία, ανάμεσά τους και σε αυτό της ψυχολογίας. Η παρούσα επισκόπηση έχει ως στόχο να οργανώσει και να αξιολογήσει την ψυχολογική έρευνα που έχει αναπτυχθεί τα τελευταία χρόνια γύρω από το φαινόμενο της παραπληροφόρησης, απαντώντας στα εξής ερωτήματα: (α) γιατί οι άνθρωποι την αποδέχονται και την υιοθετούν και (β) πώς μπορεί να αντιμετωπιστεί, εστιάζοντας στους ψυχολογικούς μηχανισμούς οι οποίοι είναι υπεύθυνοι για αυτές τις διαδικασίες.

Έχουν διατυπωθεί πολλοί ορισμοί της παραπληροφόρησης [misinformation] και υπάρχει σημαντική αλληλοεπικάλυψη μεταξύ παρόμοιων όρων. Ως παραπληροφόρηση νοείται η ψευδής, ανακριβής και παραπλανητική πληροφόρηση (Pennycook & Rand 2021). Αντίθετα με την ψευδή πληροφόρηση [disinformation], η παραπληροφόρηση δεν προϋποθέτει πρόθεση από την πλευρά της πηγής, η οποία είναι πιθανόν να μη γνωρίζει ότι μοιράζεται ψευδείς πληροφορίες (Wardle 2018). Επειδή, όμως, είναι δύσκολη η εξακρίβωση της πρόθεσης ή όχι της πηγής να διασπείρει ψευδείς πληροφορίες, ο όρος παραπληροφόρηση χρησιμοποιείται ως γενικός όρος ομπρέλα κάτω από τον οποίο τοποθετούνται μια σειρά από σχετικοί όροι, όπως fake news [παραποιημένες ειδήσεις], ψευδής πληροφόρηση, κακόβουλη πληροφόρηση [malinformation], θεωρίες συνωμοσίας [conspiracy theories], φάρσες [hoaxes], κακές φήμες [rumors], προπαγάνδα κ.λπ. (Greifeneder et al. 2021, Pennycook & Rand 2021, Wittenberg et al. 2020).² Έχοντας υπόψη αυτόν τον γενικό και συμπεριληπτικό

2. Για μια ενδιαφέρουσα συζήτηση για τον ορισμό των fake news και σχετικών εννοιών, βλ. Πλειός 2021.

ορισμό της έννοιας, τα πρώτα ερωτήματα που εγείρονται αφορούν το γιατί οι άνθρωποι αποδέχονται την παραπληροφόρηση και ποιες ψυχολογικές διαδικασίες μπορούν να εξηγήσουν την επιρροή της.

1. Αποδοχή της παραπληροφόρησης

Η ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ για την παραπληροφόρηση μπορεί να οργανωθεί γύρω από τρεις ευρείες προσεγγίσεις, τη *γνωσιοκεντρική* [cognition-centered], την *κινητηριακή* [motivation-centered] και την *ιδεολογική* [ideology-centered]. Οι τρεις αυτές προσεγγίσεις αντανακλούν διαφορετικές θεωρητικές και επιστημολογικές θεωρήσεις που κυριαρχούν στην ψυχολογική έρευνα γενικά, και στην κοινωνική ψυχολογία ειδικότερα. Η γνωσιοκεντρική προσέγγιση βασίζεται κυρίως στην προσέγγιση της κοινωνικής νόησης [social cognition], η οποία εστιάζει στις γνωστικές διεργασίες για την εξήγηση της κοινωνικής συμπεριφοράς (Fiske & Taylor 2013). Η αναπαράσταση του ατόμου σε αυτό το παράδειγμα παραπέμπει σε ένα γνωστικά οκνηρό [cognitive miser] άτομο που έχει την τάση να εφαρμόζει την αρχή της ελάχιστης δυνατής προσπάθειας. Η κινητηριακή προσέγγιση προτείνει ότι η σκέψη και ο συλλογισμός των ατόμων κατευθύνεται από επιθυμίες, προσδοκίες και προτιμήσεις, έτσι ώστε να οδηγηθούν σε επιθυμητά αποτελέσματα (Kunda 1990). Η αναπαράσταση του ατόμου σε αυτό το παράδειγμα παραπέμπει σε ένα άτομο που επιλέγει τακτικές βάσει κινήτρων [motivated tactician]. Η ιδεολογική προσέγγιση προτείνει ότι η σκέψη του ατόμου είναι κοινωνική, διαμορφώνεται μέσα από συλλογικές διαδικασίες και είναι ιστορικά και πολιτικά προσδιορισμένη (Billig 1991, Moscovici 1988, Tajfel & Turner 2004). Το άτομο σε αυτό το παράδειγμα γίνεται κατανοητό ως μέλος κοινωνικών ομάδων οι οποίες υιοθετούν και προάγουν διαφορετικά ιδεολογικά προτάγματα.

1.1. Γνωσιοκεντρική προσέγγιση

Η γνωσιοκεντρική προσέγγιση (π.χ., Pennycook & Rand 2021) προτείνει ότι η αποδοχή και ο διαμοιρασμός της παραπληροφόρησης βασίζεται σε αδυναμίες της γνωστικής επεξεργασίας πληροφοριών. Οι άνθρωποι αποδέχονται την παραπληροφόρηση γιατί κάποιες φορές υιοθετούν έναν γρήγορο και επιφανειακό τρόπο σκέψης. Η προσέγγιση αυτή αποτελεί την κυρίαρχη τάση στο πεδίο έρευνας της ευαλωτότητας, όπως την ονομάζουν, των ανθρώπων στην παραπληροφόρηση.

Θεωρητική βάση της προσέγγισης αποτελεί η *νόηση* (γνωστικές διεργασίες) των ανθρώπων, όπως προσδιορίζεται και εξηγείται από τη θεωρία της διπλής διαδικασίας [dual-process theory] (βλ. Evans & Stanovich 2013). Η θεωρία αυτή υποστηρίζει ότι υπάρχουν δύο συστήματα νόησης, το *σύστημα 1* και το *σύστημα 2*. Οι γνωστικές διαδικασίες που ενεργοποιούνται κατά το σύστημα 1, είναι διαισθητικές και υλοποιούνται γρήγορα, αυτόματα και χωρίς ιδιαίτερη προσπάθεια. Ως εκ τούτου, τα αποτελέσματα του συστήματος 1 (π.χ., ο προσδιορισμός μιας πληροφορίας ως ψευδούς ή αληθούς) προκύπτουν άμεσα και χωρίς πολλή σκέψη. Οι γνωστικές διεργασίες του συστήματος 2 είναι απαιτητικές, καταναλώνουν σημαντικούς γνωστικούς πόρους, είναι αναλυτικές, αργές και χρησιμοποιούνται για περιπλοκότερες διεργασίες (Evans & Stanovich 2013, Kahneman 2011). Η γενική αντίληψη των ερευνητών είναι ότι οι άνθρωποι αποδέχονται την παραπληροφόρηση, όταν υιοθετούν τις γνωστικές διεργασίες του συστήματος 1 (π.χ., Pennycook & Rand 2019). Για να εξετάσουν εμπειρικά αυτή την υπόθεση, οι ερευνητές χρησιμοποιούν συχνά το *τεστ γνωστικού αναστοχασμού* [cognitive reflection test, CRT] (Frederick 2005), το οποίο αξιολογεί κατά πόσο οι συμμετέχοντες σκέφτονται αναλυτικά. Οι Pennycook και Rand (2019) χρησιμοποιώντας το CRT διαπίστωσαν ότι οι συμμετέχοντες που χρησιμοποιούν το σύστημα νόησης 1 είναι πιο ευάλωτοι απέναντι στην παραπληροφόρηση. Για την ακρίβεια, τα άτομα που εφάρμοζαν περισσότερο την αναλυτική σκέψη (σύστημα 2) ήταν πιθανότερο να διακρίνουν τις ψευδείς πολιτικές ειδήσεις από τις αληθινές,

έναντι αυτών που υιοθετούσαν μια διαισθητική σκέψη, ανεξαρτήτως πολιτικής ιδεολογίας (βλ. επίσης Bago et al. 2020). Εκτός από την ανάλυση ψευδών πολιτικών ειδήσεων, παρόμοια αποτελέσματα αναδείχθηκαν και για την παραπληροφόρηση που αφορά την Covid-19, όχι μόνο ως προς τη διάκριση ψευδών και αληθινών ειδήσεων, αλλά και ως προς την απόφαση διαμοιρασμού αυτών, όπου η βαθμολογία του CRT συσχετίστηκε αρνητικά με την πρόθεση διαμοιρασμού ψευδών ειδήσεων σχετικά με την Covid-19 (Μελέτη 1, Pennycook et al. 2020), αλλά και με την πεποίθηση ότι η Covid-19 είναι ένα ψέμα (Stanley et al. 2020).

Ο ρόλος των συστημάτων νόησης έχει επίσης μελετηθεί και στην πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας. Σύμφωνα με την συναφειακή έρευνα των Swami et al. (Μελέτη 1, 2014), η πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας αφενός συσχετίστηκε θετικά με τη διαισθητική σκέψη (τύπου 1) και αφετέρου αρνητικά με την εκδήλωση αναλυτικότερης σκέψης (τύπου 2) (βλ. επίσης Georgiou et al. 2019). Προκειμένου να επιβεβαιώσουν τα ευρήματα και να ελέγξουν το κατά πόσο η ενεργοποίηση της αναλυτικής σκέψης μπορεί να έχει θεμελιώδη ρόλο στην καταπολέμηση των θεωριών συνωμοσίας, οι ίδιοι διεξήγαγαν τρεις πειραματικές μελέτες. Διαπιστώθηκε, πράγματι, ότι η ενεργοποίηση της αναλυτικής σκέψης (ως ανεξάρτητης μεταβλητής πλέον) είναι δυνατόν να μειώσει τόσο την πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας (Μελέτη 2 και 3, Swami et al. 2014) όσο και σε συγκεκριμένες θεωρίες συνωμοσίας και τον συνωμοσιολογικό ιδεασμό (Μελέτη 4, Swami et al. 2014).

Στο γνωσιοκεντρικό θεωρητικό και επιστημολογικό πλαίσιο είναι αποδεκτή η αντίληψη ότι οι άνθρωποι όχι μόνο δεν κατέχουν απεριόριστους γνωστικούς πόρους, αλλά τείνουν να χαρακτηρίζονται από γνωστική οκνηρία, δηλαδή επιλέγουν τον δρόμο της ελάχιστης (γνωστικής) προσπάθειας, όταν καλούνται να κατανοήσουν το περιβάλλον γύρω τους (Kahneman 2011). Εφαρμόζουν, λοιπόν, έτοιμους, κατασκευασμένους από προηγούμενες εμπειρίες και μάθηση, *ευρετικούς κανόνες* [heuristics], οι οποίοι τους καθοδηγούν κατά τη λήψη αποφάσεων (Eysenck & Brysbaert 2022). Με την εφαρμογή ευρετικών κανόνων οι άνθρωποι μπορούν να πάρουν αποφάσεις και να καταλήξουν σε εκτιμήσεις με την ελά-

χιστη δυνατή προσπάθεια. Έναν τέτοιο κανόνα αποτελεί η υποκειμενική επεξεργαστική ευχέρεια [ΥΕΕ] [processing fluency], η οποία έγκειται στην προσλαμβανόμενη ευκολία επεξεργασίας πληροφοριών, δηλαδή το πόσο εύκολα ή όχι μπορούν τα άτομα να σκεφτούν και να κατανοήσουν μια πληροφορία. Κεντρικό ρόλο για τη δημιουργία της ΥΕΕ παίζει η επανάληψη της πληροφορίας. Όσο περισσότερο εκτίθενται οι άνθρωποι σε μια πληροφορία, τόσο περισσότερο οδηγούνται στην εκτίμηση ότι μπορούν εύκολα να την κατανοήσουν και να σκεφτούν για αυτήν. Η ΥΕΕ οδηγεί κατόπιν τα άτομα στην αντίληψη ότι οι πληροφορίες αυτές είναι αληθινές (Unkelbach & Greifeneder 2013), κάτι που έχει προταθεί ότι διευκολύνει την επιρροή της παραπληροφόρησης (Wang et al. 2016). Η αντίληψη ότι μια πληροφορία (παραποιημένη ή αληθής) είναι εύκολα κατανοητή και επεξεργάσιμη οδηγεί στην αντίληψη ότι μάλλον είναι και έγκυρη.

Η επανάληψη έχει συνδεθεί, επίσης, με μια άλλη γνωστική εξήγηση της επιρροής της παραπληροφόρησης, το φαινόμενο της απατηλής αλήθειας [illusory truth effect]. Σύμφωνα με το φαινόμενο αυτό, οι άνθρωποι τείνουν να εκλαμβάνουν ως αληθινές και ακριβείς τις πληροφορίες στις οποίες έχουν κατ' επανάληψη εκτεθεί, σε σύγκριση με αυτές που συναντούν για πρώτη φορά. Ως συνέπεια, παραποιημένες ειδήσεις οι οποίες επαναλαμβάνονται οδηγούν τα άτομα να τις θεωρούν αληθινές (Fazio & Sherry 2020, Pennycook et al. 2018), κάτι το οποίο συνεισφέρει στη συνέχεια και στη διάδοσή τους (t'Serstevens et al. 2022). Είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι το μέγεθος της επιρροής του φαινομένου της απατηλής αλήθειας (ακόμη και για ψευδείς ισχυρισμούς) δεν φαίνεται να εξαρτάται από τις γνωστικές ικανότητες του ατόμου (βλ. περισσότερα στο De Keersmaecker et al. 2019). Τέλος, η επανάληψη των πληροφοριών μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία αντιλήψεων οικειότητας και συνοχής, οι οποίες επίσης εξυπηρετούν μια ευρετική ένδειξη της αλήθειας (Unkelbach et al. 2019).

1.2. Κινητηριακή προσέγγιση

Ενώ η γνωσιοκεντρική προσέγγιση παρουσιάζει την επιρροή της παραπληροφόρησης ως αποτέλεσμα διαισθητικής (δηλαδή, πρόχειρης) σκέψης, η κινητηριακή προσέγγιση (π.χ., van Bavel et al. 2021) δίνει έμφαση στους παράγοντες εκείνους που οδηγούν τους ανθρώπους να σκεφτούν με έναν συγκεκριμένο (δηλαδή, μεροληπτικό) τρόπο για τις πληροφορίες που δέχονται, ώστε αυτές να υπηρετήσουν τους στόχους τους – για παράδειγμα, να επιβεβαιώσουν προηγούμενες απόψεις και στάσεις τους ή να προστατεύσουν την ταυτότητά τους. Η *παρακινούμενη νόηση* [motivated reasoning] έχει προταθεί ως μια γενική θεωρητική προσέγγιση για τον τρόπο με τον οποίο σκέπτονται οι άνθρωποι για τις πληροφορίες σύμφωνα με τα κίνητρα και τους στόχους τους (Kunda 1990) και έχει εφαρμοστεί για την κατανόηση των διαδικασιών επεξεργασίας πληροφοριών που αφορούν την πολιτική (Flynn et al. 2017), την επιστήμη (Scheufele 2014), την τεχνολογία (Druckman & Bolsen 2011, Scheufele 2014) και την κλιματική αλλαγή (Sheufele & Krause 2019). Σύμφωνα με τη θεωρία προτείνονται δύο γενικές ομάδες στόχων που παρακινούν τους ανθρώπους, οι στόχοι *ακρίβειας* [accuracy], οι οποίοι τους παρακινούν προς την επίτευξη μιας έγκυρης εκτίμησης, και οι *κατευθυντικοί* [directional] στόχοι, οι οποίοι τους παρακινούν προς ένα επιθυμητό αποτέλεσμα (Druckman & McGrath 2019). Οι δεύτεροι είναι πιθανό να οδηγήσουν τους ανθρώπους να αποδεχτούν την παραπληροφόρηση, εφόσον επιβεβαιώνει προηγούμενες πεποιθήσεις, αξίες τους κ.λπ. Γιατί, όμως, οι κατευθυντικοί στόχοι έχουν αυτά τα αποτελέσματα και με ποιον τρόπο τα επιτυγχάνουν;

Η βιβλιογραφία προτείνει μια σειρά από παράγοντες που εξηγούν το γιατί της κατευθυντικής παρακινούμενης νόησης [directionally motivated reasoning]. Η *κομματική στράτευση* [partisanship] είναι ένας παράγοντας, ο οποίος φαίνεται να επηρεάζει την αποδοχή της παραπληροφόρησης ή την απόρριψη αληθινών ειδήσεων ως ψευδών (van Bavel et al. 2021). Για παράδειγμα, έρευνα έδειξε ότι οι ψηφοφόροι του Δημοκρατικού και αυτοί του Ρεπουμπλικανικού κόμματος στην Αμερική ήταν περισσό-

τερο πρόθυμοι να πιστέψουν και να διαμοιράσουν αρνητικές παραποιημένες ειδήσεις που αφορούσαν τους πολιτικούς του αντίπαλου κόμματος (Pereira et al. 2020).

Η προστασία της ατομικής και της κοινωνικής ταυτότητας των ατόμων φαίνεται να συνδέεται με την αποδοχή συνωμοσιολογικών θεωριών (Douglas et al. 2019). Για παράδειγμα, έχει βρεθεί ότι η ανάγκη των ατόμων να νιώθουν μοναδικά και ξεχωριστά συνδέεται με την πίστη σε συνωμοσιολογικές θεωρίες (Imhoff & Lamberty 2017), η υιοθέτηση των οποίων πιθανώς να τους προσδίδει κατοχή ξεχωριστών γνώσεων που οι άλλοι δεν διαθέτουν. Επίσης, η αποδοχή των θεωριών αυτών έχει βρεθεί να συνδέεται με την ανάγκη των ατόμων να προστατέψουν την κοινωνική τους ταυτότητα, όταν αυτή βρίσκεται υπό απειλή, είτε αυτό αφορά εθνικές, πολιτικές είτε και θρησκευτικές ομάδες (Uscinski & Parent 2014). Παρόμοια λειτουργεί και η έννοια του *συλλογικού ναρκισσισμού* [collective narcissism], δηλαδή η πεποίθηση ότι η αξία της ενδοομάδας δεν αναγνωρίζεται επαρκώς από τις άλλες εξωομάδες, η οποία έχει βρεθεί να συνδέεται με την αποδοχή θεωριών συνωμοσίας (Cichocka et al. 2016). Η προσλαμβανόμενη ή πραγματική απειλή για τις κοινωνικές ομάδες φαίνεται να συνδέεται με την αποδοχή θεωριών συνωμοσίας, πιθανώς ως ενός τρόπου εξήγησης της θέσης (του χαμηλού στάτους) της ομάδας (Uscinski & Parent 2014). Γενικά, οι van Bavel et al. (2021) υποστηρίζουν ότι το κίνητρο για την προστασία και την προαγωγή της πολιτικής ταυτότητας οδηγεί σε μεροληπτική σκέψη, η οποία οδηγεί σε θετική αξιολόγηση της ομάδας και επιβεβαίωση της ιδεολογίας της.

Ένας ακόμη παράγοντας που έχει προταθεί ότι επηρεάζει τη παρακινούμενη νόηση είναι το *συναίσθημα*. Ερευνητικά δεδομένα έδειξαν ότι ο θυμός οδήγησε κομματικά στρατευμένους συμμετέχοντες να αποδεχτούν ψευδείς ειδήσεις, περισσότερο από αυτούς που ήταν συναισθηματικά ουδέτεροι, δεδομένο που υποδηλώνει ότι ο θυμός μπορεί να διευκολύνει την αποδοχή της παραπληροφόρησης, πιθανώς μέσω του περιορισμού της αναζήτησης πληροφοριών και της επιλεκτικής έκθεσης (Weeks 2015). Παρόμοια, ο θυμός βρέθηκε να οδηγεί και στην αποδοχή της παραπλη-

ροφόρησης σχετικά με την Covid-19 (Han et al. 2020). Επίσης, άλλα συναισθήματα, όπως η έκπληξη και η αηδία, έχουν φανεί να συνδέονται με τον διαδικτυακό διαμοιρασμό της παραπληροφόρησης (Baum & Abdel 2020, Vosoughi et al. 2018).

Τέλος, μια άλλη κινητηριακή προσέγγιση δίνει έμφαση στις υπαρξιακές [existential] ανάγκες των ατόμων, δηλαδή στην ανάγκη να αποφεύγουν το άγχος και την αβεβαιότητα και να έχουν τον έλεγχο της ζωής τους (Douglas et al. 2019). Έρευνες δείχνουν, για παράδειγμα, ότι η αποδοχή των συνωμοσιολογικών πεποιθήσεων συνδέεται με αισθήματα αβοηθησίας (Pratt 2003), με το άγχος (Radnitz & Underwood 2017), καθώς και με τον αντιλαμβανόμενο ελλιπή έλεγχο του κοινωνικοπολιτικού κόσμου από τα άτομα (van Prooijen & Acker 2015). Επίσης, συνδέεται με αισθήματα αλλοτρίωσης από το πολιτικό σύστημα και αντιλήψεις ανομίας (Bruder et al. 2013). Η αποδοχή, λοιπόν, συνωμοσιολογικών πεποιθήσεων και θεωριών μπορεί να χρησιμοποιηθεί από τα άτομα ως ένας τρόπος άμυνας αλλά και κατανόησης του κόσμου που αποκαθιστά τον χαμένο έλεγχο και νόημα.

Με ποιον, όμως, τρόπο οι κατευθυντικοί στόχοι οδηγούν στα επιθυμητά για τα άτομα αποτελέσματα; Έχουν προταθεί τρεις γνωστικοί μηχανισμοί που εξηγούν το πώς της κατευθυντικής παρακινούμενης νόησης: (α) η αναζήτηση πληροφοριών που ενισχύουν τις προτιμήσεις (βλ. *μεροληψία επιβεβαίωσης* [confirmation bias]), κατά την οποία τα άτομα αναζητούν τις πληροφορίες οι οποίες θα επιβεβαιώσουν τις απόψεις τους, (β) η παραγωγή αντεπιχειρημάτων απέναντι σε πληροφορίες που δεν συμφωνούν με τις προτιμήσεις (βλ. *μεροληψία διάψευσης* [disconfirmation bias]), κατά την οποία τα άτομα παράγουν σκέψεις οι οποίες διαψεύδουν τις αντίθετες πληροφορίες (και οι δύο νοούνται ως μέρος μιας γενικότερης *αφομοιωτικής μεροληψίας* [biased assimilation]) (βλ. Lord et al. 1979), και (γ) η αποτίμηση των σύμφωνων προς τις προηγούμενες στάσεις πληροφοριών (σε σύγκριση με τις ασύμφωνες), ως πειστικότερων (*φαινόμενο προηγούμενων στάσεων* [prior attitude effect]) (Taber & Lodge 2006), κατά την οποία τα άτομα θεωρούν ότι οι πληροφορίες που είναι σύμφωνες με τις προηγούμενες πεποιθήσεις τους είναι πειστικές

και έγκυρες. Πέρα από τους παραπάνω μηχανισμούς που εξηγούν την εμπλοκή των ατόμων με την πληροφορία, η κατευθυντική παρακινούμενη νόηση μπορεί να έχει ως συνέπεια την επιλεκτική έκθεση [selective exposure], η οποία επηρεάζει το εάν τα άτομα θα εκτεθούν σε μια πληροφορία ή όχι. Σύμφωνα με την επιλεκτική έκθεση τα άτομα επιλέγουν να εκτεθούν σε πληροφορίες οι οποίες είναι σύμφωνες με τις προηγούμενες απόψεις τους και να μην εκτεθούν σε ασύμφωνες, όταν έχουν την επιλογή. Η επιλεκτική έκθεση φαίνεται να επηρεάζει την αναζήτηση πληροφοριών που αφορούν επιστημονικά (Yeo et al. 2015), πολιτικά (Iyengar & Hahn 2009) αλλά και διεθνή θέματα – όπως ο πόλεμος στο Ιράκ (Kull et al. 2003).

1.3. Ιδεολογική προσέγγιση

Η ιδεολογική προσέγγιση (π.χ., Byford 2011, Moscovici 2020) συνδέει την παραπληροφόρηση με την κοινωνική σκέψη και την ιδεολογία. Οι διάφορες μορφές που μπορεί να πάρει, όπως για παράδειγμα οι θεωρίες συνωμοσίας, δεν νοούνται ως προϊόν εσφαλμένης και ατελούς σκέψης, αλλά αναγνωρίζονται ως μέρος ενός ευρύτερου κοινωνικά και ιστορικά προσδιορισμένου ιδεολογικού λόγου, ο οποίος υπηρετεί συγκεκριμένες πολιτικές στοχεύσεις.

Μια ομάδα ερευνών έχει εξετάσει το κατά πόσο η ιδεολογία, ως ένα σύνολο κανονιστικών πεποιθήσεων και αξιών για τον κόσμο, και ειδικά η αριστερή (προοδευτική) ή δεξιά (συντηρητική) πολιτική ιδεολογία συνδέεται με την αποδοχή της παραπληροφόρησης (van Bavel et al. 2021). Υπάρχουν αρκετά δεδομένα που δείχνουν ότι η δεξιόστροφη/συντηρητική πολιτική ιδεολογία συνδέεται με την αποδοχή της παραπληροφόρησης: συντηρητικοί χρήστες σε αμερικανικό δείγμα ήταν δέκα φορές πιθανότερο, σε σύγκριση με τους φιλελεύθερους, να διαμοιράσουν παραποιημένες ειδήσεις (Guess et al. 2019), αν και αυτό μπορεί να συνδέεται και με τη μεγαλύτερη προσφορά παραποιημένων ειδήσεων από συντηρητικά μέσα επικοινωνίας. Σε άλλο αμερικανικό δείγμα κατά τη διάρκεια της πανδημίας της Covid-19, οι συντηρητικοί χρήστες ήταν πιθανότερο να αποδεχτούν την παραπληροφό-

ρηση σχετικά με αυτήν (Calvillo et al. 2020), ενώ σε μεγάλο διεθνές δείγμα 67 χωρών παρατηρήθηκε η ίδια, αν και ασθενέστερη, συσχέτιση μεταξύ συντηρητικής ιδεολογίας και συνωμοσιολογικών πεποιθήσεων (van Bavel et al. 2020). Η σύνδεση συντηρητικής ιδεολογίας και παραπληροφόρησης αποδίδεται στη μεγαλύτερη ανάγκη που έχουν οι συντηρητικοί να αντιμετωπίσουν την αβεβαιότητα (Jost et al. 2003) ή στο ότι οι περισσότερες έρευνες έχουν πραγματοποιηθεί στην Αμερική, όπου υπάρχει μεγαλύτερη προσφορά παραπληροφόρησης από συντηρητικά μέσα επικοινωνίας (όπως το Fox News). Από την άλλη πλευρά, κάποιοι ερευνητές υποστηρίζουν ότι η αποδοχή συνωμοσιολογικών πεποιθήσεων συνδέεται με τα πολιτικά άκρα, την άκρα Αριστερά και την άκρα Δεξιά με παρόμοιο τρόπο (van Prooijen et al. 2015),³ ενώ άλλες έρευνες δεν έχουν βρει κάποια σχέση μεταξύ πολιτικής ιδεολογίας και συνωμοσιολογικών πεποιθήσεων (Oliver & Wood 2014, Uscinski & Parent 2014).

Μια άλλη θεωρητική προσέγγιση που πηγάζει από τη ρητορική ψυχολογία υποστηρίζει ότι οι θεωρίες συνωμοσίας είναι μια πιθανή πηγή γνώσης πολιτισμικά διαθέσιμων λόγων και ερμηνευτικών πλαίσιων για τις σχέσεις εξουσίας, την οποία χρησιμοποιούν οι άνθρωποι με στόχο την κατανόηση του κόσμου γύρω τους (Billig 1991, Byford 2011). Η προσέγγιση αυτή δίνει σημασία στο πώς συγκεκριμένες ιδεολογίες, κοσμοθεωρίες και πολιτισμικές παραδόσεις προάγουν συγκεκριμένα μοτίβα σχέψης (όπως είναι η παραπληροφόρηση) και όχι το αντίστροφο. Παρά το αυξημένο ερευνητικό ενδιαφέρον για το φαινόμενο τα τελευταία χρόνια, η προσέγγιση καταδεικνύει το πώς οι συνωμοσιολογικές θεωρίες είναι ένα διαχρονικό φαινόμενο και αποτελούν συνέχεια προηγούμενων τέτοιων θεωριών που εξελίσσονται μαζί με το κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο που επίσης αλλάζει. Ταυτόχρονα, δίνει έμφαση στον ιδεολογικό χαρακτήρα των θεωριών συνωμοσίας τονίζοντας ότι έχουν υπηρετήσει αντιδημοκρατικά και αυταρχικά καθεστώτα και δεν μπορούν να γίνονται αντιληπτές ως

3. Για μια έρευνα σχετικά με τις συνωμοσιολογικές πεποιθήσεις για την Covid-19 σε ελληνικό δείγμα, βλ. Gemenis 2020.

πρόταση για κοινωνική αλλαγή. Για αυτούς τους λόγους υποστηρίζει ότι η έρευνα στο πεδίο δεν πρέπει να υιοθετεί μια ουδέτερη στάση απέναντι στις θεωρίες αυτές, σαν να είναι 'ένας ακόμη τρόπος σκέψης', δίνοντάς τους νομιμοποίηση (Byford 2014). Από την άλλη, οι Sapountzis και Condor (2013) εξετάζουν τις θεωρίες συνωμοσίας ως μια ρητορική στρατηγική που αφορά τις διομαδικές σχέσεις, η οποία όμως χρησιμοποιείται από τους κοινωνικούς δρώντες για να αντιδράσουν και να αντισταθούν στις κυρίαρχες αντιλήψεις σχετικά με αμφιλεγόμενα πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα. Με αυτήν την έννοια, όπως προτείνουν οι συγγραφείς, οι θεωρίες συνωμοσίας πέρα από τον συχνά ύποπτο και επικίνδυνο χαρακτήρα τους είναι δυνατόν κάποιες φορές να συνιστούν μορφές αντίστασης, με στόχο τις κυρίαρχες αντιλήψεις για τις σχέσεις μεταξύ ομάδων και εθνών.

Μια άλλη θεωρητική προσέγγιση από την κοινωνική ψυχολογία εστιάζει στις *κοινωνικές αναπαραστάσεις* για τις θεωρίες συνωμοσίας (Moscovici 1987, Nera et al. 2020). Ο Moscovici (2020) προτείνει ότι οι θεωρίες συνωμοσίας χαρακτηρίζονται από έναν έντονα συλλογικό χαρακτήρα. Το περιεχόμενό τους αποτελεί κοινωνικό προϊόν και όχι αποτέλεσμα ατομικών ελλειμματικών νοητικών διεργασιών. Είναι συνδεδεμένο με τις κοινωνικές αξίες και εκφράζει σημαντικές ανησυχίες και κοινωνικές στάσεις. Οι Nera et al. (2020) προτείνουν τη θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων (Moscovici 1988) ως ένα χρήσιμο γενικό θεωρητικό πλαίσιο κοινωνικής σύλληψης και κατανόησης του κοινωνικού κόσμου, μέσω της σύνδεσης νέων πληροφοριών με προηγούμενες πεποιθήσεις (*αγκύρωση*) και της μετατροπής του αφηρημένου σε συγκεκριμένο (*αντικειμενοποίηση*). Για παράδειγμα, συνωμοσιολογικές θεωρίες χρησιμοποιούν στοιχεία της πραγματικότητας (π.χ., την ύπαρξη του Bilderberg Group) με τέτοιο τρόπο ως ενδείξεις για την ύπαρξη συνωμοσιών ή απλουστεύουν τον πολύπλοκο χαρακτήρα της κοινωνικής πραγματικότητας σε ένα εύληπτο εξηγητικό σχήμα (π.χ., τα κοινωνικά φαινόμενα είναι προϊόν δράσης κακόβουλων ατόμων) (Franks et al. 2013).

Περαιτέρω, ο Moscovici (2020) προτείνει ότι οι θεωρίες συνωμοσίας μπορούν να γίνουν κατανοητές ως *πολεμικές κοινωνι-*

κές αναπαραστάσεις, ως αλληλοσυγκρουόμενες κοινωνικές κατασκευές του κόσμου, οι οποίες γεννιούνται από ανταγωνιστικές κοινωνικές σχέσεις. Σε αυτό το πλαίσιο οι Nera και συνεργάτες (2022) προτείνουν ότι, αν και η παραπληροφόρηση χρησιμοποιείται συχνά ως όχημα αμφισβήτησης της εξουσίας —για παράδειγμα, θεωρίες συνωμοσίας στρέφονται κατά της κεντρικής κυβέρνησης (που έχει αντικειμενική εξουσία)—, σε άλλες περιπτώσεις στρέφονται κατά μειονοτικών ομάδων (π.χ., προσφύγων, βλ. ισλαμοφοβία), οι οποίες γίνονται αντιληπτές να διαθέτουν κάποια δύναμη πάνω στην πλειοψηφία των πολιτών (ενώ ουσιαστικά κάτι τέτοιο δεν ισχύει). Η δεύτερη περίπτωση δεν αμφισβητεί στην πραγματικότητα κάποια μορφή εξουσίας, αλλά αντανακλά ένα συγκεκριμένο διομαδικό πλαίσιο με στόχο την προώθηση των συμφερόντων της ενδοομάδας απέναντι σε μια προσλαμβανόμενη ρεαλιστική ή συμβολική απειλή. Ίδωμένες σε αυτό το πλαίσιο, τέτοιες θεωρίες είναι πιθανό να χρησιμοποιηθούν για τη δικαιολόγηση του αποκλεισμού ή ακόμη και της βίας κατά της εξω(μειονοτικής) ομάδας.

2. Αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης

Ένα καίριο ζήτημα που απασχολεί τη βιβλιογραφία είναι με ποιους τρόπους μπορεί η ψυχολογική έρευνα να βοηθήσει στην αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης (Lewandowsky & van der Linden 2021). Έχουν προταθεί και δοκιμαστεί μια σειρά από παρεμβάσεις και τακτικές αντιμετώπισης, οι οποίες κατηγοριοποιούνται ανάλογα τη χρονική στιγμή που εμφανίζονται σε σχέση με την έκθεση των ατόμων στην παραπληροφόρηση: παρεμβάσεις οι οποίες προηγούνται —προ-κατάρριψη [prebunking]— ή έπονται —μετα-κατάρριψη [debunking]— της παραπληροφόρησης.

Οι παρεμβάσεις μετα-κατάρριψης είναι οι πιο συχνά χρησιμοποιούμενες τακτικές (Ecker et al. 2022) και ως γενικό στόχο έχουν τη διόρθωση και την εκ των υστέρων κατάρριψη της παραπληροφόρησης. Μια συχνή τέτοια τακτική είναι η διόρθωση των ανακριβειών με την παροχή αληθών και ακριβών πληροφο-

ριών (Barrera et al. 2020, Ecker et al. 2020). Μια εναλλακτική τακτική είναι η αντιμετώπιση των γνωστικών σφαλμάτων που συχνά χαρακτηρίζουν κάποιους τύπους παραπληροφόρησης, όπως η διόρθωση εγγενώς ασύμφωνων προτάσεων (π.χ., ότι ‘η παγκόσμια θερμοκρασία δεν μπορεί να μετρηθεί με ακρίβεια’ και ‘τα αρχεία της μεταβολής της θερμοκρασίας σε παγκόσμιο επίπεδο δείχνουν ότι η θερμοκρασία πέφτει’), τακτική που έχει βρεθεί να αντιμετωπίζει διαφορετικού τύπου παραπληροφόρηση που χρησιμοποιεί όμως την ίδια παραπλανητική λογική (Schmid & Betsch 2019). Άλλη τακτική εστιάζει στην απονομιμοποίηση της αξιοπιστίας της πηγής της παραπληροφόρησης (Hughes et al. 2014), αναδεικνύοντας την έλλειψη ουσιαστικής γνώσης και την αδυναμία της, για τον λόγο αυτόν, να προσφέρει έγκυρη ενημέρωση.

Γενικά, οι εκ των υστέρων τακτικές χρειάζεται να διαθέτουν τα εξής χαρακτηριστικά (Ecker et al. 2022, Lewandowsky et al. 2021): (α) θα πρέπει να προτείνουν στη βάση δεδομένων και στοιχείων μια εναλλακτική ερμηνεία του λόγου για τον οποίο συνέβη κάτι (Chan et al. 2017). Η απόρριψη της παραπληροφόρησης θα πρέπει να γίνει με την εισαγωγή πρώτα της έγκυρης πληροφορίας και μετά να ακολουθήσει η κατάρριψη της ψευδούς πληροφορίας (van der Meer & Jin 2020). Η λεπτομερής ανάλυση και εξήγηση της απόρριψης είναι πολύ σημαντική για την επιτυχία της τακτικής. (β) Η ψευδής ή παραποιημένη πληροφορία θα πρέπει να παρυσιαστεί όταν πραγματοποιείται η διόρθωσή της. Η παρουσίασή της, όμως, θα πρέπει να συνοδεύεται με μία προειδοποίηση—ότι ακολουθεί ψευδής πληροφορία— (Clayton et al. 2020) και δεν θα πρέπει να επαναλαμβάνεται πολλές φορές, γιατί η επανάληψη θα αυξήσει την αντίληψη εξοικείωσης μαζί της, κάτι που διευκολύνει εν τέλει την επιρροή της (Ecker et al. 2017). Η έγκυρη πληροφορία θα πρέπει να ξαναπαρυσιαστεί μετά την κατάρριψη της παραπληροφόρησης, για να πλαισιώσει με αυτόν τον τρόπο το ζήτημα. (γ) Οι διορθώσεις καλό θα είναι να γίνονται από πηγές με υψηλή αξιοπιστία, χωρίς όμως αυτός να είναι πάντα ο σημαντικότερος παράγοντας (Vraga & Bode 2017). (δ) Είναι σημαντική η χρήση κοινωνικών κανόνων [social norming] κατά την κατάρ-

ριψη της παραπληροφόρησης, με παρουσίαση κανόνων που αφορούν το τι πρέπει να κάνει κανείς (κανονιστική νόρμα) [injunctive norms], το τι κάνουν οι άλλοι (περιγραφική νόρμα) [descriptive norms], και του μεγάλου βαθμού συναίνεσης μεταξύ των ειδικών για το θέμα (Schultz et al. 2007). (ε) Η γλώσσα και οι πληροφορίες που χρησιμοποιούνται για την κατάρριψη της παραπληροφόρησης είναι σημαντικό να χαρακτηρίζονται από σαφήνεια και λιτότητα (Danielson et al. 2016). Μάλιστα, η άμεση απεύθυνση σε άτομα που έχουν παραπληροφορηθεί θα πρέπει να χαρακτηρίζεται από ενσυναίσθηση και όχι από διδακτισμό (Hyland-Wood et al. 2021). Τέλος, (στ) οι διορθώσεις οι οποίες αγγίζουν τις αξίες και την κοσμοαντίληψη των ατόμων θα μπορούσαν να συνοδεύονται από μια διαδικασία επιβεβαίωσης της ταυτότητάς τους [identity affirmation], η οποία περιλαμβάνει την ενεργοποίηση της ευκρίνειας (με ένα μήνυμα ή πειραματικό έργο) των θετικών και σημαντικών πλευρών της εικόνας του εαυτού των ατόμων (Carnahan et al. 2018).

Η εκ των υστέρων αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης μπορεί να γίνει και μέσω αυτοματοποιημένων λειτουργιών (μέσω μηχανικής μάθησης, επεξεργασίας φυσικής γλώσσας και ανάλυσης δικτύων) των ίδιων των μέσων επικοινωνίας, η οποία βασίζεται στην αξιολόγηση περιεχομένου από ελεγκτές εγκυρότητας. Για παράδειγμα, τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης μπορούν να κατηγοριοποιήσουν συγκεκριμένο περιεχόμενο ως προβληματικό και στη συνέχεια μέσω αλγορίθμων να το κατατάξουν χαμηλά στη ροή τους, ώστε οι χρήστες να είναι λιγότερο πιθανό να εκτεθούν σε αυτό (Shu et al. 2017). Γενικά, η χρήση των επαγγελματιών ελεγκτών είναι δύσκολο να έχει γενικευμένη εφαρμογή για πρακτικούς λόγους, όπως ο χρόνος και η προσπάθεια που χρειάζεται (van Bavel et al. 2021), καθώς επίσης δεν είναι πάντα εφικτό η διάψευση να φτάσει στον πληθυσμό στόχο, ενώ συχνά ξεθωριάζει με τον χρόνο και δεν αντιμετωπίζει τις επιδράσεις της εξοικείωσης που συζητήθηκαν παραπάνω.⁴

4. Για μια επισκόπηση των διαδικασιών εξακρίβωσης των παραποιημένων ειδήσεων στην Ελλάδα, βλ. Demertzis et al. 2022.

Έχει διαπιστωθεί ότι οι εκ των υστέρων προσπάθειες κατάρριψης της παραπληροφόρησης δεν είναι συχνά αποτελεσματικές και κατά συνέπεια η παραπληροφόρηση συνεχίζει να επηρεάζει τη σκέψη των ατόμων, παρά την προηγούμενη αποδόμησή της. Το φαινόμενο της συνεχιζόμενης επιρροής [continued influence effect] (Lewandowsky et al. 2012) αφορά τη συνεχή επιρροή της παραπληροφόρησης, ακόμη και όταν αυτή έχει αντιμετωπιστεί με μια προσπάθεια αποδόμησης (π.χ., διόρθωση με ακριβή πληροφορία). Το εύρημα αυτό έχει οδηγήσει στη γενικά αποδεκτή αντίληψη ότι η παραπληροφόρηση 'κολλάει', και για αυτόν τον λόγο είναι δύσκολο να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά (Murphy et al. 2019). Για παράδειγμα, η καμπάνια πολιτικής παραπληροφόρησης από τους πολιτικούς και τα μέσα επικοινωνίας για παρουσία όπλων μαζικής καταστροφής στο Ιράκ, ως δικαιολόγηση για τη στρατιωτική εισβολή στη χώρα το 2003, οδήγησε πολλούς στις ΗΠΑ (60% ρεπουμπλικάνους και 20% δημοκρατικούς) να συνεχίζουν να την πιστεύουν για πολλά χρόνια μετά τη διάψευσή της (Jacobson 2010).

Επίσης, ακόμη και εάν επιτευχθεί η διόρθωση της εσφαλμένης πεποίθησης, αυτό δεν φαίνεται απαραίτητα να περιορίζει την επιρροή της εσφαλμένης πληροφορίας σε άλλους παράγοντες, όπως οι στάσεις ή η συμπεριφορά. Έρευνες κατά τις οποίες διορθώθηκαν ψευδείς πληροφορίες, οι οποίες είχαν παρουσιαστεί από τον τέως Πρόεδρο των ΗΠΑ D. Trump, έδειξαν ότι η διόρθωση αυτή δεν επηρέασε ούτε τη δημοφιλία του ούτε την πρόθεση ψήφου ανάμεσα στους ρεπουμπλικάνους ψηφοφόρους (Nyhan et al. 2019, Swire et al. 2017). Παρόμοια αποτελέσματα παρατηρήθηκαν ακόμη και όταν συμπεριλήφθηκε στον πειραματικό σχεδιασμό ως πηγή παραποιημένων ειδήσεων και ο δημοκρατικός υποψήφιος B. Sanders (Swire-Thompson et al. 2020).

Οι παρεμβάσεις προ-κατάρριψης της παραπληροφόρησης, οι οποίες έχουν προκαλέσει την έντονη προσοχή των ερευνητών τα τελευταία χρόνια, έχουν ως στόχο την ενδυνάμωση των ατόμων πριν από την έκθεσή τους στην παραπληροφόρηση. Οι απλούστερες παρεμβάσεις περιλαμβάνουν την παρουσίαση έγκυρων πληροφοριών, μιας διόρθωσης ή μιας γενικής προειδοποίησης κατά

της παραπληροφόρησης, πριν από την έκθεση σε αυτήν (Ecker et al., 2022). Οι παρεμβάσεις αυτού του είδους βασίζονται σε μεγάλο βαθμό στη θεωρία του εμβολιασμού [inoculation theory], (Lewandowsky & van der Linden 2021, McGuire 1964), η οποία προτείνει ότι, παρόμοια με τη διαδικασία του ιατρικού εμβολιασμού, η έκθεση των ατόμων σε εξασθενημένη μορφή πειθούς θα δημιουργήσει ανοσία και θα ενδυναμώσει το άτομο σε επόμενες προσπάθειες πειθούς, ενεργοποιώντας την κριτική σκέψη του. Η θεωρία έχει χρησιμοποιηθεί με αποτελεσματικότητα στα πεδία της κλιματικής αλλαγής (Maertens et al. 2020), της πανδημίας της Covid-19 (Basol et al. 2021) και σε θεωρίες συνωμοσίας (Biddlestone et al. 2022). Η παρέμβαση του εμβολιασμού βασίζεται σε δύο άξονες: ο πρώτος είναι η προειδοποίηση για την επικείμενη απειλή της παραπληροφόρησης και ο δεύτερος είναι η παρουσίαση των τακτικών που χρησιμοποιούνται και των σφαλμάτων που χαρακτηρίζουν τα επιχειρήματά της (Maertens et al. 2021). Μια τέτοια προσέγγιση, η οποία εφαρμόστηκε και κατά τη διάρκεια της πανδημίας της Covid-19 (Lewandowsky et al. 2021)⁵ παρουσιάζει και ενημερώνει για πέντε συχρές τακτικές παραπληροφόρησης – FLICC, από τα αρχικά των ονομάτων των πέντε τακτικών (Diethelm & McKee 2009, Schmid & Betsch 2019): (α) τη χρήση ψευδο-ειδικών [fake experts], οι οποίοι παρουσιάζονται να έχουν γνώση και εξειδίκευση τις οποίες στην πραγματικότητα δεν διαθέτουν. Σε αυτήν την τακτική συντελούν και τα μέσα επικοινωνίας, τα οποία δίνουν βήμα σε αντιεπιστημονικές απέναντι σε επιστημονικές απόψεις υπό το πνεύμα μιας ψευδούς ισορροπίας (Koehler 2016). (β) Τη χρήση λογικών πλανών [logical fallacies], για παράδειγμα, η εσφαλμένη πρόταση ότι ‘οι φυσικές τεχνικές είναι οι καλύτερες λύσεις για την υγεία, συνεπώς ο θηλασμός ως φυσική λύση είναι καλύτερη από τον εμβολιασμό’. (γ) Τις αδύνατες προσδοκίες [impossible expectations] που αφορούν τη διατύπωση αδύνατων στόχων, για παράδειγμα,

5. Για μια διερεύνηση της σχέσης μεταξύ συνωμοσιολογικών πεποιθήσεων και πρόθεσης εμβολιασμού κατά της Covid-19 σε ελληνικό δείγμα, βλ. Αργυρούδη & Γαρδικιώτης 2021.

‘το εμβόλιο θα πρέπει να είναι 100% ασφαλές για να διατεθεί’.

(δ) Τη μεροληπτική επιλογή στοιχείων [cherry picking], για παράδειγμα, την ανάδειξη και εστίαση στα αποτελέσματα μιας μοναδικής έρευνας, η οποία όμως είναι αντίθετη στη μεγάλη πλειοψηφία της επιστημονικής συναίνεσης. (ε) Τις θεωρίες συνωμοσίας [conspiracy theories], τη σύνδεση, για παράδειγμα, του εμβολιασμού με μια θεωρία συνωμοσίας. Η γνώση σχετικά με τις διάφορες τακτικές παραπληροφόρησης ενδυναμώνει το άτομο με γνωστικά εργαλεία που θα το βοηθήσουν να αντιμετωπίσει την προσπάθεια πειθούς από μια πηγή παραπληροφόρησης. Μάλιστα, αναμένεται ότι με αυτόν τον τρόπο το άτομο θα προστατευτεί και από άλλες προσπάθειες παραπληροφόρησης, οι οποίες εφαρμόζουν την ίδια τακτική – για παράδειγμα, η αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης για τις βλαβερές συνέπειες του καπνού γενικεύεται στην αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης σχετικά με την άρνηση της κλιματικής αλλαγής (Ivanov et al. 2015).

Συγγενείς με τη θεωρία του εμβολιασμού είναι, επίσης, διάφορες εκπαιδευτικές δράσεις, όπως ο γραμματισμός και ειδικά διαμορφωμένα εκπαιδευτικά παιχνίδια. Ο πληροφοριακός γραμματισμός [information literacy], δηλαδή η αποτελεσματική αναζήτηση, αξιολόγηση και χρήση των πληροφοριών, έχει βρεθεί ότι συνδέεται με τον εντοπισμό ψευδών πληροφοριών (Jones-Jang et al. 2019), ενώ ο γραμματισμός στα μέσα επικοινωνίας [media literacy], ο οποίος αφορά τις δεξιότητες και τις γνώσεις πρόσληψης και διαμοιρασμού πληροφοριών μέσω των μέσων επικοινωνίας, μπορεί να βοηθήσει στον εντοπισμό της παραπληροφόρησης (Vraga et al. 2020). Επίσης, τα τελευταία χρόνια έχουν κατασκευαστεί εκπαιδευτικά παιχνίδια, τα οποία βασίζονται στον ψυχολογικό εμβολιασμό (Basol et al. 2021, Roozenbeek & Van der Linden 2019, 2020). Για παράδειγμα, οι προληπτικές παρεμβάσεις μέσω του παιχνιδιού ‘Go Viral!’ αποδείχθηκε ότι συμβάλλουν στην ενίσχυση της αυτοπεποίθησης και της κριτικής ικανότητας των ατόμων σχετικά με τον εντοπισμό της παραπληροφόρησης, καθώς και στη μείωση της προθυμίας διάδοσής της (Basol et al. 2021). Σε παρόμοια αποτελέσματα οδήγησε και το παιχνίδι ‘Bad News’ (Roozenbeek & Van der Linden 2019), το

‘Harmony Square’ (Roozenbeek & Van der Linden 2020) και το ‘MATHe’ (Katsounidou et al. 2019). Ειδικά, το ‘Bad News’ φάνηκε να μην υπόκειται σε γεωγραφικούς/γλωσσικούς περιορισμούς (Roozenbeek et al. 2020), με την επίδρασή του να βρίσκεται σε ισχύ για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα (δύο έως τρεις μήνες) (Maertens et al. 2021).

Υπάρχουν κάποιες έρευνες οι οποίες συνέκριναν τις παρεμβάσεις προ- και μετα-κατάρτισης στο ίδιο ερευνητικό σχέδιο με μικτά αποτελέσματα. Ενώ μερικές δείχνουν ότι η προ-κατάρτιση είναι αποτελεσματικότερη στο θέμα των θεωριών συνωμοσίας για τον εμβολιασμό (Jolley & Douglas 2017), άλλες δείχνουν το αντίστροφο (Tay et al. 2023). Η αποτελεσματικότητα των παρεμβάσεων είναι πιθανό να αλληλεπιδρά με το διαφορετικό είδος διόρθωσης και το είδος της παραπληροφόρησης.

3. Συμπερασματικές σκέψεις

Η ψυχολογική έρευνα για την παραπληροφόρηση είναι εκτενής και χαρακτηρίζεται από ποικιλία, η οποία βασίζεται στις μεγάλες, συχνά ασυμφιλίωτες, θεωρητικές και επιστημολογικές διαφορές που χαρακτηρίζουν γενικά την έρευνα στην ψυχολογία και επακόλουθα την έρευνα για την παραπληροφόρηση. Διάφοροι παράγοντες έχουν προταθεί για την εξήγηση της επιρροής της παραπληροφόρησης, η διαισθητική και, εν πολλοίς, ατελής γνωστική επεξεργασία, τα κίνητρα των ατόμων που τα ωθούν σε μεροληπτική σκέψη για τις (παραποιημένες και αληθινές) πληροφορίες, και οι ιδεολογίες που χαρακτηρίζουν τις κοινωνικές και πολιτικές ομάδες στις οποίες ανήκουν τα άτομα. Οι διαφορετικές προσεγγίσεις εστιάζουν σε διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης (ενδοατομικό, διατομικό, κοινωνικό και ιδεολογικό) (βλ. Doise 1986) και η σύνδεση μεταξύ τους αποτελεί μια μεγάλη θεωρητική και εμπειρική πρόκληση. Αξίζει να σημειωθεί ότι η γνωσιοκεντρική προσέγγιση είναι κυρίαρχη στο ερευνητικό πεδίο και, μάλιστα, μονοπωλεί και τις προτεινόμενες στρατηγικές αντιμετώπισης της παραπληροφόρησης, κάτι το οποίο δεν φαί-

νεται να ανατρέπεται σύντομα από άλλες διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις.

Γενικά, η έρευνα για τα φαινόμενα της παραπληροφόρησης είναι πλούσια και νέα ερωτήματα ανακύπτουν συνεχώς. Ένα ενδιαφέρον ζήτημα για μελλοντική έρευνα είναι το ζήτημα της παραπληροφόρησης ως διαδικασίας κοινωνικής επιρροής. Ενώ υπάρχουν αρκετά δεδομένα που προτείνουν διάφορους μηχανισμούς (π.χ., γνωστικούς, κινητηριακούς) εξήγησης των επιδράσεων της παραπληροφόρησης, ένα ενδιαφέρον, σχετικά ανεξερεύνητο πεδίο αφορά τους κοινωνιογνωστικούς μηχανισμούς της κοινωνικής επιρροής της παραπληροφόρησης. Ως απάντηση σε αυτό το ερώτημα θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί, για παράδειγμα, η θεωρία επεξεργασίας της σύγκρουσης (Perez & Mugny 1996), η οποία δίνει έμφαση στο κοινωνικό πλαίσιο (π.χ., ενδοομαδικό ή εξωομαδικό), το περιεχόμενο της πληροφόρησης (π.χ., θέματα γνώμης ή αντικειμενικά) και το επίπεδο της επιρροής (π.χ., άμεση ή έμμεση). Η εφαρμογή της τριαδικής αυτής προσέγγισης θα μπορούσε να προσφέρει χρήσιμες οπτικές στα φαινόμενα της επιρροής της παραπληροφόρησης. Παρόμοια, η Albarracin (2022) εξετάζει την επιρροή των θεωριών συνωμοσίας ως μιας διαδικασίας πειθούς, και προτείνει ότι ένας ενδεδειχέστερος έλεγχος των σχετικών φαινομένων χρειάζεται να λαμβάνει υπόψη τόσο τις διαδικασίες σε ατομικό επίπεδο (π.χ., γνωστικές διεργασίες) όσο και σε κοινωνικό-συστημικό (π.χ., κοινωνικές νόρμες).

Ένα άλλο ζήτημα για μελλοντική έρευνα αφορά τη σχέση και την αλληλουχία μεταξύ ψευδών πεποιθήσεων των ατόμων, έκθεσης στην παραπληροφόρηση (ιδιαίτερα στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης) και κοινωνικών, πολιτικών και άλλων χαρακτηριστικών των ατόμων. Οι Uscinski et al. (2022) υποστηρίζουν πειστικά ότι, παρά τη διαδεδομένη αντίληψη, η ίδια η έκθεση σε ψευδές περιεχόμενο μπορεί να μην είναι το αίτιο για την εμφάνιση ψευδών πεποιθήσεων των ατόμων αλλά και οι δύο παράγοντες να πηγάζουν από τους μονιμότερους παράγοντες της κοινωνικής ταυτότητας και πολιτικής ιδεολογίας. Παρόλα αυτά, η διερεύνηση της αιτιακής αλληλουχίας είναι ένα ανοικτό πεδίο με πολλές θεωρητικές και μεθοδολογικές προκλήσεις.

Περιορισμό της παρούσας επισκόπησης αποτελεί ο αναγκαστικά επιλεκτικός της χαρακτήρας με αποτέλεσμα να μείνουν εκτός διάφορες τακτικές αντιμετώπισης (όπως προτροπές, κριτική αγνόηση, καθυστέρηση).⁶ Παρά τους περιορισμούς της, ωστόσο, η επισκόπηση αυτή συντελεί στην οργάνωση και τη συνολικότερη κατανόηση της ψυχολογικής έρευνας για τα φαινόμενα της παραπληροφόρησης, κάτι που μπορεί να βοηθήσει στην προώθηση της σχετικής έρευνας στον ελληνικό χώρο.

Βιβλιογραφία

- Αργυρούδη, Α., & Γαρδικιώτης, Α. (2024). Πρόθεση εμβολιασμού κατά του Covid-19 σε συνθήκες εγκλεισμού: Πηγές πληροφόρησης και πεποιθήσεις για τον εμβολιασμό ως προβλεπτικοί παράγοντες. *Ψυχολογία*, 26(3). 93-110. https://doi.org/10.12681/psy_hps.28861
- Bago, B., Rand, D. G. & Pennycook, G. (2020). 'Fake news, fast and slow: Deliberation reduces belief in false (but not true) news headlines', *Journal of Experimental Psychology: General*, 149(8): 1608-1613. doi: <https://doi.org/10.1037/xge0000729>
- Barrera, O., Guriev, S., Henry, E. & Zhuravskaya, E. (2020). 'Facts, alternative facts, and fact checking in times of post-truth politics', *Journal of Public Economics*, 182:104123: 1-19. doi: <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2019.104123>
- Basol, M., Roozenbeek, J., Berriche, M., Uenal, F., McClanahan, W. P. & van der Linden, S. (2021). 'Towards psychological herd immunity: Cross-cultural evidence for two prebunking interventions against COVID-19 misinformation', *Big Data & Society*, 8(1): 1-18. doi: <https://doi.org/10.1177/20539517211013868>
- Baum, J. & Abdel Rahman, R. (2024). 'Emotional news affects social judgments independent of perceived media credibility', *Social Cognitive and Affective Neuroscience*, 16(3): 280-291. doi: <https://doi.org/10.1093/scan/nsaa164>
- Bennett, W. L. & Livingston, S. (2018). 'The disinformation order: Disruptive communication and the decline of democratic institu-

6. Για μια εκτενή και αναλυτική παρουσίαση σχετικών τακτικών αντιμετώπισης, βλ. Kozyreva et al. 2020 και 2022.

- tions', *European Journal of Communication*, 33(2): 122-139. doi: <https://doi.org/10.1177/0267323118760317>
- Biddlestone, M., Roozenbeek, J. & van der Linden, S. (2022). 'Once (but not twice) upon a time: Narrative inoculation against conjunction errors indirectly reduces conspiracy beliefs and improves truth discernment', *Applied Cognitive Psychology*: 1-15. doi: <https://doi.org/10.1002/acp.4025>
- Billig, M. (1991). *Ideology and opinions: Studies in rhetorical psychology*. London: Sage.
- Bruder, M., Haffke, P., Neave, N., Nouripanah, N. & Imhoff, R. (2013). 'Measuring individual differences in generic beliefs in conspiracy theories across cultures: Conspiracy Mentality Questionnaire', *Frontiers in Psychology*, 4: 1-15. doi: 10.3389/fpsyg.2013.00225
- Byford, J. (2011). *Conspiracy theories: A critical introduction*. UK: Palgrave.
- Byford, J. (2014). Beyond belief: The social psychology of conspiracy theories and the study of ideology. In C. E. Antaki & S. E. Condor (Eds.). *Rhetoric, ideology and social psychology: Essays in honour of Michael Billig*. London and New York: Routledge.
- Calvillo, D. P., Ross, B. J., Garcia, R. J., Smelter, T. J. & Rutchick, A. M. (2020). 'Political ideology predicts perceptions of the threat of COVID-19 (and susceptibility to fake news about it)', *Social Psychological and Personality Science*, 11(8): 1119-1128. doi: <https://doi.org/10.1177/1948550620940539>
- Carnahan, D., Hao, Q., Jiang, X. & Lee, H. (2018). 'Feeling fine about being wrong: The influence of self-affirmation on the effectiveness of corrective information', *Human Communication Research*, 44(3): 274-298. doi:<https://doi.org/10.1093/hcr/hqy001>
- Chan, M. P. S., Jones, C. R., Hall Jamieson, K. & Albarracín, D. (2017). 'Debunking: A meta-analysis of the psychological efficacy of messages countering misinformation', *Psychological Science*, 28(11): 1531-1546. doi: <https://doi.org/10.1177/0956797617714579>
- Cichočka, A., Marchlewska, M., Golec de Zavala, A. & Olechowski, M. (2016). '“They will not control us”: Ingroup positivity and belief in intergroup conspiracies', *British Journal of Psychology*, 107(3): 556-576. doi: <https://doi.org/10.1111/bjop.12158>
- Clayton, K., Blair, S., Busam, J. A., Forstner, S., Glance, J., Green, G., ... & Nyhan, B. (2020). 'Real solutions for fake news? Mea-

- asuring the effectiveness of general warnings and fact-check tags in reducing belief in false stories on social media’, *Political Behavior*, 42(4): 1073-1095. doi: <https://doi.org/10.1007/s11109-019-09533-0>
- Danielson, R. W., Sinatra, G. M. & Kendeou, P. (2016). ‘Augmenting the refutation text effect with analogies and graphics’, *Discourse Processes*, 53(5-6): 392-414. doi: <https://doi.org/10.1080/0163853X.2016.1166334>
- De Keersmaecker, J., Dunning, D., Pennycook, G., Rand, D. G., Sanchez, C., Unkelbach, C. & Roets, A. (2019). ‘Investigating the robustness of the illusory truth effect across individual differences in cognitive ability, need for cognitive closure, and cognitive style’, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 46(2): 204-215. doi: <https://doi.org/10.1177/0146167219853844>
- Demertzis, N., Poulakidakos, S., & Tsekeris, C. (2022). Public communication disruption and information accuracy. *GPSG Working Paper* 36.
- Diethelm, P. & McKee, M. (2009). ‘Denialism: What is it and how should scientists respond?’, *European Journal of Public Health*, 19(1): 2-4. doi: <https://doi.org/10.1093/eurpub/ckn139>
- Doise, W. (1986). *Levels of explanation in social psychology*. Cambridge University Press.
- Douglas, K. M., Uscinski, J. E., Sutton, R. M., Cichocka, A., Nefes, T., Ang, C. S. & Deravi, F. (2019), ‘Understanding conspiracy theories’, *Political Psychology*, 40(1): 3-35. doi: <https://doi.org/10.1111/pops.12568>
- Druckman, J. N. & Bolsen, T. (2011). ‘Framing, motivated reasoning, and opinions about emergent technologies’, *Journal of Communication*, 61(4): 659-688. doi: <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.2011.01562.x>
- Druckman, J. N. & McGrath, M. C. (2019). ‘The evidence for motivated reasoning in climate change preference formation’, *Nature Climate Change*, 9(2): 111-119. doi: <https://doi.org/10.1038/s41558-018-0360-1>
- Ecker, U. K., Hogan, J. L. & Lewandowsky, S. (2017). ‘Reminders and repetition of misinformation: Helping or hindering its retraction?’, *Journal of Applied Research in Memory and Cognition*, 6(2): 185-192. doi: <https://doi.org/10.1016/j.jarmac.2017.01.014>

- Ecker, U. K., Lewandowsky, S., Cook, J., Schmid, P., Fazio, L. K., Brashier, N., ... & Amazeen, M. A. (2022). 'The psychological drivers of misinformation belief and its resistance to correction', *Nature Reviews Psychology*, 1(1): 13-29. doi: <https://doi.org/10.1038/s44159-021-00006-y>
- Ecker, U. K., O'Reilly, Z., Reid, J. S. & Chang, E. P. (2020). 'The effectiveness of short-format refutational fact-checks', *British Journal of Psychology*, 111(1): 36-54. doi: <https://doi.org/10.1111/bjop.12383>
- Evans, J. S. B. & Stanovich, K. E. (2013). 'Dual-process theories of higher cognition: Advancing the debate', *Perspectives on Psychological Science*, 8(3): 223-241. doi: <https://doi.org/10.1177/1745691612460685>
- Eysenck, M. W. & Brysbaert, M. (2022). *Βασικές αρχές γνωστικής ψυχολογίας*, επιμ. Βασιλάκη, Ε., Λυπουρλή, Ε. Αθήνα: Gutenberg.
- Fazio, L. K. & Sherry, C. L. (2020). 'The effect of repetition on truth judgments across development', *Psychological Science*, 31(9): 1150-1160. doi: <https://doi.org/10.1177/0956797620939534>
- Fiske, S. T. & Taylor, S. E. (2013). *Social cognition: From brains to culture*. Sage.
- Flynn, D. J., Nyhan, B. & Reifler, J. (2017). 'The nature and origins of misperceptions: Understanding false and unsupported beliefs about politics', *Political Psychology*, 38(1): 127-150. doi: <https://doi.org/10.1111/pops.12394>
- Franks, B., Bangerter, A. & Bauer, M. W. (2013). 'Conspiracy theories as quasi-religious mentality: An integrated account from cognitive science, social representations theory, and frame theory', *Frontiers in Psychology*, 4: 1-12. doi: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00424>
- Frederick, S. (2005). 'Cognitive reflection and decision making', *Journal of Economic Perspectives*, 19(4): 25-42. doi: [10.1257/089533005775196732](https://doi.org/10.1257/089533005775196732)
- Gemenis, K. (2020). Ποιοι πιστεύουν στις θεωρίες συνωμοσίας για τον νέο κορωνοϊό; *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 154, 97-108. <https://doi.org/10.12681/grsr.23523>
- Georgiou, N., Delfabbro, P. & Balzan, R. (2019). 'Conspiracy beliefs in the general population: The importance of psychopathology, cognitive style and educational attainment', *Personality and Indi-*

- vidual Differences*, 151:109521: 1-7. doi: <https://doi.org/10.1016/j.paid.2019.109521>
- Greifeneder, R., Jaffé, M. E., Newman, E. J. & Schwarz, N. (Eds.) (2024). *The psychology of fake news: Accepting, sharing, and correcting misinformation*. London and New York: Routledge.
- Guess, A., Nagler, J. & Tucker, J. (2019). 'Less than you think: Prevalence and predictors of fake news dissemination on Facebook', *Science Advances*, 5(1): 1-8. doi: 10.1126/sciadv.aau4586
- Han, J., Cha, M. & Lee, W. (2020). 'Anger contributes to the spread of COVID-19 misinformation', *Harvard Kennedy School Misinformation Review*, 1(3): 1-14. doi: <https://doi.org/10.37016/mr-2020-39>
- Hughes, M. G., Griffith, J. A., Zeni, T. A., Arsenault, M. L., Cooper, O. D., Johnson, G., ... & Mumford, M. D. (2014). 'Discrediting in a message board forum: The effects of social support and attacks on expertise and trustworthiness', *Journal of Computer-Mediated Communication*, 19(3): 325-341. doi: <https://doi.org/10.1111/jcc4.12077>
- Hyland-Wood, B., Gardner, J., Leask, J. & Ecker, U. K. (2021). 'Toward effective government communication strategies in the era of COVID-19', *Humanities and Social Sciences Communications*, 8(1): 1-11. doi:<https://doi.org/10.1057/s41599-020-00701-w>
- Imhoff, R. & Lamberty, P. K. (2017). 'Too special to be duped: Need for uniqueness motivates conspiracy beliefs', *European Journal of Social Psychology*, 47(6): 724-734. doi: <https://doi.org/10.1002/ejsp.2265>
- Ivanov, B., Sims, J. D., Compton, J., Miller, C. H., Parker, K. A., Parker, J. L., ... & Averbek, J. M. (2015). 'The general content of postinoculation talk: Recalled issue-specific conversations following inoculation treatments', *Western Journal of Communication*, 79(2): 218-238. doi: <https://doi.org/10.1080/10570314.2014.943423>
- Iyengar, S. & Hahn, K. S. (2009). 'Red media, blue media: Evidence of ideological selectivity in media use', *Journal of Communication*, 59(1): 19-39. doi: <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.2008.01402.x>
- Jacobson, G. C. (2010). 'Perception, memory, and partisan polarization on the Iraq War', *Political Science Quarterly*, 125(1): 31-56. doi: <https://doi.org/10.1002/j.1538-165X.2010.tb00667.x>

- Jolley, D. & Douglas, K. M. (2017). 'Prevention is better than cure: Addressing anti-vaccine conspiracy theories', *Journal of Applied Social Psychology*, 47(8): 459-469. doi: <https://doi.org/10.1111/jasp.12453>
- Jones-Jang, S. M., Mortensen, T. & Liu, J. (2021). 'Does media literacy help identification of fake news? Information literacy helps, but other literacies don't', *American Behavioral Scientist*, 65(2): 371-388. doi: <https://doi.org/10.1177/0002764219869406>
- Jost, J. T., Glaser, J., Kruglanski, A. W. & Sulloway, F. J. (2003). 'Political conservatism as motivated social cognition', *Psychological Bulletin*, 129(3): 339-375. doi: <https://doi.org/10.1037/0033-2909.129.3.339>
- Kahneman, D. (2011). *Thinking, fast and slow*. NEW YORK: Farrar, Straus and Giroux.
- Katsaounidou, A., Vrysis, L., Kotsakis, R., Dimoulas, C., & Veglis, A. (2019). 'MATHe the game: A serious game for education and training in news verification', *Education Sciences*, 9(2): 155.
- Koehler, D. J. (2016). 'Can journalistic "false balance" distort public perception of consensus in expert opinion?', *Journal of Experimental Psychology: Applied*, 22(1): 24-38. doi: <https://doi.org/10.1037/xap0000073>
- Kozyreva, A., Lewandowsky, S., & Hertwig, R. (2020). 'Citizens versus the internet: Confronting digital challenges with cognitive tools', *Psychological Science in the Public Interest*, 21(3): 103-156.
- Kozyreva, A., Lorenz-Spreen, P., Herzog, S. M., Ecker, U. K. H., Lewandowsky, S., & Hertwig, R. (2022). 'Toolbox of interventions against online misinformation and manipulation', *PsyArXiv* <https://doi.org/10.31234/osf.io/x8ejt>
- Kull, S., Ramsay, C. & Lewis, E. (2003). 'Misperceptions, the media, and the Iraq war', *Political Science Quarterly*, 118(4): 569-598. Available at: <https://www.jstor.org/stable/30035697>
- Kunda, Z. (1990). 'The case for motivated reasoning', *Psychological Bulletin*, 108(3): 480-498. doi: <https://doi.org/10.1037/0033-2909.108.3.480>
- Lewandowsky, S., Cook, J., Schmid, P., Holford, D. L., Finn, A., Leask, J., ... & Vraga, E. K. (2021). 'The COVID-19 vaccine communication handbook. A practical guide for improving vaccine communication and fighting misinformation'. Available at: <https://sks.to/c19vax>

- Lewandowsky, S., Ecker, U. K., Seifert, C. M., Schwarz, N. & Cook, J. (2012). 'Misinformation and its correction: Continued influence and successful debiasing', *Psychological Science in the Public Interest*, 13(3): 106-131. doi: <https://doi.org/10.1177/1529100612451018>
- Lewandowsky, S. & van der Linden, S. (2021). 'Countering misinformation and fake news through inoculation and prebunking', *European Review of Social Psychology*, 32(2): 348-384. doi: <https://doi.org/10.1080/10463283.2021.1876983>
- Lord, C. G., Ross, L. & Lepper, M. R. (1979). 'Biased assimilation and attitude polarization: The effects of prior theories on subsequently considered evidence', *Journal of Personality and Social Psychology*, 37(11): 2098-2109. doi: <https://doi.org/10.1037/0022-3514.37.11.2098>
- Maertens, R., Anseel, F. & van der Linden, S. (2020). 'Combatting climate change misinformation: Evidence for longevity of inoculation and consensus messaging effects', *Journal of Environmental Psychology*, 70:101455: 1-11. doi: <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2020.101455>
- Maertens, R., Roozenbeek, J., Basol, M. & van der Linden, S. (2021). 'Long-term effectiveness of inoculation against misinformation: Three longitudinal experiments', *Journal of Experimental Psychology: Applied*, 27(1): 1-16. doi: <https://doi.org/10.1037/xap0000315>
- McGuire, W. J. (1964). Inducing resistance against persuasion: Some contemporary approaches. In: *Advances in Experimental Social Psychology*, 1Q 191-229. Academic Press.
- Moscovici, S. (1987). The conspiracy mentality. In C. F. Graumann & S. Moscovici (Eds.). *Changing conceptions of conspiracy*. New York Inc.: Springer-Verlag.
- Moscovici, S. (1988). 'Notes towards a description of social representations', *European Journal of Social Psychology*, 18(3): 211-250. doi: <https://doi.org/10.1002/ejsp.2420180303>
- Moscovici, S. (2020). 'Reflections on the popularity of 'conspiracy mentalities'', *International Review of Social Psychology*, 33(1): 1-12. doi: <https://doi.org/10.5334/irsp.432>
- Murphy, G., Loftus, E. F., Grady, R. H., Levine, L. J. & Greene, C. M. (2019). 'False memories for fake news during Ireland's abortion referendum', *Psychological Science*, 30(10): 1449-1459. doi: <https://doi.org/10.1177/0956797619864887>

- Nera, K., Leveaux, S. & Klein, P. P. (2020). ‘A “conspiracy theory” conspiracy? A mixed methods investigation of laypeople’s rejection (and acceptance) of a controversial label’, *International Review of Social Psychology*, 33(1): 1-18. doi: <https://doi.org/10.5334/irsp.40>
- Nera, K., Wagner-Egger, P., Bertin, P., Douglas, K. M. & Klein, O. (2021). ‘A power-challenging theory of society, or a conservative mindset? Upward and downward conspiracy theories as ideologically distinct beliefs’, *European Journal of Social Psychology*, 51(4-5): 740-757. doi: <https://doi.org/10.1002/ejsp.2769>
- Nyhan, B., Porter, E., Reifler, J. & Wood, T. J. (2019). ‘Taking fact-checks literally but not seriously? The effects of journalistic fact-checking on factual beliefs and candidate favorability’, *Political Behavior*, 42(3): 939-960. doi: <https://doi.org/10.1007/s11109-019-09528-x>
- Oliver, J. E. & Wood, T. J. (2014). ‘Conspiracy theories and the paranoid style (s) of mass opinion’, *American Journal of Political Science*, 58(4): 952-966. doi: <https://doi.org/10.1111/ajps.12084>
- Pennycook, G., Bear, A., Collins, E. T. & Rand, D. G. (2020). ‘The implied truth effect: Attaching warnings to a subset of fake news headlines increases perceived accuracy of headlines without warnings’, *Management Science*, 66(11): 4944-4957. doi: <https://doi.org/10.1287/mnsc.2019.3478>
- Pennycook, G., Cannon, T. D. & Rand, D. G. (2018). ‘Prior exposure increases perceived accuracy of fake news’, *Journal of Experimental Psychology: General*, 147(12): 1865-1880. doi: <https://doi.org/10.1037/xge0000465>
- Pennycook, G., McPhetres, J., Zhang, Y., Lu, J. G. & Rand, D. G. (2020). ‘Fighting COVID-19 misinformation on social media: Experimental evidence for a scalable accuracy-nudge intervention’, *Psychological Science*, 31(7): 770-780. doi: <https://doi.org/10.1177/0956797620939054>
- Pennycook, G. & Rand, D. G. (2019). ‘Lazy, not biased: Susceptibility to partisan fake news is better explained by lack of reasoning than by motivated reasoning’, *Cognition*, 188: 39-50. doi: <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2018.06.011>
- Pennycook, G. & Rand, D. G. (2021). ‘The psychology of fake news’, *Trends in Cognitive Sciences*, 25(5): 388-402. doi: <https://doi.org/10.1016/j.tics.2021.02.007>
- Pereira, A., Harris, E. & van Bavel, J. J. (2021). ‘Identity concerns drive belief: The impact of partisan identity on the belief and dis-

- semination of true and false news’, *Group Processes & Intergroup Relations*: 1-24. doi: <https://doi.org/10.1177/13684302211030004>
- Petty, R. E. & Cacioppo, J. T. (1986). The elaboration likelihood model of persuasion. In L. Berkowitz (Ed.), *Advances in experimental social psychology*, 19: 123-205. Academic Press.
- Πλειός, Γ. (2021). *Παραποιημένες ειδήσεις (fake news)*. Αθήνα: Gutenberg.
- Pratt, R. (2003). ‘Theorizing conspiracy’, *Theory and Society*, 32(2): 255-271. doi: <https://doi.org/10.1023/A:1023996501425>
- Radnitz, S. & Underwood, P. (2017). ‘Is belief in conspiracy theories pathological? A survey experiment on the cognitive roots of extreme suspicion’, *British Journal of Political Science*, 47(1): 113-129. doi: <https://doi.org/10.1017/S0007123414000556>
- Roizenbeek, J., Schneider, C. R., Dryhurst, S., Kerr, J., Freeman, A. L., Recchia, G., ... & van der Linden, S. (2020). ‘Susceptibility to misinformation about COVID-19 around the world’, *Royal Society Open Science*, 7(10): 1-15. doi: <https://doi.org/10.1098/rsos.201199>
- Roizenbeek, J. & van der Linden, S. (2019). ‘The fake news game: Actively inoculating against the risk of misinformation’, *Journal of Risk Research*, 22(5): 570-580. doi: <https://doi.org/10.1080/13669877.2018.1443491>
- Roizenbeek, J. & van der Linden, S. (2020). ‘Breaking Harmony Square: A game that “inoculates” against political misinformation’, *The Harvard Kennedy School Misinformation Review*, 1(8): 1-26. doi: <https://doi.org/10.37016/mr-2020-47>
- Roizenbeek, J., van der Linden, S. & Nygren, T. (2020). ‘Prebunking interventions based on “inoculation” theory can reduce susceptibility to misinformation across cultures’, *The Harvard Kennedy School Misinformation Review*, 1(2): 1-23. doi: <https://doi.org/10.37016/mr-2020-008>
- Sapountzis, A. & Condor, S. (2013). ‘Conspiracy accounts as intergroup theories: Challenging dominant understandings of social power and political legitimacy’, *Political Psychology*, 34(5): 731-752. doi: <https://doi.org/10.1111/pops.12015>
- Scheufele, D. A. (2014). ‘Science communication as political communication’, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 111(4): 13585-13592. doi: <https://doi.org/10.1073/pnas.1317516111>
- Scheufele, D. A. & Krause, N. M. (2019). ‘Science audiences, misinformation, and fake news’, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 116(12): 5385-5390. doi: <https://doi.org/10.1073/pnas.1812111116>

- my of Sciences*, 116(16): 7662-7669. doi: <https://doi.org/10.1073/pnas.1805871115>
- Schmid, P. & Betsch, C. (2019). 'Effective strategies for rebutting science denialism in public discussions', *Nature Human Behaviour*, 3(9): 931-939. doi: <https://doi.org/10.1038/s41562-019-0632-4>
- Shu, K., Sliva, A., Wang, S., Tang, J. & Liu, H. (2017). 'Fake news detection on social media: A data mining perspective', *ACM SIGKDD Explorations Newsletter*, 19(1): 22-36.
- Schultz, P. W., Nolan, J. M., Cialdini, R. B., Goldstein, N. J. & Griskevicius, V. (2007). 'The constructive, destructive, and reconstructive power of social norms', *Psychological Science*, 18(5): 429-434. doi: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2007.01917.x>
- Stanley, M. L., Barr, N., Peters, K. & Seli, P. (2021). 'Analytic-thinking predicts hoax beliefs and helping behaviors in response to the COVID-19 pandemic', *Thinking & Reasoning*, 27(3): 64-477. doi: <https://doi.org/10.1080/13546783.2020.1813806>
- Swami, V., Voracek, M., Stieger, S., Tran, U. S. & Furnham, A. (2014). 'Analytic thinking reduces belief in conspiracy theories', *Cognition*, 133(3): 572-585. doi: <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2014.08.006>
- Swire, B., Berinsky, A. J., Lewandowsky, S. & Ecker, U. K. (2017). 'Processing political misinformation: Comprehending the Trump phenomenon', *Royal Society Open Science*, 4(3): 1-21. doi: <https://doi.org/10.1098/rsos.160802>
- Swire-Thompson, B., Ecker, U. K., Lewandowsky, S. & Berinsky, A. J. (2020). 'They might be a liar but they're my liar: Source evaluation and the prevalence of misinformation', *Political Psychology*, 41(1): 21-34. doi: <https://doi.org/10.1111/pops.12586>
- Taber, C. S. & Lodge, M. (2006). 'Motivated skepticism in the evaluation of political beliefs', *American Journal of Political Science*, 50(3): 755-769. doi: <https://doi.org/10.1111/j.1540-5907.2006.00214.x>
- Tajfel, H. & Turner, J. C. (2004). The social identity theory of intergroup behavior. In J. T. Jost & J. Sidanius (Eds.), *Political psychology: Key readings*. New York, NY: Psychology Press.
- Tay, L. Q., Hurlstone, M. J., Kurz, T. & Ecker, U. K. (2022). 'A comparison of prebunking and debunking interventions for implied versus explicit misinformation', *British Journal of Psychology*, 113(3): 591-607. doi: <https://doi.org/10.1111/bjop.12551>

- t'Serstevens, F., Piccillo, G. & Grigoriev, A. (2022). 'Fake news zealots: Effect of perception of news on online sharing behavior', *Frontiers in Psychology*, 13: 1-9. doi: 10.3389/fpsyg.2022.859534
- Unkelbach, C. & Greifeneder, R. (2013). A general model of fluency effects in judgment and decision making. In C. Unkelbach & R. Greifeneder (Eds.), *The experience of thinking: How the fluency of mental processes influences cognition and behavior*. New York, NY: Psychology Press.
- Unkelbach, C., Koch, A., Silva, R. R. & Garcia-Marques, T. (2019). 'Truth by repetition: Explanations and implications', *Current Directions in Psychological Science*, 28(3): 247-253. doi: <https://doi.org/10.1177/0963721419827854>
- Uscinski, J. E. & Parent, J. M. (2014). *American conspiracy theories*. New York, NY: Oxford University Press.
- Van Bavel, J. J., Harris, E. A., Pärnamets, P., Rathje, S., Doell, K. C., & Tucker, J. A. (2021). 'Political psychology in the digital (mis) information age: A model of news belief and sharing', *Social Issues and Policy Review*, 15(1): 84-113.
- Bavel, J. J. V., Baicker, K., Boggio, P. S., Capraro, V., Cichocka, A., Cikara, M., ... & Willer, R. (2020). 'Using social and behavioural science to support COVID-19 pandemic response'. *Nature Human Behaviour*, 4(5): 460-471. <https://doi.org/10.1038/s41562-020-0884-z>
- van der Meer, T. G. & Jin, Y. (2020). 'Seeking formula for misinformation treatment in public health crises: The effects of corrective information type and source', *Health Communication*, 35(5): 560-575. doi: <https://doi.org/10.1080/10410236.2019.1573295>
- van Prooijen, J. W. & Acker, M. (2015). 'The influence of control on belief in conspiracy theories: Conceptual and applied extensions', *Applied Cognitive Psychology*, 29(5): 753-761. doi: <https://doi.org/10.1002/acp.3161>
- van Prooijen, J. W., Krouwel, A. P. & Pollet, T. V. (2015). 'Political extremism predicts belief in conspiracy theories', *Social Psychological and Personality Science*, 6(5): 570-578. doi: <https://doi.org/10.1177/1948550614567356>
- Vosoughi, S., Roy, D. & Aral, S. (2018). 'The spread of true and false news online', *Science*, 359(6380): 1146-1151. doi:10.1126/science.aap9559

- Vraga, E. K. & Bode, L. (2017). 'Using expert sources to correct health misinformation in social media', *Science Communication*, 39(5): 621-645. doi: <https://doi.org/10.1177/1075547017731776>
- Vraga, E. K., Tully, M. & Bode, L. (2020). 'Empowering users to respond to misinformation about Covid-19', *Media and Communication*, 8(2): 475-479. doi: [10.17645/mac.v8i2.3200](https://doi.org/10.17645/mac.v8i2.3200)
- Wang, W. C., Brashier, N. M., Wing, E. A., Marsh, E. J. & Cabeza, R. (2016). 'On known unknowns: Fluency and the neural mechanisms of illusory truth', *Journal of Cognitive Neuroscience*, 28(5): 739-746. doi: https://doi.org/10.1162/jocn_a_00923
- Wardle, C. (2018). 'The need for smarter definitions and practical, timely empirical research on information disorder', *Digital Journalism*, 6(8): 951-963. doi: <https://doi.org/10.1080/21670811.2018.1502047>
- Weeks, B. E. (2015). 'Emotions, partisanship, and misperceptions: How anger and anxiety moderate the effect of partisan bias on susceptibility to political misinformation', *Journal of Communication*, 65(4): 699-719. doi: <https://doi.org/10.1111/jcom.12164>
- Whitten-Woodring, J., Kleinberg, M. S., Thawngmung, A. & Thitsar, M. T. (2020). 'Poison if you don't know how to use it: Facebook, democracy, and human rights in Myanmar', *The International Journal of Press/Politics*, 25(3): 407-425. doi: <https://doi.org/10.1177/1940161220919666>
- Wittenberg, C., Berinsky, A. J., Persily, N. & Tucker, J. A. (2020). Misinformation and its correction. In N. Persily & J. A. Tucker (Eds.), *Social media and democracy: The state of the field and prospects for reform*. Cambridge University Press.
- Yeo, S. K., Xenos, M. A., Brossard, D. & Scheufele, D. A. (2015). 'Selecting our own science: How communication contexts and individual traits shape information seeking', *The American Academy of Political and Social Science*, 658(1): 172-191. doi: <https://doi.org/10.1177/0002716214557782>

ABSTRACT

*Antonis Gardikiotis***The psychology of misinformation:
Acceptance and correction**

This review discusses empirical evidence from recent psychological research on misinformation. It focuses on the psychological processes underlying why people accept misinformation and how it can be resisted. Regarding the factors facilitating acceptance, the relative research is organized around three general theoretical approaches, the cognitive-centered (misinformation as the result of lazy individual thinking), the motivation-centered (misinformation as the result of motivated reasoning in favor of people's identities), and the ideology-centered (misinformation as part of social thought and ideology). The correction strategies are categorized depending on whether correction is introduced before (prebunking) or after (debunking) exposure to misinformation.

*Μιχάλης Χατζηκωνσταντίνου**

FAKENEWS, FACT-CHECKING
ΚΑΙ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ
ΣΤΟΝ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΟ ΛΟΓΟ

Ο δημόσιος διάλογος και η ακαδημαϊκή έρευνα αξιοποιούν τις διαδικασίες διακρίβωσης ειδήσεων και ελέγχου πολιτικών δηλώσεων [fact-checking] με στόχο την αντιμετώπιση του παραπονημένου περιεχομένου. Ωστόσο, φαίνεται να παραγνωρίζεται η ανάγκη συμβολής αντίστοιχων διαδικασιών και για τη διερεύνηση της αφοριστικής και καταγγελτικής χρήσης του όρου ‘fake news’ στον πολιτικό λόγο. Σε αυτή τη βάση μελετήθηκαν οι καταγγελίες περί ‘fake news’ στην Ολομέλεια της Βουλής των Ελλήνων προκειμένου να διαπιστωθεί εάν επαληθεύονται μέσω ελέγχων διακρίβωσης ή εάν συνοδεύονται έστω από επιχειρηματολογία για την κατάδειξη της καταγγελλόμενης παραπληροφόρησης. Η εμπειρική έρευνα έδειξε ότι στη μεγάλη πλειονότητα των περιπτώσεων οι σχετικές κοινοβουλευτικές καταγγελίες είναι απολύτως αποχωρισμένες από τη λογική προϋπόθεση της ρητής και τεκμηριωμένης διακρίβωσής τους. Συμπεραίνεται, λοιπόν, ότι τέτοιες καταγγελίες λειτουργούν στον κομματικό ανταγωνισμό ως προπαγανδιστικοί λόγοι.

* Διδάκτωρ, επιστημονικός συνεργάτης στο ΠΜΣ ‘Πολιτική και Διάδικτυο’ του ΕΚΠΑ.

ΣΥΜΦΩΝΑ με τις Egelhofer & Lecheler (2019: 97) τα ‘fake news’ έχουν δύο διαστάσεις στα συμφραζόμενα της πολιτικής επικοινωνίας. Στο πλαίσιο της πρώτης διάστασης (fake news genre) αντιμετωπίζονται ως δημοσιεύματα που ενδύονται τον χαρακτήρα ειδήσεων και παραπληροφορούν εσκεμμένα. Η έτερη διάσταση (fake news label) αφορά τον ίδιο τον χαρακτηρισμό ‘fake news’, ο οποίος χρησιμοποιείται ευρέως στην πολιτική αντιπαράθεση με σκοπό να πλήξει αφενός την αξιοπιστία συγκεκριμένων Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης ή των ειδησεογραφικών οργανισμών στο σύνολό τους και αφετέρου αντίπαλους πολιτικούς οργανισμούς.

Η ακαδημαϊκή έρευνα της πρώτης διάστασης, δηλαδή του παραποιημένου ή/και ψευδεπίγραφου περιεχομένου, περιστρέφεται γύρω από πολυάριθμα αντικείμενα μελέτης. Μεταξύ άλλων μελετάται ο χαρακτήρας του φαινομένου (Waisbord 2018), η πρόσληψη από το κοινό (Axt et al. 2020), οι επιδράσεις στην κοινή γνώμη (Wagner & Boczkowski 2019) καθώς και οι πλέον πρόσφοροι τρόποι αντιμετώπισης του προβληματικού περιεχομένου (Walter & Murpy 2018, Walter et al. 2019).

Η δεύτερη διάσταση, που ουσιαστικά αφορά τη λειτουργία του χαρακτηρισμού ‘fake news’ στον λόγο περί ψευδεπίγραφων ειδήσεων [fake news discourse], έχει διερευνηθεί από μελέτες των επιδράσεων αυτού του καταγγελτικού λόγου στις στάσεις του κοινού, ιδίως υπό το πρίσμα του —ακροδεξιού— ‘λαϊκισμού’ (ενδεικτικά Egelhofer et al. 2022, Hameleers & Minihold 2020). Άλλες έρευνες εστιάζουν στο ζήτημα της ενδεχόμενης ‘αξιοποίησης’ του όρου ‘fake news’ από κυβερνήσεις και ψηφιακές πλατφόρμες για τον περιορισμό της ελευθερίας της έκφρασης (Coady 2019) ή αναλύουν τις καταγγελίες περί ‘fake news’ υπό την οπτική της θεώρησης της ειδησεογραφικής πλαισίωσης [news framing] (Riebling & Wense 2019).

Ως προς τη σχέση, όμως, των ‘fake news’ με την προπαγάνδα παρατηρείται ότι το μεγαλύτερο βάρος της βιβλιογραφίας αλλά και του δημόσιου λόγου προσανατολίζεται προς την πρώτη διάσταση, τόσο στην Ευρώπη (Neudert et al. 2019) όσο και στις ΗΠΑ (Howard et al. 2019). Με άλλα λόγια, πολύ συχνότερα συναντά κανείς μελέτες για την άσκηση προπαγάνδας μέσω

παραπονημένων ειδήσεων (ενδεικτικά Vamanu 2019) παρά για τον προπαγανδιστικό λόγο που αρθρώνεται μέσω της καταγγελτικής χρήσης του όρου ‘fake news’.

Η ασυμμετρία αυτή, ήτοι η δυσανάλογη έμφαση στη σχέση της προπαγάνδας με την πραγματολογική διάσταση των παραπονημένων ειδήσεων, αποδίδεται στο γεγονός ότι ανακριβή στοιχεία στην ειδησεογραφία¹ εντοπίζονται εδώ και πολύ καιρό (Jeanneney 1999, Schudson 2019). Παράλληλα αναγνωρίζεται ευρέως ότι ‘οι παραπονημένες ειδήσεις έχουν ως κύρια λειτουργία τους να ασκήσουν (ορισμένης μορφής) προπαγάνδα’ (Πλειός 2021: 263).

Όμως, δεν θα έπρεπε να υποτιμάται το γεγονός ότι ο όρος ‘fake news’ χρησιμοποιήθηκε σχεδόν εκ γενετής για προπαγανδιστικούς λόγους και τουλάχιστον στο πεδίο του κομματικού ανταγωνισμού δείχνει να είναι σύμφυτος με την προπαγάνδα. Είναι χαρακτηριστικό ότι η υποψήφια του Δημοκρατικού Κόμματος των ΗΠΑ, Χίλαρι Κλίντον, χρησιμοποίησε τον όρο μερικές ημέρες μετά την εκλογική ήττα της στις 8 Δεκεμβρίου 2016 (BBC 2018) και ο Ντόναλντ Τραμπ λίγο αργότερα, στις 16 Δεκεμβρίου, σε συνέντευξη Τύπου ενόψει της ανάληψης των προεδρικών καθηκόντων του (Πλειός 2021: 34). Μάλιστα, αμφότεροι φαίνεται ότι έσπευσαν να αξιοποιήσουν τον όρο προκειμένου να εξυπηρετήσουν σαφείς πολιτικές στοχεύσεις. Ειδικότερα, η πρώτην επικεφαλής του Στέιτ Ντιπάρτμεντ απέδωσε εμμέσως την εκλογική ήττα της στην ‘επιδημία κακόβουλων παραπονημένων ειδήσεων [malicious fake news] και στην ψευδή προπαγάνδα που κατέκλυσε τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης τον τελευταίο χρόνο και πλέον’ (Reuters 2016). Στον αντίποδα, ο νεοεκλεγείς τότε πρόεδρος των Ρεπουμπλικανών κατήγγειλε σε τακτική βάση, μέσω του λογαριασμού του στο twitter τα ‘Μέσα των παραπονημένων

1. Ενδεικτική περίπτωση αποτελούν τα γαλλικά ‘canards’ που έκαναν την εμφάνισή τους τον 16ο αιώνα και η ύλη των οποίων βασιζόταν συχνά σε ψευδή ή φανταστικά γεγονότα. Η γαλλική έκφραση ‘κανάρ’ η οποία περιγράφει τις ψευδεπίγραφες ειδήσεις χρονολογείται από την εμφάνιση αυτών των εντύπων (Jeanneney 1999: 41).

ειδήσεων [fake news media]² ταυτίζοντας ουσιαστικά τον όρο με τα δημοσιεύματα που ασκούσαν κριτική στα πεπραγμένα του.

Παράλληλα, κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας οι σχέσεις ΗΠΑ-Ρωσίας χαρακτηρίστηκαν από οξύτατες εκατέρωθεν αιτιάσεις περί διασποράς προπαγάνδας και ‘fake news’ (Chernobrov & Briant 2022). Αντίστοιχα, στον ελληνικό δημόσιο λόγο οι διαχρονικές παραταξιακές αλληλοκατηγορίες που διακινούν την πολιτική ρητορεία για τους ‘ψεύτες’ και τους ‘προπαγανδιστές’ της αντίπερα όχθης φαίνεται να εμπλουτίζονται όλο και περισσότερο με καταγγελίες περί δημιουργίας και αναπαραγωγής ‘fake news’ και ‘ψευδών ειδήσεων’.

Προκύπτει, λοιπόν, το ερώτημα κατά πόσο οι πολιτικές αναφορές στα ‘fake news’, στο πλαίσιο του κομματικού ανταγωνισμού, είναι αποτέλεσμα της αυξημένης έκθεσης των πολιτών σε παραποιημένες ειδήσεις εντός του πληροφοριακού οικοσυστήματος και κατά πόσο σε προπαγανδιστικές στοχεύσεις ενός πολωμένου κομματικού συστήματος. Άλλωστε, οι ψηφιακές πλατφόρμες διευκόλυναν μεν αναμφίβολα την κυκλοφορία ‘fake news’, όμως, δεν είναι εύκολο να συγκεντρωθούν ικανοποιητικά εμπειρικά στοιχεία που να συγκρίνουν τον βαθμό έκθεσης (όλων των κατηγοριών) του κοινού σε παραπληροφόρηση έναντι των αξιόπιστων πληροφοριών (Allcott et al. 2019, Allen et al. 2020). Περαιτέρω, εάν η έκρηξη αυτής της ιδιαίτερης πολιτικής συζήτησης οφείλεται πράγματι στην ένταση της κομματικής προπαγάνδας, όπως εκτιμούμε ότι συμβαίνει, θα πρέπει να αναζητηθούν τα αίτια της τάσης συμπλήρωσης ή αντικατάστασης της αρνητικής χρήσης του όρου προπαγάνδα με τον καταγγελτικό όρο ‘fake news’.

Επιχειρούμε, λοιπόν, να διερευνήσουμε εάν ο ‘συναγερμός’ γύρω από το ζήτημα της παραπληροφόρησης αξιοποιείται και ανατροφοδοτείται μέσω προπαγανδιστικού λόγου και καταγγελιών περί ‘fake news’. Μάλιστα, εν προκειμένω, εντοπίζουμε τον

2. Ο Ντόναλντ Τραμπ χρησιμοποίησε τον όρο ‘fake news’ 73 φορές στον λογαριασμό του στο twitter την περίοδο μεταξύ 10 Δεκεμβρίου 2016 και 24 Ιουλίου 2017 (Rosen 2022).

προπαγανδιστικό καταγγελτικό λόγο περί ‘fake news’ με τη βοήθεια της έννοιας και της πρακτικής της διακρίβωσης δημοσιευμάτων και πολιτικών δηλώσεων, δηλαδή μέσω του fact-checking. Με πιο απλά λόγια, μελετάμε τον βαθμό σύνδεσης των καταγγελιών περί παραπληροφόρησης στον πολιτικό λόγο με τις διαδικασίες εντοπισμού τους θεωρώντας ότι, όταν οι καταγγέλλοντες αδιαφορούν για οποιαδήποτε διαδικασία διακρίβωσης ή για την άρθρωση σχετικής επιχειρηματολογίας, τότε οι ισχυρισμοί τους περί ‘fake news’ λειτουργούν προπαγανδιστικά.

Παραποιημένες, ψευδεπίγραφες και ψευδείς (sic) ειδήσεις

Η παρούσα μελέτη ορίζει τα ‘fake news’ ως παραποιημένες ειδήσεις. Ειδικότερα υιοθετούμε την τυπολογία του Πλειού κατά την οποία οι παραποιημένες ειδήσεις αποτελούν ‘σύνθεση αξιόπιστων ειδήσεων και ψευδών ειδήσεων στη μορφή ή στο περιεχόμενο’ καθώς συνδυάζουν γεγονότα που συνέβησαν πραγματικά με άλλα που απλώς επινοήθηκαν. Αντίστοιχα, οι ψευδείς ειδήσεις είναι ‘ψευδεπίγραφες τόσο ως προς τη μορφή όσο και το περιεχόμενό τους’ (Πλειός 2021: 26, 36). Η διάκριση, δηλαδή, αφορά κατά κύριο λόγο τον βαθμό ψευδοποίησης των γεγονότων και όχι τη μορφή της είδησης ή το μέσο ενημέρωσης που τη δημοσιεύει.

Ωστόσο, υποστηρίζουμε εδώ ότι είναι ακριβέστερο να χρησιμοποιείται πρώτον ο όρος ‘ψευδεπίγραφες ειδήσεις’ αντί του καταχρηστικού όρου ‘ψευδείς ειδήσεις’ και δεύτερον ο όρος ‘απομιμητικές ειδήσεις’ για τις καταχρηστικά λεγόμενες ‘ψεύτικες ειδήσεις’, οι οποίες δεν έχουν καμία βάση και αποτελούν προϊόντα μυθοπλασίας. Πιστεύουμε ότι στην πρώτη περίπτωση ο όρος ‘ψευδεπίγραφες’ είναι καταλληλότερος γιατί καταδεικνύει ότι ο χαρακτηρισμός ‘ειδήσεις’ δεν ανταποκρίνεται στο συγκεκριμένο περιεχόμενο. Ως προς τη δεύτερη περίπτωση προτιμούμε τον όρο ‘απομιμητικές’ διότι δείχνει ότι πρόκειται για συνθέσεις που παρουσιάζονται ως ειδήσεις αλλά στην πραγματικότητα δεν είναι.

Θα πρέπει να διευκρινιστεί, πάντως, ότι για τις ανάγκες της μελέτης εξετάζουμε μεν τη χρήση του όρου ‘fake news’ στα εγχώρια πολιτικά και ειδησεογραφικά συμφραζόμενα αλλά δεν υιοθετούμε τους όρους ‘ψευδείς’ ή ‘ψεύτικες’ ειδήσεις. Και αυτό γιατί θεωρούμε ότι αποτελούν αντίφαση εν τοις όροις. Πιο συγκεκριμένα, οι ειδήσεις αποτελούν κοινωνικές κατασκευές ή, αλλιώς, συνθέσεις που δημιουργούν επαγγελματίες δημοσιογράφοι βασισμένοι σε επιλεγμένα γεγονότα και οι οποίες εξ ορισμού πρέπει να χαρακτηρίζονται από έναν βαθμό ακρίβειας. Σε περίπτωση, όμως, που αυτές συνθέσεις αποδεικνύονται ‘ψευδείς’ ή ‘ψεύτικες’ τότε δεν είναι δυνατόν να χαρακτηρίζονται ειδήσεις ή να αντιμετωπίζονται ως τέτοιες.

Σημειώνεται ότι αντίστοιχος προβληματισμός έχει εκφραστεί και στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία με ορισμένους μελετητές να χαρακτηρίζουν ‘οξύμωρο’ τη χρήση των όρων ‘fake news’ και ‘false news’ (Katz 2020: xxiv). Στο ίδιο πνεύμα, έχει επισημανθεί ότι τα ‘fake news’ παρουσιάζουν ψεύδη ‘ως εάν να ήταν αλήθειες’ ενώ, αντίθετα, οι ειδήσεις ‘υποτίθεται ότι πρέπει να είναι αληθινές’ (Blakey 2022: 642). Με απλά λόγια, λοιπόν, αν κάτι είναι ψευδές δεν μπορεί να αποτελεί είδηση ή να χαρακτηρίζεται ως τέτοιο.

Αντίθετα, οι ‘παραποιημένες ειδήσεις’ είναι ειδήσεις· διαθέτουν, δηλαδή, ειδησεογραφική μορφή και αποτελούν προϊόντα δημοσιογραφικής εργασίας και επεξεργασίας. Αν και εμφανώς ταυτολογική η συγκεκριμένη επισήμανση γίνεται για να διαχωρισθεί το φαινόμενο των παραποιημένων ειδήσεων από άλλους τύπους παραπληροφόρησης. Πιο συγκεκριμένα, αναφερόμαστε σε πολιτικές δηλώσεις, οι οποίες δεν μπορούν να χαρακτηρίζονται ‘fake news’ ή παραποιημένες ειδήσεις άσχετα από τον βαθμό ακρίβειας που τις χαρακτηρίζει. Το ίδιο ισχύει και για την περίπτωση πληροφοριών ή ισχυρισμών που διακινούνται στον δημόσιο χώρο στα πεδία της διαφήμισης, των δημοσίων σχέσεων, της διπλωματίας και ευρύτερα στον δημόσιο λόγο. Περαιτέρω, οι αναρτήσεις χρηστών, ομάδων ή οργάνωσεων σε ιστοσελίδες και ψηφιακές πλατφόρμες είναι προβληματικό να χαρακτηρίζονται ‘fake news’ ή παραποιημένες ειδήσεις, εκτός και εάν ανα-

παράγουν ή διακινούν ειδήσεις, όπως περιγράφονται παραπάνω (ως προς το περιεχόμενο και τη μορφή).

Συγκεφαλαιώνοντας, θεωρούμε ότι: α) οι ψευδεπίγραφες και απομιμητικές ειδήσεις αποτελούν ακραίες μορφές ψευδοποίησης γεγονότων στην ειδησεογραφία, β) οι παραποιημένες ειδήσεις κατατάσσονται σε μια ενδιάμεση βαθμίδα ψευδοποίησης και γ) οι όροι ψευδείς/ψεύτικες ειδήσεις είναι καταχρηστικοί, χωρίς αυτό να σημαίνει, προφανώς, ότι δεν πρέπει να μελετάται η χρήση τους στον λόγο περί παραποιημένων ειδήσεων, όπως γίνεται και στην παρούσα εργασία.

Ζητήματα ορολογίας, αν και με λιγότερο εμφανείς πολιτικές συνέπειες, έχουν ανακύψει και αναφορικά με τις διαδικασίες διακρίβωσης, που περιγράφονται συνήθως υπό τον όρο-ομπρέλα fact-checking. Προς διασαφήνιση των σχετικών όρων, καλούμε ‘εσωτερική διακρίβωση’ ή ‘εσωτερικό fact-checking’ τον προληπτικό [ex ante] έλεγχο ο οποίος διεξάγεται στις αίθουσες σύνταξης των ειδησεογραφικών οργανισμών πριν από τη δημοσίευση.³

Αντίστοιχα, ονομάζουμε ‘εξωτερική διακρίβωση’ ή ‘εξωτερικό fact-checking’ τον έλεγχο που διεξάγουν εκ των υστέρων [ex post] δημοσιογραφικοί, ακαδημαϊκοί ή εμπορικοί οργανισμοί για τον εντοπισμό παραποιημένων, ψευδεπίγραφων ή απομιμητικών ειδήσεων. Υποκατηγορία του εξωτερικού fact-checking αποτελεί

3. Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, η εν λόγω διαδικασία αποτελεί και τον παλαιότερο τρόπο διακρίβωσης ειδήσεων. Οι πρώτες σχετικές πρωτοβουλίες εμφανίστηκαν στη δεκαετία του 1920 σε μεγάλους ειδησεογραφικούς οργανισμούς, όπως τα αμερικανικά περιοδικά *Time* (Fabry 2017) και *The New Yorker* (Cain 2015) όπου συγκροτήθηκαν εσωτερικά τμήματα τα οποία εξέταζαν την ακρίβεια των δημοσιογραφικών κειμένων πριν φτάσουν στο πιεστήριο. Με το πέρασμα του χρόνου δημιουργήθηκαν αντίστοιχα τμήματα σε εφημερίδες, τηλεοπτικούς σταθμούς και άλλους ειδησεογραφικούς οργανισμούς ανά τον κόσμο, με ίσως διασημότερο στην Ευρώπη εκείνο του γερμανικού περιοδικού *Der Spiegel* που απασχολούσε κάποτε 70 επαληθευτές ειδήσεων (Borel 2016: 26). Ωστόσο, η τάση συμπίεσης του κόστους καθώς και οι πιέσεις για ταχύτερες δημοσιεύσεις στην εποχή του διαδικτύου οδηγούν σε συρρίκνωση τέτοια τμήματα καθώς και τους σχετικούς ελέγχους που διεξάγουν συνήθως δημοσιογράφοι επιφορτισμένοι και με άλλες αρμοδιότητες (Graves & Amazeen 2019).

η πρακτική της ‘κατάρριψης’ ή ‘απομυθοποίησης’ [debunking] απατηλών πληροφοριών και διαδόσεων [hoaxes] που δημιουργούνται ή/και διακινούνται συνήθως από χρήστες του διαδικτύου.

Ένα τρίτο επίπεδο λειτουργίας του fact-checking εστιάζει στη ‘διακρίβωση δηλώσεων’ πολιτικών και άλλων δημόσιων προσώπων (ή οργανισμών) με στόχο την αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης μέσω της ανάδειξης προβληματικών ή μη έγκυρων ισχυρισμών. Όμως, σε αντίθεση με τις περιπτώσεις των απατηλών διαδόσεων η εξέταση πολιτικών δηλώσεων δεν έχει ως κύριο στόχο της την κατάρριψη ή την απομυθοποίησή τους αλλά καταλήγει συνήθως σε ένα τεκμηριωμένο και αναλυτικό συμπέρασμα σχετικά με την ακρίβεια της ελεγχόμενης δήλωσης. Συχνά το εν λόγω συμπέρασμα είτε απεικονίζεται με τη βοήθεια μιας κλίμακας ακρίβειας ή αλήθειας [truth-scale] είτε παρουσιάζεται με απλό κειμενικό τρόπο (Nieminen & Rapeli 2019, Wu et al. 2022).

Ορισμένες διευκρινίσεις απαιτούνται, όμως, και για την έννοια της προπαγάνδας και του προπαγανδιστικού λόγου. Ειδικότερα, η παρούσα εργασία εκλαμβάνει την προπαγάνδα με ηθικά ουδέτερο τρόπο και ακολουθεί τον γενικό ορισμό του Taylor, ο οποίος την περιγράφει ως ‘σκόπιμη απόπειρα να πεισθούν οι άνθρωποι να σκεφτούν και να δράσουν με έναν επιθυμητό τρόπο’ (Taylor 2003: 6). Σημειώνεται ότι η ηθικά ουδέτερη προσέγγιση της προπαγάνδας εκκινεί από την κλασική εργασία του Bernays⁴ και πλέον αναγνωρίζεται ευρύτατα ως η πλέον ενδεδειγμένη για τη σε βάθος κατανόηση της διαδικασίας (Πουλακιδάκος 2013, Sproule 1997, Taylor 2003).

4. Η προπαγάνδα έπαψε να αντιμετωπίζεται ως ουδέτερη έννοια εξαιτίας της εκτενούς χρήσης της κατά τη διάρκεια των φρικαλεοτήτων του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (Πουλακιδάκος 2013: 37, Robertson 2020: 24). Παρά τις εξαιρετικά αρνητικές συνδηλώσεις της έννοιας ο Bernays είχε επιχειρηματολογήσει για τη διατήρηση του ουδέτερου χαρακτήρα της. ‘Γνωρίζω ότι η λέξη προπαγάνδα προκαλεί σε πολλούς έναν δυσάρεστο συνειρμό. Παρ’ όλα αυτά, το αν η προπαγάνδα είναι καλή ή κακή εξαρτάται, ανάλογα με την περίπτωση, από την ποιότητα του σκοπού που προωθείται και από την ορθότητα των πληροφοριών που δημοσιεύονται.’ (Bernays 2015[1928]: 26).

Περαιτέρω, αντιμετωπίζουμε τον προπαγανδιστικό λόγο ως έναν τύπο λόγου που βρίσκεται κοντά στον λόγο ‘της ιδεολογίας και της πολιτικής’ και περιλαμβάνει εκείνον ‘των ΜΜΕ και της μαζικής κουλτούρας συνολικά’ (Πλειός 2001: 89). Βασικό χαρακτηριστικό του είναι ότι περιγράφει μεν την πραγματικότητα αλλά επιθυμεί ταυτόχρονα να εντάξει το ακροατήριο στον κόσμο των προπαγανδιστών όπως τον συγκροτούν και τον αξιολογούν οι ίδιοι (στο ίδιο: 89-97).

Επίσης, εστιάζουμε στο ότι η προπαγάνδα, ως λόγος και ως πρακτική, λειτουργεί με μονόπλευρο τρόπο και διέπεται από ‘μανιχαϊστική λογική διαχωρισμού του κόσμου’ διαιρώντας την πραγματικότητα συνήθως σε δύο αντίπαλα μέρη, σε ‘καλούς και κακούς’ και σε ‘εμάς και τους άλλους’ (Πουλακιδάκος 2013: 53). Δίνουμε δε έμφαση στο μανιχαϊστικό στοιχείο, καθώς αποτελεί ένα από τα πιο εμφανή στοιχεία των προπαγανδιστικών λόγων οι οποίοι καταγγέλλουν κατά κανόνα τους αντίπαλους προπαγανδιστικούς λόγους, ως τέτοιους, εξαιρώντας όμως τους ίδιους. Πέραν δε των επαγγελματιών προπαγανδιστών και οι ίδιοι ως πολίτες τείνουμε να εντοπίζουμε ή να καταγγέλλουμε τον προπαγανδιστικό λόγο, όταν αντιτίθεται στις στοχεύσεις μας αλλά να μην τον αντιμετωπίζουμε ως προπαγάνδα όταν στηρίζει το αξιακό σύστημά μας (Poulakidakos et al. 2018: 369).

Το πλέγμα της παραποίησης και της διακρίβωσης στην πληροφόρηση

Το κύριο μέρος της μελέτης διερευνά προπαγανδιστικές χρήσεις του κοινοβουλευτικού λόγου στην Ελλάδα εστιάζοντας σε καταγγελίες περί ‘fake news’ που διατυπώνονται στη Βουλή των Ελλήνων. Συνδέουμε δε στην ανάλυσή μας αυτές τις αιτιάσεις με την κυρίαρχη πρακτική πρόληψης, εντοπισμού και αποτροπής της παραπληροφόρησης που είναι η διακρίβωση δηλώσεων και ειδήσεων.

Ειδικότερα, η έρευνα θέτει δύο αλληλένδετα ερευνητικά ερωτήματα. Το πρώτο ερώτημα αφορά: α) τον τρόπο εννοιολόγησης

των ‘fake news’ στον κοινοβουλευτικό λόγο και β) την απόδοση ευθυνών για τα ‘fake news’. Στόχος εδώ είναι να διακριβωθεί αφενός εάν οι ομιλητές ενδιαφέρονται πράγματι για τις αντιμετώπιση του φαινομένου της παραπληροφόρησης μέσω παραποιημένων ειδήσεων ή αν χρησιμοποιούν τον όρο ως μετέωρο σημαίνον [floating signifier] για προπαγανδιστικές χρήσεις προς εξυπηρέτηση αντιπαρατιθέμενων σχεδίων ηγεμόνευσης (Laclau 1997, Farkas & Schou 2018). Αφετέρου εστιάζουμε στο ζήτημα της απόδοσης ευθύνης, για να εξεταστεί εάν οι συγκεκριμένες αναφορές εστιάζουν περισσότερο σε αυτόν που εκφέρει τον λόγο και όχι σε αυτό καθαυτό το μήνυμα. Υπογραμμίζεται ότι η εστίαση στο ίδιο το πρόσωπο και όχι στους ισχυρισμούς ή τα επιχειρήματά του αποτελεί τη βάση της γνωστής και ευρύτατα διαδεδομένης προπαγανδιστικής τεχνικής της ‘δυσφήμισης ή δυσφήμισης του φορέα’ (Αγγελετόπουλος 2020: 54, Πουλακιδάκος 2013: 56) και των ad hominem επιθέσεων (Walton 1998).

Το δεύτερο ερώτημα εστιάζει στο αν και πώς τεκμηριώνονται οι σχετικές αναφορές μέσω της διακρίβωσης ειδήσεων/πολιτικών δηλώσεων ή άλλης επιχειρηματολογίας. Πρόκειται για το κεντρικό ενδιαφέρον της εργασίας, καθώς εκτιμούμε ότι η απουσία επίκλησης κάποιας έρευνας διακρίβωσης παραποιημένων ειδήσεων ή της άρθρωσης σχετικής επιχειρηματολογίας συντελεί στον χαρακτηρισμό τέτοιων ισχυρισμών ως προπαγανδιστικών.

1ο ερευνητικό ερώτημα: Πώς εννοιολογούνται τα ‘fake news’ στον κοινοβουλευτικό λόγο και σε ποιους αποδίδονται ευθύνες για τη διασπορά τους;

2ο ερευνητικό ερώτημα: Πώς τεκμηριώνονται οι καταγγελίες περί ‘fake news’ σε συνάρτηση με τις διαδικασίες fact-checking [διακρίβωσης ειδήσεων και πολιτικών δηλώσεων] ή με άλλη επιχειρηματολογία;

Ως προς τη μεθοδολογία της έρευνας επιλέχθηκε η ανάλυση περιεχομένου καθώς επιτρέπει τη μετατροπή υλικού ποιοτικής φύσης, όπως εν προκειμένω οι κοινοβουλευτικές ομιλίες, σε

μορφή ποσοτικών δεδομένων (Κυριαζή 2005: 283), κάτι που ευνοεί τη συστηματική διερεύνησή τους καθώς και την περιγραφή τάσεων σε υλικό επικοινωνιακής μορφής (Weber 1990: 9). Ακόμη, η σταθερή μορφή των δεδομένων διευκολύνει την εκ νέου ανάλυσή τους, παρέχοντας τη δυνατότητα για ελέγχους αξιοπιστίας (Robson 2010: 425). Επιπλέον, πρόκειται για μια μη αντιδραστική [non-reactive] ερευνητική μέθοδο (Babbie 2018), η οποία ενδείκνυται στη μελέτη των πολιτικών δηλώσεων, όπου τα υποκείμενα ενδέχεται να μην έχουν απόλυτη επίγνωση του προπαγανδιστικού λόγου που εκφέρουν ή να δυσκολεύονται να παραδεχθούν ότι έχουν τέτοιες προθέσεις.

Κατά την εμπειρική έρευνα διερευνήθηκε ο κοινοβουλευτικός λόγος στις δύο τελευταίες κοινοβουλευτικές περιόδους της Ελληνικής Δημοκρατίας ήτοι τη ΙΖ' (2015 έως 2019) και τη ΙΗ' (2019 έως το τέλος του 2022). Η χρονική αφετηρία της μελέτης σχετίζεται με το ότι η φράση 'fake news' απέκτησε συγκεκριμένο πολιτικό νόημα μετά το 2016, αλλά και φυσικά με το γεγονός ότι δεν υπήρχαν σχετικές αναφορές στις προηγούμενες κοινοβουλευτικές περιόδους, όπως επιβεβαίωσε η μελέτη των Πρακτικών της Βουλής. Σημειώνεται ότι επελέγησαν δύο κοινοβουλευτικές περιόδους με κυβερνήσεις διαφορετικών κομμάτων και διακριτών ιδεολογικοπολιτικών θέσεων (συγκυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ/Ανεξάρτητων Ελλήνων τη ΙΖ' περίοδο και μονοκομματική κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας τη ΙΗ' περίοδο). Αυτή η επιλογή εκτιμούμε ότι ευνόησε τη δυνατότητα βαθύτερης μελέτης του φαινομένου και απέτρεψε τον κίνδυνο εξαγωγής συμπερασμάτων τα οποία ενδεχομένως να συνδέονταν με το ιδιαίτερο πολιτικό κλίμα που είχε δημιουργηθεί κατά την μία ή την άλλη περίοδο διακυβέρνησης.

Ο κοινοβουλευτικός λόγος μελετήθηκε από ομιλίες που έχουν καταγραφεί στα Πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων σε συνεδριάσεις της Ολομέλειας κατά τις δύο προαναφερθείσες περιόδους. Προτιμήθηκαν οι συζητήσεις της Ολομέλειας και όχι εκείνες των κοινοβουλευτικών επιτροπών στη βάση δύο κριτηρίων. Πρώτον, γιατί χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερη ορατότητα λόγω της 'ζωντανής' τηλεοπτικής κάλυψής τους. Δεύτερον, γιατί

σε αυτές τις συζητήσεις μετέχουν και οι επικεφαλής των Κοινοβουλευτικών Ομάδων, δηλαδή ο εκάστοτε πρωθυπουργός και οι υπόλοιποι πολιτικοί αρχηγοί. Σημειώνεται, επίσης, ότι μελετήθηκε ο πολιτικός λόγος σε όλα τα είδη συνεδριάσεων της Ολομέλειας (νομοθετική εργασία, κοινοβουλευτικός έλεγχος, ειδικές διαδικασίες κ.λπ.) που καταγράφονται στα κοινοβουλευτικά πρακτικά προκειμένου να αναλυθεί το σύνολο των τροπισμών του πολιτικού λόγου. Ακόμη, εντοπίστηκαν και αναλύθηκαν οι παρεμβάσεις των πρωθυπουργών, των μελών της κυβέρνησης (αιρετών και μη) καθώς και των βουλευτών των κομμάτων που εξελέγησαν στη Βουλή στις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2015 και του Ιουλίου 2019.

Η έρευνα στα πρακτικά της Βουλής διενεργήθηκε μέσω του ηλεκτρονικού αρχείου που είναι προσβάσιμο στον επίσημο ιστότοπο του ελληνικού κοινοβουλίου.⁵ Χρησιμοποιήθηκαν τα λήμματα ‘fake news’ και ‘ψευδείς ειδήσεις’ γιατί —όπως προαναφέρθηκε— στόχος της μελέτης είναι η πολιτική χρήση αυτών των διαδοσμένων και φορτισμένων όρων και όχι η ανάλυση των κατά τη γνώμη μας ορθότερων (παραποιημένες, ψευδεπίγραφες ή απομιμητικές) που χρησιμοποιούνται αρκετά σπανιότερα και συνήθως με διαφορετικό περιεχόμενο στον κοινοβουλευτικό λόγο.

Ευρήματα από τα Πρακτικά της Βουλής

Εντοπίστηκαν 212⁶ αναφορές σε ‘fake news’ και ‘ψευδείς ειδήσεις’ από το 2015 μέχρι το 2022. Σε 145 περιπτώσεις (68,4%) υπήρξε αναφορά σε ‘fake news’ (ή fake ειδήσεις κ.λπ.) ενώ στις υπόλοιπες 67 (31,6%) έγινε λόγος για ‘ψευδείς ειδήσεις’. Εξ αυτών οι 79 ή, αλλιώς, το 37% έγιναν κατά τη ΙΖ΄ Περίοδο, δηλαδή κατά τη διακυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ/Ανεξάρτητων Ελλήνων (2015-

5. Στη διεύθυνση <https://www.hellenicparliament.gr/el/>

6. Οι αναφορές που εντοπίστηκαν (N = 212) δεν αποτελούν το πλήρες σύνολο των σχετικών αναφορών που έγιναν στη Βουλή κατά τις εν λόγω κοινοβουλευτικές περιόδους, διότι η αναζήτηση στο συγκεκριμένο ηλεκτρονικό αρχείο διεξάγεται με λέξεις-κλειδιά που βασίζονται στα μεταδομένα του ιστότοπου.

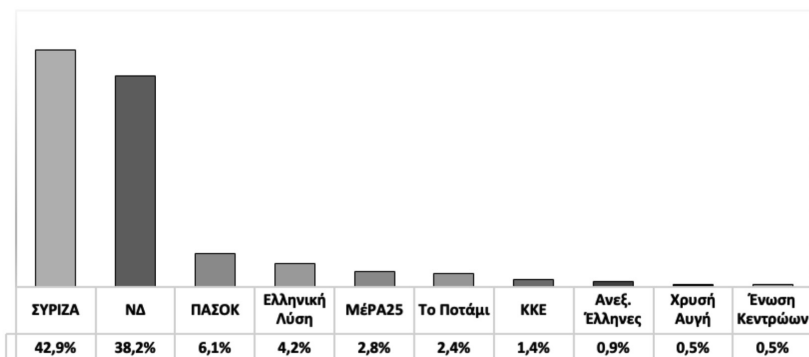
2019), ενώ οι υπόλοιπες 133 ή το 63% έγιναν τη ΙΗ΄ Περίοδο⁷ (2019-2022), δηλαδή κατά τη διακυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας. Θεωρούμε βάσιμη την υπόθεση ότι η διαφορά στον αριθμό των αναφορών μεταξύ των δύο περιόδων οφείλεται στο ότι ο όρος ‘fake news’ καθιερώθηκε στον δημόσιο και τον πολιτικό λόγο στην Ελλάδα από το 2017 και μετά.⁸

Όπως απεικονίζεται στο Διάγραμμα 1 το 42,9% των σχετικών αναφορών από το βήμα της Ολομέλειας της Βουλής έγινε από εκπροσώπους του ΣΥΡΙΖΑ, το 38,2% από εκείνους της ΝΔ και ακολούθησαν με 6,1% το Κίνημα Αλλαγής (μετονομάστηκε σε ΠΑΣΟΚ/Κίνημα Αλλαγής τον Μάιο του 2022), με 4,2% η Ελληνική Λύση, με 2,8% το ΜέΡΑ25, με 2,4% το Ποτάμι και με 1,4% το ΚΚΕ. Τα υπόλοιπα τρία κοινοβουλευτικά κόμματα που είχαν εκλεγεί στη Βουλή την περίοδο 2015-2019 (Ανεξάρτητοι Έλληνες, Χρυσή Αυγή και Ένωση Κεντρώων) εμφάνισαν ελάχιστες τέτοιες αναφορές με το σχετικό ποσοστό να είναι μικρότερο της μονάδας για καθένα από αυτά.

Πάντως, η διασπορά των αναφορών ανά κόμμα αντανακλά σε σημαντικό βαθμό τους συσχετισμούς εκλογικής και κοινοβουλευτικής δύναμης κατά τις μελετώμενες κοινοβουλευτικές περιόδους έχοντας, βέβαια, υπόψη ότι τα έξι από τα δέκα κόμματα του πίνακα εκπροσωπήθηκαν στη Βουλή μόνο σε μία από τις δύο κοινοβουλευτικές περιόδους (Ανεξάρτητοι Έλληνες, Ελληνική Λύση, Ένωση Κεντρώων, ΜέΡΑ25, το Ποτάμι, Χρυσή Αυγή). Εξαιρέση σε αυτή την εικόνα αποτελεί η περίπτωση του ΚΚΕ, όπου οι αναφορές είναι πολύ χαμηλότερες από τη θέση του στη σειρά των κομμάτων κατά κοινοβουλευτική δύναμη. Αυτό οφείλεται ενδεχομένως σε αντισυστημικά χαρακτηριστικά που του επιτρέπουν να εμπλέκεται λιγότερο από τα υπόλοιπα κόμματα σε εφ’ όλης της ύλης αντιπαραθέσεις.

7. Όπως έχει προαναφερθεί η έρευνα ολοκληρώθηκε στο τέλος του 2022 και προφανώς δεν περιλαμβάνει το υπόλοιπο της ΙΗ΄ κοινοβουλευτικής περιόδου μέχρι τη διάλυση της Βουλής στις 22 Απριλίου 2023.

8. Οι πρώτες αναφορές σε ‘fake news’ σύμφωνα με την αναζήτηση λέξεων-κλειδιών του ηλεκτρονικού αρχείου των πρακτικών της Ολομέλειας της Βουλής εντοπίζονται το 2017.

N=212

Διάγραμμα 1. Αναφορές σε ‘fake news’ και ‘ψευδείς ειδήσεις’ στην Ολομέλεια της Βουλής ανά κόμμα (2015-2022)

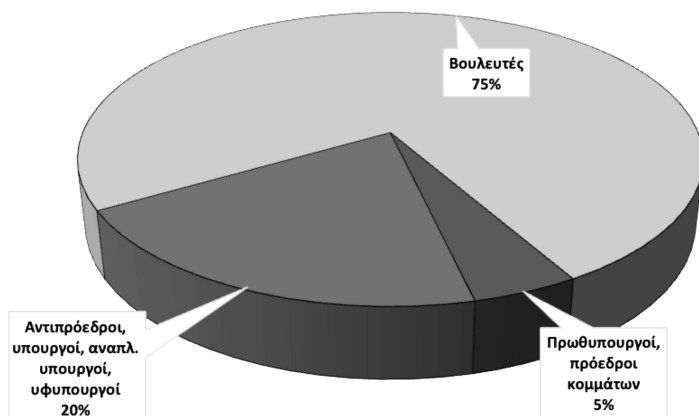
Επίσης, προκύπτει το συμπέρασμα ότι το θέμα των ‘fake news’ δεν αποτελεί προνομιακό πεδίο ή, αλλιώς, ‘ιδιοκτησιακό ζήτημα’ στον κομματικό ανταγωνισμό, τουλάχιστον όπως αυτός εκφράζεται στο ελληνικό κοινοβούλιο. Δεν φαίνεται, δηλαδή, να συνιστά ένα ζήτημα για το οποίο κάποιο κόμμα θεωρείται από τους ψηφοφόρους ‘καλύτερο’ ή ‘πιο αξιόπιστο’ για τον χειρισμό του, κάτι που συνδέεται συνήθως και με προσπάθειες διατήρησής ενός τέτοιου ζητήματος σε υψηλότερες θέσεις στην ημερήσια διάταξη της πολιτικής θεματολογίας.⁹ Αντίθετα, παρατηρείται σχετική ισορροπία στις αναφορές περί ‘fake news’ και ‘ψευδών ειδήσεων’ μεταξύ της ΝΔ και του ΣΥΡΙΖΑ, ενώ δεν λείπουν και οι αναφορές των εκπροσώπων των μικρότερων κομμάτων. Υπενθυμίζεται, πάντως, ότι οι δυνατότητες παρέμβασης στις συνεδριάσεις της Ολομέλειας της Βουλής είναι σαφώς περισσότερες για ομιλητές/ομιλήτριες από το εκάστοτε κυβερνών κόμμα, και κατά δεύτερο λόγο από την αξιωματική αντιπολίτευση, κάτι που σημαίνει ότι οι συγκρίσεις δεν είναι απολύτως ενδεικτικές του ενδιαφέροντος που μπορεί να είχαν για το συγκεκριμένο ζήτημα κόμματα με μικρότερη κοινοβουλευτική δύναμη.

9. Σχετικά με τη θεματική ιδιοκτησία [issue ownership] στον κομματικό ανταγωνισμό βλ. Stubager 2018 και Petrocik 1996.

Ως προς τη συχνότητα αναφορών σε σχέση με την ιδιότητα των ομιλητών/ομιλητριών (Διάγραμμα 2) διαπιστώθηκε ότι το 75% των ρητών αναφορών σε 'fake news' και 'ψευδείς ειδήσεις' έγιναν από βουλευτές (χωρίς υπουργική ιδιότητα ή θέση προέδρου του κόμματος), το 20,3% από αντιπροέδρους της κυβέρνησης, υπουργούς, αναπληρωτές υπουργούς και υφυπουργούς και το 4,7% από τους πρωθυπουργούς και τους υπόλοιπους προέδρους των κομμάτων που εκπροσωπήθηκαν στην Βουλή κατά τη ΙΖ' και τη ΙΗ' κοινοβουλευτική περίοδο. Το υψηλό ποσοστό των αναφορών από βουλευτές οφείλεται και στον πολύ μεγαλύτερο αριθμό τους. Ωστόσο, το γεγονός ότι μία στις τέσσερις αναφορές σε 'fake news' και 'ψευδείς ειδήσεις' έγινε από μέλος της κυβέρνησης δείχνει ότι το ζήτημα βρέθηκε σε αρκετές περιπτώσεις στον πυρήνα των πολιτικών αντιπαραθέσεων υψηλού ενδιαφέροντος. Περαιτέρω, το μερίδιο του 5% που αναλογεί στους επικεφαλής των κομμάτων επιβεβαιώνει ότι το ζήτημα διατρέχει την αντιπαράθεση και στο πιο υψηλό επίπεδο, με δεδομένο, μάλιστα, ότι οι πολιτικοί αρχηγοί παρεμβαίνουν πολύ σπανιότερα σε κοινοβουλευτικές συζητήσεις σε σχέση με τα μέλη της κυβέρνησης και τους κοινοβουλευτικούς εκπροσώπους ή άλλους βουλευτές.

Περαιτέρω, οι αναφορές σε 'fake news' και 'ψευδείς ειδήσεις' κατηγοριοποιήθηκαν θεματολογικά με βάση τις ίδιες τις περιγραφές των ομιλητών/ομιλητριών. Όπως απεικονίζεται στο Διάγραμμα 3, στο 39,2% των περιπτώσεων δεν υπήρξε διευκρίνιση ή αναφορά στο θέμα που προκάλεσε τη σχετική συζήτηση (καταγγελτική ή μη) στην Ολομέλεια. Σημειώνεται ότι η συντριπτική πλειονότητα των περιπτώσεων που ταξινομήθηκαν ως 'αόριστες/χωρίς διευκρίνιση' σχετιζόταν με γενικόλογες αναφορές για το θέμα, ενώ σε ελάχιστες περιπτώσεις χαρακτηρίζονταν συλλήβδην ως 'fake news' πολιτικές δηλώσεις ή ειδησεογραφικά δημοσιεύματα.

Οι αδιευκρίνιστες αναφορές αποκαλύπτουν, κατά την ανάλυσή μας, προπαγανδιστικές στοχεύσεις, καθώς ουσιαστικά επιχειρούν να συνδέσουν αντιπάλους με διάδοση ψευδών ειδήσεων χωρίς να παρέχονται, όμως, ειδικότερα στοιχεία για το θέμα που αφορά η συζήτηση. Χαρακτηριστική περίπτωση τέτοιων πρα-

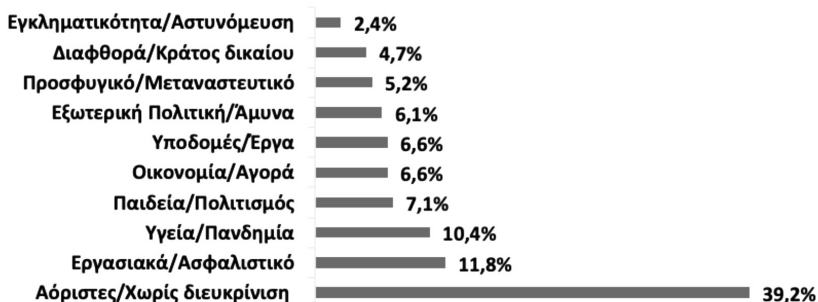

Διάγραμμα 2. Ιδιότητες ομιλητών/ομιλητριών με αναφορές σε 'fake news' και 'ψευδείς ειδήσεις' στην Ολομέλεια της Βουλής (2015-2022)

κτικών είναι φράσεις του τύπου 'είσαστε η παράταξη των fake news' ή 'διασπείρετε fake news', που έχουν ως εμφανή στόχο να πλήξουν την αξιοπιστία του αντιπάλου.

Παράλληλα, στο πλαίσιο του πρώτου ερευνητικού ερωτήματος σχετικά με την εννοιολόγηση των 'fake news' και των ψευδών ειδήσεων στον κοινοβουλευτικό λόγο διερευνήσαμε εάν οι σχετικές αναφορές εστίαζαν πράγματι σε ειδήσεις ή εάν αφορούσαν πολιτικές δηλώσεις. Με απλά λόγια εξετάσαμε σε ποιο βαθμό οι ομιλητές/ομιλήτριες χρησιμοποιούσαν καταχρηστικά τις φράσεις 'fake news' ή 'ψευδείς ειδήσεις' για μη ειδησεογραφικό περιεχόμενο. Σημειώνεται ότι στις (ελάχιστες) περιπτώσεις όπου οι ομιλίες εστίαζαν σε πολιτικές δηλώσεις αναπαραγωγής καταγγελλόμενων 'fake news' ή 'ψευδών ειδήσεων', οι συγκεκριμένες αναφορές κωδικοποιήθηκαν ως χαρακτηρισμοί ειδήσεων.

Όπως διαπιστώθηκε, η μεγάλη πλειονότητα των σχετικών αναφορών στην Ολομέλεια της Βουλής, ήτοι το 57,1%, στόχευε σε πολιτικές δηλώσεις και κομματικούς ισχυρισμούς, ενώ το 42,9% σχετιζόταν πράγματι με ειδησεογραφικό περιεχόμενο (Διάγραμμα 4). Θεωρούμε ότι η καταχρηστική αυτή ορολογία αποτελεί έκφανση προπαγανδιστικού λόγου καθώς στόχος της είναι

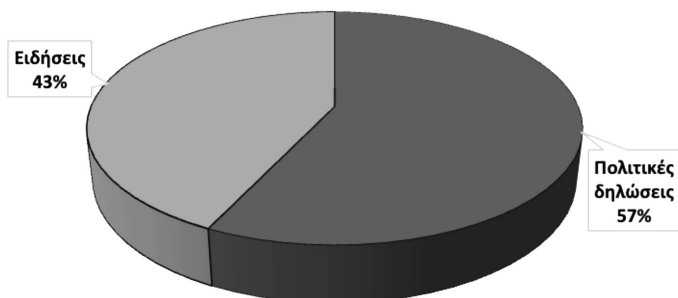

Διάγραμμα 3. Θεματολογία αναφορών σε ‘fake news’ και ‘ψευδείς ειδήσεις’ (2015-2022)

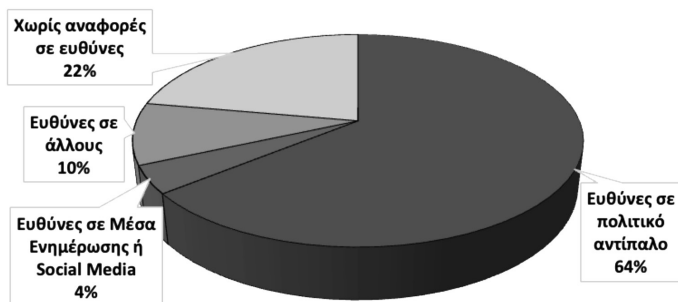
να συνδέσει πολιτικά πρόσωπα και κόμματα με διακίνηση ‘fake news’, με αφορμή τις δηλώσεις τους και μόνο. Σχηματικά θα λέγαμε ότι όλο και συχνότερα στον κοινοβουλευτικό λόγο η διαχρονική καταγγελία ‘λέτε ψέματα!’ συμπληρώνεται ή μετασχηματίζεται πλέον σε ‘λέτε fake news!’.

Σε επίπεδο προπαγανδιστικών τεχνικών η συγκεκριμένη πρακτική παραπέμπει στη λεγόμενη ‘μεταβίβαση/διασύνδεση’ [transfer] κατά την οποία ο προπαγανδιστής προσπαθεί να συνδέσει κάτι σεβαστό ή κατακριτέο με το αντικείμενο του στόχου του προκειμένου να το καταστήσει αποδεκτό ή απορριπτό (Jowett & O’Donnell 2015: 258). Ουσιαστικά πρόκειται για μια τεχνική ‘ψευδοδιασύνδεσης’ (Θεοδωρακόπουλος 2006: 122) την οποία περιέγραψε για πρώτη φορά το αμερικανικό Ινστιτούτο για την Ανάλυση της Προπαγάνδας (Institute for Propaganda Analysis 1937).

Στη συνέχεια διερευνήθηκε η απόδοση ευθυνών—στο πλαίσιο του κοινοβουλευτικού λόγου— για καταγγελλόμενες περιπτώσεις ‘fake news’ και ‘ψευδών ειδήσεων’ ή ευρύτερα για το φαινόμενο (Διάγραμμα 5). Στις περισσότερες περιπτώσεις και συγκεκριμένα στο 64% η ευθύνη για την διασπορά των ‘fake news’ αποδίδεται από τους ομιλητές και τις ομιλήτριες σε αντίπαλο κόμμα. Σε αυτή την κατηγορία περιλαμβάνονται εκπρόσωποι της ΝΔ, οι οποίοι καταλογίζουν ευθύνες στον ΣΥΡΙΖΑ ή σε κάποιο στέλεχος του, εκπρόσωποι του ΣΥΡΙΖΑ που δείχνουν ως υπαίτια τη ΝΔ,

Διάγραμμα 4. Χαρακτηρισμός πολιτικών δηλώσεων ή ειδήσεων ως ‘fake news’ και ‘ψευδείς ειδήσεις’ στην Ολομέλεια της Βουλής (2015-2022)

Διάγραμμα 5. Απόδοση ευθυνών για ‘fake news’ και ‘ψευδείς ειδήσεις’ στην Ολομέλεια της Βουλής (2015-2022)

στελέχη του ΠΑΣΟΚ/Κινήματος Αλλαγής τα οποία αποδίδουν ευθύνες και στα δύο προηγούμενα κόμματα ανάλογα με το ποιος έχει τη διακυβέρνηση κ.ο.κ. Παράλληλα, στο 22% των περιπτώσεων δεν τίθεται το ζήτημα των ευθυνών, στο 10% των περιπτώσεων καταλογίζεται η υπαιτιότητα σε τρίτους (πχ. ‘στους συνδικαλιστές’), ενώ ευθύνες σε συγκεκριμένα Μέσα Ενημέρωσης, στο πεδίο των ΜΜΕ γενικότερα, ή στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης αποδίδει μόλις το 4%.

Και από αυτό το εύρημα αναδεικνύονται πτυχές του προπαγανδιστικού λόγου, καθώς η μεγάλη πλειονότητα των παρεμβά-

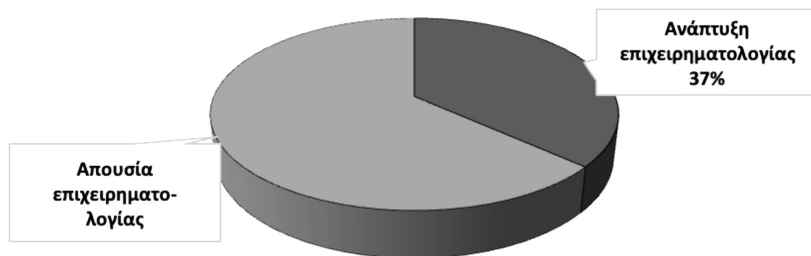
σεων (64%) έχει ως κύριο στόχο να πλήξει τον αντίπαλο με όχημα το ζήτημα της παραπληροφόρησης. Μάλιστα, το πολύ χαμηλό απόδοσης ευθύνης που αποδίδεται στα ίδια τα ΜΜΕ (4%) αποκαλύπτει ότι πράγματι η κύρια διακύβευση της αντιπαράθεσης δεν είναι αυτή καθαυτή η ενδεχόμενη παραπληροφόρηση μέσω της ειδησεογραφίας αλλά η αναζήτηση και υπόδειξη 'ενόχων' σε αντίπαλους πολιτικούς χώρους.

Τεκμηρίωση καταγγελιών και fact-checking

Στρεφόμενοι στην απάντηση του δεύτερου ερευνητικού ερωτήματος μελετήσαμε σε ποιον βαθμό και με ποιον τρόπο επιχείρησαν οι ομιλητές και οι ομιλήτριες στη Βουλή να τεκμηριώσουν τις καταγγελίες τους περί 'fake news' και 'ψευδών ειδήσεων'. Καταρχάς, διαπιστώθηκε ότι σε καμία περίπτωση οι σχετικές αναφορές δεν συνοδεύτηκαν από την επίκληση κάποιου δημοσιευμένου πορίσματος fact-checking σχετικά με την ακρίβεια πολιτικών δηλώσεων ή ειδησεογραφικών δημοσιευμάτων. Και αυτό παρά το γεγονός ότι στην Ελλάδα διεξάγονται και δημοσιεύονται σε τακτική βάση έλεγχοι διακρίβωσης από δημοσιογραφικούς οργανισμούς (AFP Ελληνικό Fact-Check), μη κερδοσκοπικές εταιρείες (Ελληνικά Hoaxes) καθώς και πανεπιστημιακούς φορείς με χρήση και αλγοριθμικών μεθόδων¹⁰ (Check4Facts). Η απουσία κάθε σχετικής αναφοράς σε τέτοιες διαδικασίες ελέγχου της εγκυρότητας των ειδήσεων και της ακρίβειας των πολιτικών δηλώσεων αποτελεί μία ακόμη έκφανση του προπαγανδιστικού χαρακτήρα των σχετικών καταγγελιών.

Πέραν του ζητήματος του fact-checking διερευνήθηκε το κατά πόσον οι αναφορές σε 'fake news' και 'ψευδείς ειδήσεις' συνοδεύονταν από επιχειρηματολογία για την τεκμηρίωση της καταγγελλόμενης παραποίησης (Διάγραμμα 6). Ακολουθώντας το μοντέλο του Toulmin (1958, 2003) νοούμε ως επιχειρηματολο-

10. Για μια παρουσίαση του πεδίου της διακρίβωσης ειδήσεων και στον ελληνικό χώρο βλ. Demertzis et al. 2022.

Διάγραμμα 6. Ανάπτυξη ή απουσία επιχειρηματολογίας σε αναφορές για ‘fake news’ και fact-checking στην Ολομέλεια της Βουλής (2015-2022)

για εν προκειμένω μια πολιτική αναφορά περί fake news η οποία είναι απαραίτητο να περιλαμβάνει τουλάχιστον έναν ισχυρισμό [claim], ορισμένα δεδομένα που τον υποστηρίζουν [data] και κάποιες εγγυήσεις [warrants], δηλαδή κανόνες ή πρακτικές αρχές που να δείχνουν με ποιο τρόπο τα παρουσιαζόμενα δεδομένα στηρίζουν τον συγκεκριμένο ισχυρισμό.

Από την εξέταση των πολιτικών ομιλιών προέκυψε ότι στο 63% των περιπτώσεων οι εκπρόσωποι των κομμάτων δεν επιχείρησαν να αναπτύξουν επιχειρηματολογία για την τεκμηρίωση των αναφορών ή των καταγγελιών τους. Αντίθετα, σε ποσοστό 37% καταβλήθηκε προσπάθεια απόδειξης των εν λόγω ισχυρισμών με μια σειρά από διατυπώσεις που καλύπτουν έστω και οριακά τις βασικές προϋποθέσεις μας, όπως επίκληση πηγών και στατιστικών δεδομένων, ανάδειξη λογικών ανακολουθιών ή διαστρεβλώσεων, παρουσίαση τεκμηρίων κ.λπ. Όπως προαναφέρθηκε, όμως, σε καμία περίπτωση δεν εμπλουτίστηκε η σχετική επιχειρηματολογία από ευρήματα ελέγχων fact-checking. Εκτιμούμε ότι το χαμηλό ποσοστό ανάπτυξης επιχειρηματολογίας σε συνδυασμό με την απουσία αναφορών στο fact-checking ανέδειξε περαιτέρω τον προπαγανδιστικό χαρακτήρα των εν λόγω τοποθετήσεων.

Συμπεράσματα - Συζήτηση

Η μελέτη του πολιτικού λόγου στη Βουλή σε δύο κοινοβουλευτικές περιόδους έδειξε ότι η συζήτηση περί ‘fake news’ και ‘ψευδών ειδήσεων’ αποτελεί σε σημαντικό βαθμό ένα πεδίο το οποίο τα πολιτικά κόμματα αντιλαμβάνονται ως κατάλληλο για την άρθρωση προπαγανδιστικών λόγων. Αυτό το συμπέρασμα βασίζεται στις ακόλουθες παρατηρήσεις:

Α) Η συζήτηση για την παραπληροφόρηση εντάσσεται στο πλαίσιο του πολιτικού ανταγωνισμού, όπου κυριαρχούν οι αναφορές των δύο μεγαλύτερων κομμάτων σε κοινοβουλευτική δύναμη.

Β) Οι σχετικές καταγγελίες είναι σε υψηλό βαθμό αόριστες και χωρίς συγκεκριμένο αντικείμενο.

Γ) Ακόμη και οι πολιτικές δηλώσεις καταγγέλλονται, καταχρηστικώς, ως ‘fake news’ και ‘ψευδείς ειδήσεις’. Μάλιστα, στον κοινοβουλευτικό λόγο η συγκεκριμένη εννοιολόγηση εμφανίζεται πολύ πιο διαδεδομένη σε σύγκριση με την ορθή.

Δ) Οι εκπρόσωποι των πολιτικών παρατάξεων αποδίδουν σε συντριπτικό βαθμό τις ευθύνες για την καταγγελλόμενη παραπληροφόρηση στους άμεσους κομματικούς αντιπάλους τους σε προφανή προσπάθεια να πλήξουν την αξιοπιστία τους.

Ε) Σε περιπτώσεις συγκεκριμένων καταγγελιών περί παραπληροφόρησης απουσιάζει κάθε αναφορά στον έλεγχο δηλώσεων και τη διακρίβωση ειδήσεων [fact-checking], ενώ οι περιπτώσεις όπου απουσιάζει κάθε επιχειρηματολογία αντιστοιχούν περίπου στα 2/3 των συνολικών αναφορών περί ‘fake news’ και ‘ψευδών ειδήσεων’.

Συνολικά, προκύπτει το συμπέρασμα ότι η συζήτηση για τις παραποιημένες ειδήσεις και τις ανακριβείς πολιτικές δηλώσεις στην Βουλή των Ελλήνων χρησιμοποιείται ως ‘πολιτικό όπλο’ (Tong et al. 2020) και προπαγανδιστική επικοινωνιακή στρατηγική (Poulakidakos et al. 2018). Επίσης, φαίνεται να λειτουργεί κατά κύριο λόγο ως ‘υπονομευτική προπαγάνδα’ [undermining propaganda]. Σύμφωνα με τον Stanley η υπονομευτική προπαγάνδα, σε αντίθεση με την ‘υποστηρικτική προπαγάνδα’

[supportive propaganda], διαβρώνει τα ιδεώδη τα οποία υποτίθεται ότι ενσαρκώνει (Stanley 2015: 52). Με άλλα λόγια, ενέχει μια αντινομία μεταξύ ιδεώδους και στόχου, καθώς αφενός επικαλείται ένα ιδεώδες για να αντλήσει υποστήριξη αλλά στην ουσία ‘υπηρετεί ένα στόχο που τείνει να υπονομεύει την πραγματοποίηση αυτού του ιδεώδους’ (στο ίδιο, 53). Στην περίπτωση της έρευνάς μας, οι κατά βάση αόριστες και συχνότατα ατεκμηρίωτες εκατέρωθεν καταγγελίες περί παραπληροφόρησης που εντοπίστηκαν στον κοινοβουλευτικό λόγο φαίνεται να λειτουργούν προς την αντίθετη κατεύθυνση αυξάνοντας τον επικοινωνιακό θόρυβο και την έλλειψη εμπιστοσύνης προς την πολιτική και τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης.

Εκτιμούμε ότι η αναντιστοιχία μεταξύ ιδεώδους και στόχου εξηγεί σε κάποιον βαθμό και την τάση υποκατάστασης των αρνητικών αναφορών στην προπαγάνδα με μομφές περί ‘fake news’ και ‘ψευδών ειδήσεων’. Ειδικότερα, θεωρούμε ότι η όλη συζήτηση για τις παραποιημένες ειδήσεις ενέχει στον πυρήνα της το ιδεώδες της διακρίβωσης της αλήθειας, κάτι που καθιστά και τον όρο ‘fake news’ τόσο δημοφιλή στον δημόσιο λόγο. Κάθε αναφορά, δηλαδή, σε fake news δίνει έμμεσα το μήνυμα ότι οι καταγγελλόμενοι ισχυρισμοί (ειδησεογραφικοί και μη) έχουν αποδειχθεί ψευδείς ανεξάρτητα αν στη συνέχεια παρουσιάζονται στοιχεία που να τεκμηριώνουν αυτή τη θέση.

Πέραν τούτου, η προϊούσα μετάβαση από τις κομματικές αλληλοκατηγορίες περί προπαγάνδας στον όρο-μομφή ‘fake news’ συμπίπτει χρονικά με την ανάδυση των καθεστώτων της μετα-αλήθειας (Harsin 2015). Σε αυτή τη δημόσια συνθήκη, όπου η επιστήμη παύει να αποτελεί τη μοναδική νομιμοποιημένη γνώση (Waisbord 2018: 1869), ο ‘στόχος της πολιτικής προπαγάνδας δεν είναι πείσεις κάποιον ότι έχεις δίκιο αλλά να του δείξεις ότι διαθέτεις εξουσία επί της ίδιας της αλήθειας’ (MacIntyre 2018: 113).

Επιστρέφοντας, τελικά, στην τυπολογία των Egelhofer & Lecheler, που παρουσιάσαμε στην εισαγωγή της ανά χείρας μελέτης, διατυπώνουμε τη θέση ότι οι διαδικασίες διακρίβωσης ειδήσεων δεν θα πρέπει να αξιοποιούνται μόνο σε μελέτες των παραποιημένων ειδήσεων ως είδος αλλά οφείλουν να ενσωματώνο-

νται όλο και περισσότερο στην έρευνα για την αφοριστική, καταγγελτική χρήση και ουσιωδώς προπαγανδιστική χρήση των 'fake news'. Περαιτέρω, εκτιμούμε ότι η προβολή, αξιολόγηση και στήριξη διαφανών εγχειρημάτων ελέγχου ειδήσεων και διακρίβωσης πολιτικών δηλώσεων μπορεί να συμβάλει και στην αναβάθμιση του κοινοβουλευτικού λόγου.

Πιστεύουμε, επίσης, ότι η περαιτέρω μελέτη της σχέσης της προπαγάνδας με τον λόγο περί fake news θα επιτρέψει να διερευνηθούν ζητήματα που αφορούν τα αποτελέσματα του προπαγανδιστικού, και επομένως πραξολογικού, λόγου περί fake news. Να καταγραφεί, δηλαδή, πόσο συχνά αλλά και με ποιες επιπτώσεις για τη δημοκρατία τα άτομα και οι πολιτικοί οργανισμοί τείνουν να απορρίπτουν ως παραποιημένες ή ψευδεπίγραφες ειδήσεις και ισχυρισμούς που ενδεχομένως περιγράφουν με ακρίβεια την πραγματικότητα.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Αγγελετόπουλος, Γ. (2020). *Πειθώ και προπαγάνδα*. Αθήνα: Παπαδόπουλος.
- Allcott, H., Gentzkow, M., & Yu, C. (2019). 'Trends in the diffusion of misinformation on social media', *Research & Politics*, 6(2).
- Allen, J., Howland, B., Mobius, M., Rothschild, D., & Watts, D. J. (2020). 'Evaluating the fake news problem at the scale of the information ecosystem', *Science Advances* 6(14): 1-6.
- Axt, J. R., Landau, M. J., & Kay, A. C. (2020). 'The psychological appeal of fake-news attributions', *Psychological Science*, 31(7): 848-857.
- Babbie, E. (2018). *Εισαγωγή στην κοινωνική έρευνα*, 2η έκδοση. Αθήνα: Κριτική.
- BBC (2012). 'The (almost) complete history of "fake news"', 22.01.2018. <https://www.bbc.com/news/blogs-trending-42724320> [Πρόσβαση 01.08.2023].
- Bernays, E. L. (2015 [1928]). *Προπαγάνδα*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Blakey, E. (2020). 'Fake News', στο Borchard, G. A. (επιμ.), *The SAGE Encyclopedia of Journalism*. Thousand Oaks: Sage.

- Chernobrov, D., & Briant, E. L. (2022). 'Competing propagandas: How the United States and Russia represent mutual propaganda activities', *Politics*, 42(3): 393-409.
- Coady, D. (2019). 'The Trouble With "Fake News"', *Social Epistemology Review and Reply Collective* 8(10): 40-52.
- Demertzis, N., Poulakidakos, S. & Tsekeris, C. (2022). 'Public Communication Disruption and Information Society', *GPSG Working Paper* #36.
- Egelhofer, J. L. & Lecheler, S. (2019) 'Fake news as a two-dimensional phenomenon: a framework and research agenda', *Annals of the International Communication Association*, 43(2): 97-116.
- Egelhofer, J.L., Boyer, M., Lecheler, S. & Aldering, L. (2022). 'Populist attitudes and politicians' disinformation accusations: effects on perceptions of media and politicians', *Journal of Communication*, 72(6): 619-632.
- Farhall, K., Carson, A., Wright, S., Gibbons, A., & Lukamto, W. (2019). 'Political elites' use of fake news discourse across communications platforms', *International Journal of Communication*, 13: 4353-4375.
- Farkas, J. & Schou, J. (2018). 'Fake News as a floating signifier: Hegemony, Antagonism and the Politics of Falsehood', *Javnost-The Public*, 25(3): 298-314.
- Graves, L. & Amazeen, M. A. (2019). 'Fact-Checking as Idea and Practice in Journalism', στο J. Nussbaum (επιμ.), *Oxford Research Encyclopedia of Communication*. Oxford: Oxford University Press.
- Hameleers, M., & Minihold, S. (2022). 'Constructing discourses on (un)truthfulness: Attributions of reality, misinformation, and disinformation by politicians in a comparative social media setting', *Communication Research*, 49(8): 1176-1199.
- Harsin, J. (2015). 'Regimes of posttruth, postpolitics, and attention economies', *Communication, Culture & Critique*, 8(2): 327-333.
- Howard, P. N., Ganesh, B., Liotsiou, D., Kelly, J. & François, C. (2019). 'The IRA, Social Media and Political Polarization in the United States, 2012-2018', *Computational Propaganda Research Project*. <https://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1004&context=senatedocs>
- Θεοδωρακόπουλος, Π. Χ. (2006). *Προπαγάνδα η Ένδοξη*. Αθήνα: Σιδέρης.

- Institute for Propaganda Analysis (1937). 'How to detect propaganda', *Propaganda Analysis*, 1(2): 5-8.
- Jeanneney, J-N. (1999). *Η ιστορία των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης: Από την εμφάνισή τους ως τις μέρες μας*. Αθήνα: Παπαδήμα.
- Jowett, G. S. & O' Donnell, V. O. (2015). *Propaganda & Persuasion* (6th ed). London: Sage.
- Katz, R. (2020). 'Introduction', στο K. Dalkir & R. Katz (eds), *Navigating fake news, alternative facts, and misinformation in a post-truth world*. Hershey: IGI Global.
- Κυριαζή, Ν. (2005). *Η κοινωνιολογική έρευνα: Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Laclau, E. (1997). *Για την επανάσταση της εποχής μας*. Αθήνα: Νήσος.
- McIntyre, L. (2018). *Post-Truth*. Cambridge: MIT Press.
- Neudert, L. M., Howard, P. & Kollanyi, B. (2019). 'Sourcing and Automation of Political News and Information during Three European Elections', *Social Media+ Society* 5(3): 1-13.
- Nieminen, S., & Rapeli, L. (2019). 'Fighting Misperceptions and Doubting Journalists' Objectivity: A Review of Fact-checking Literature', *Political Studies Review*, 17(3), 296-309.
- Petrocik, J. R. (1996). 'Issue ownership in presidential elections, with a 1980 case study', *American Journal of Political Science*, 40(3): 825-850.
- Πλειός, Γ. (2001). *Ο Λόγος της εικόνας: Ιδεολογία και πολιτική*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Πλειός, Γ. (2021). *Παραποιημένες Ειδήσεις (Fake News): Ο μετασχηματισμός της προπαγάνδας στην κοινωνία της ενημέρωσης*. Αθήνα: Gutenberg.
- Πουλακιδάκος, Σ. (2013). *Προπαγάνδα και δημόσιος λόγος: Η παρουσίαση του μνημονίου από τα ελληνικά ΜΜΕ*. Αθήνα: Da Vinci.
- Poulakidakos, S., Veneti A. & Fangonikolopoulos, C. (2018), 'Post-truth, propaganda and the transformation of the spiral of silence', *International Journal of Media & Cultural Politics*, 14(3): 367-82.
- Reuters (2016). 'Clinton calls 'fake news' a threat to U.S. democracy', 09.12.2016. <https://www.reuters.com/article/us-usa-clinton-fake-news-idUSKBN13X2R6> [Πρόσβαση 01.08.2023].
- Riebling, J. R., & Wense, I. von der. (2019). 'Framing the mass media: Exploring "fake news" as a frame embedded in political discourse', *Journal of Alternative and Community Media*, 4(4): 57-76.

- Robertson, E. (2020). 'Atrocity Propaganda in Australia and Great Britain during the First World War', στο Baines, P., O'Shaughnessy, N., & Snow, N. (eds) *The SAGE Handbook of propaganda*. London: Sage.
- Robson, C. (2010). *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου: Ένα μέσον για κοινωνικούς επιστήμονες και επαγγελματίες ερευνητές*. Αθήνα: Gutenberg.
- Rosen, C. (2022). 'All the times Donald Trump has called the media "fake news" on Twitter', 04.08.2022. <https://ew.com/tv/2017/06/27/donald-trump-fake-news-twitter/> [Πρόσβαση 01.08.2023].
- Stanley, J. (2015). *How propaganda works*. Princeton: Princeton University Press.
- Schudson, M. (2019). 'Belgium Invades Germany: Can Facts Survive Politics?', στο J. E. Katz & K. K. Mays, (επιμ.), *Mays Journalism and Truth in an Age of Social Media*. Oxford: Oxford University Press.
- Sproule, J. M. (1997). *Propaganda and Democracy: The American Experience of Media and Mass Persuasion*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stubager, R. (2018). 'What is Issue Ownership and How Should We Measure It?', *Political Behavior*, 40(2): 345-370.
- Tong, C., Gill, H., Li, J., Valenzuela, S. & Rojas, H. (2020). "'Fake News Is Anything They Say!": Conceptualization and Weaponization of Fake News among the American Public', *Mass Communication and Society*, 23(5): 755-778.
- Taylor, P. M. (2003). *Munitions of the mind: A history of propaganda from the ancient world to the present day*, 3η έκδοση. Manchester: Manchester University Press.
- Toulmin, S. E. (1958). *The uses of argument*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Toulmin, S. E. (2003). *The uses of argument (αναθεωρημένη έκδοση)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vamanu, I. (2019). 'Fake news and propaganda: A critical discourse research perspective', *Open Information Science*, 3(1): 197-208.
- Wagner, M. C., & Boczkowski, P. J., (2019). 'The Reception of Fake News: The Interpretations and Practices That Shape the Consumption of Perceived Misinformation', *Digital Journalism*, 7(7): 870-885.

- Walter, N., & Murphy, S. T. (2018). 'How to unring the bell: A meta-analytic approach to correction of misinformation', *Communication Monographs*, 85(3): 423-441.
- Walter, N., Cohen, J., Holbert, R. L. & Morag, Y. (2020). 'Fact-Checking: A Meta-Analysis of What Works and for Whom', *Political Communication*, 37(3): 350-375.
- Walton, D. (1998). *Ad hominem arguments*. Tuscaloosa: The University of Alabama Press.
- Waisbord, S. (2018). 'Truth is What Happens to News', *Journalism Studies*, 19(13): 1866-1878.
- Weber, R. P. (1990). *Basic content analysis*, 2η έκδοση. London: Sage.
- Wu, Y., Ngai, E.W., Wu, P., & Wu, C. (2022). 'Fake news on the internet: a literature review, synthesis and directions for future research', *Internet Research* 32(4): 1662-1699.

ABSTRACT

Mihalis Hatzikontantinou

Fakenews, fact-checking and propaganda in parliamentary discourse

Political fact-checking is utilized in the public debate and academic research in pursuance of tackling false content. However, it seems that such processes are neglected in terms of their potential to demonstrate the blanket, accusatory and essentially propagandistic use of the term 'fake news' in political discourse. On this basis we studied fake news accusations made in plenary sessions of the Hellenic Parliament in order to establish if they are verified through fact-checking or if they are accompanied, at least, through argumentations which demonstrate the alleged misinformation. Empirical research showed that the vast majority of relevant parliamentary accusations are completely separated from the logical requirement of their explicit and substantiated verification. We conclude therefore that such accusations operate in party competition as propagandistic discourses.

Θωμάς Σιώμος*

ΟΙ ΕΘΝΙΚΕΣ ΕΚΛΟΓΕΣ
ΤΗΣ 17ης ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1974
ΚΑΙ Η ΤΗΛΕΟΠΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ
ΤΟΥ ΕΚΛΟΓΙΚΟΥ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΥ

Η παρούσα μελέτη αναδεικνύει τη σημασία της πρώτης μεταπολιτευτικής εκλογικής αναμέτρησης της 17ης Νοεμβρίου 1974, ως μια πρώιμη προσπάθεια τηλεοπτικοποίησης του εκλογικού ανταγωνισμού. Η Ελλάδα μετά από μια δεκαετία δίχως εκλογικές αναμετρήσεις διεξάγει τις πρώτες εθνικές εκλογές σε ένα πλαίσιο που αντανακλά τους πολιτικούς και επιτελεστικούς όρους της Μεταπολίτευσης. Σε αυτό το πλαίσιο διερευνάται η σημασία της μετάβασης του εκλογικού ανταγωνισμού από τις 'πλατείες' στα τηλεοπτικά στούντιο, μια μετάβαση που η παρούσα εργασία αποδεικνύει πως γίνεται εμπρόθετα, δομημένα και θεσμικά. Εξετάζεται και αναλύεται ο λόγος των πρωταγωνιστών της συγκεκριμένης μετάβασης, ενώ ταυτόχρονα συγκροτείται ένα χρονικό γύρω από τη δεδομένη πολιτική στιγμή, που θα μπορούσε να δράσει ερμηνευτικά για τον ρόλο και τη σημασία που αποκτά η τηλεόραση στην πολιτική επικοινωνία της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας.

* Διδάκτορας Πολιτικών Επιστημών ΑΠΘ - Μεταδιδακτορικός Ερευνητής <siomos.thomas@gmail.com>

Εισαγωγή

ΣΤΟΧΟΣ της μελέτης είναι η διερεύνηση της εκλογικής αναμέτρησης της 17ης Νοεμβρίου 1974, των πρώτων, δηλαδή, μεταπολιτευτικών εκλογών, η σημασία των οποίων, μεταξύ άλλων, έγκειται στην εξαιρετικά πρώιμη προσπάθεια εισαγωγής της τηλεόρασης στη διενέργεια του προεκλογικού αγώνα.¹ Αυτή η προσπάθεια εγκαινιάζει μια νέα περίοδο για την πολιτική επικοινωνία στην Ελλάδα, με σαφή χαρακτηριστικά, μερικά από τα οποία διατηρούνται ακόμη και σήμερα. Στην έρευνα που ακολουθεί στεκόμαστε κριτικά απέναντι στα επιτελεστικά χαρακτηριστικά της πολιτικής μετάβασης που ονομάστηκε ‘Μεταπολίτευση’, στον ρόλο της τηλεοπτικοποίησης στον πολιτικό ανταγωνισμό των εκλογών του 1974 και αναζητούμε την πολιτική σημασία της συγκεκριμένης εξέλιξης.

Επιχειρούμε να εντοπίσουμε τις αλλαγές που επιφέρει η μετάβαση από τις ‘πλατείες’ στα ‘τηλεοπτικά στούντιο’ και πώς αυτή προετοιμάζει το έδαφος για τις τηλεοπτικά φωτισμένες και θεαματικά συγκροτημένες πλατείες των δεκαετιών του 1980 και του 1990.² Αναρωτιόμαστε, επίσης, ποιες αλλαγές επέρχονται στη συγκρότηση του πολιτικού ‘μύθου’.³ Θα επιχειρήσουμε

1. Η ουσιαστική εισαγωγή της τηλεόρασης ως εργαλείου της δημόσιας επικοινωνίας των πολιτικών δυνάμεων στη χώρα εντοπίζεται στις βουλευτικές εκλογές του 1993. Βλ. Παπαθανασόπουλος 2002: 39.

2. Είναι χαρακτηριστικό πως τη δεκαετία του 1980 και για δυο δεκαετίες το ΠΑΣΟΚ ανέδειξε τον δικό του τηλεσκηνοθέτη των ‘επικών’ προεκλογικών συγκεντρώσεων, τον Γάσο Μπρισίμ, ενώ στις εκλογές του 2000 και του 2004 η ΝΔ του Κώστα Καραμανλή προσλαμβάνει τον σκηνοθέτη του σαββατιάτικου τηλεοπτικού σόου της Ρούλας Κορομηλά ‘Μπράβο Ρούλα’ Στέφανο Σαρτίνι, για να σκηνοθετήσει τις προεκλογικές συγκεντρώσεις του κόμματός.

3. Κρίνεται απαραίτητο να διευκρινιστεί σε αυτό το σημείο πως η έννοια του ‘μύθου’, στη δική μας προσέγγιση, αντλείται από το έργο του Barthes, σύμφωνα με τον οποίο ο μύθος αναφέρεται συνήθως σε ένα επίπεδο ανάλυσης μιας αλυσίδας σημείων, σε μία τάξη σημασιοδότησης. Ο μύθος, με άλλα λόγια, αντιμετωπίζεται ως λόγος, ως μια συνθήκη, στην οποία

να διαπιστώσουμε το πώς ανταποκρίθηκαν οι πολιτικοί αρχηγοί και τα κόμματα στις νέες συνθήκες διεξαγωγής του προεκλογικού αγώνα και με ποιον τρόπο διαμορφώνεται η σχέση των πολιτικών με τις νέες τεχνικές απεύθυνσης, έτσι ώστε να ανιχνεύσουμε τον τρόπο με τον οποίο αυτές οι αλλαγές συμβάλλουν στην 'αισθητικοποίηση' της εγχώριας πολιτικής αντιπαράθεσης και την 'τηλεοπτικοποίηση' του πολιτικού ανταγωνισμού. Τέλος, θα εξετάσουμε το πώς οι εν λόγω μεταβολές σχετίζονται με τη διαδικασία συγκρότησης της μεταπολιτευτικής πολιτικής ταυτότητας και την τάση κοινωνικής και πολιτικής 'εθνοποίησης' της ελληνικής κοινωνίας.

1. Μεθοδολογικό πλαίσιο και πηγές της έρευνας

Η μελέτη περίπτωσης που πραγματοποιούμε αφορά το πεδίο της ιστορίας των ΜΜΕ και της πολιτικής επικοινωνίας στην Ελλάδα και σχετίζεται με την επικράτηση της 'λογικής των μέσων' στον πολιτικό ανταγωνισμό. Βάση για την εκπόνηση της έρευνας αποτέλεσε η μελέτη των απομνημονευμάτων του Άγγελου Βλάχου (2001), ο οποίος ως υπηρεσιακός Υπουργός Εσωτερικών συνέδεσε το όνομά του με την τηλεοπτικοποίηση του εκλογικού ανταγωνισμού

Σε αυτό το πλαίσιο μας ενδιαφέρει και η στάση των παραδοσιακών έντυπων μέσων έναντι της τηλεόρασης, που είναι ιδιαίτερα θερμή, καθώς η τελευταία εκλαμβάνεται ως σύμβολο του εκσυγχρονισμού που επιζητά η ελληνική κοινωνία. Προσφεύγουμε στη μελέτη ενδεικτικών δημοσιευμάτων εφημερίδων που αφηγήθηκαν και στήριξαν με ενθουσιασμό την αίσθηση της μετάβασης σε μια νέα εποχή. Το υλικό επιλέχθηκε από δύο πανελλαδικής κυκλοφορίας εφημερίδες, την *Καθημερινή* και το *Βήμα*, και από δύο εφημερίδες από τη Βόρεια Ελλάδα, τη *Θεσσαλονίκη* και

η γλώσσα, δεχόμενη επιδράσεις από το περιβάλλον της, αποβάλλει τα αυτοτελή χαρακτηριστικά της και τελικά μετατρέπεται σε κάτι διαφορετικό. Βλ. Barthes 2001.

τον *Ελληνικό Βορρά*, στις οποίες η πρόσβαση ήταν εφικτή μέσω του αρχείου καθημερινού Τύπου της κεντρικής βιβλιοθήκης του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Τα συγκεκριμένα φύλλα επιλέχθηκαν με κριτήρια την υψηλή τους κυκλοφορία και τον πολιτικό προσανατολισμό του αναγνωστικού τους κοινού: η *Καθημερινή* και ο *Ελληνικός Βορράς* είχαν περισσότερο συντηρητικό κοινό σε σχέση με *Το Βήμα* και τη *Θεσσαλονίκη*, των οποίων οι αναγνώστες ανήκαν μάλλον στο Κέντρο. Επίσης τα φύλλα αυτά παραθέτουν τις απομαγνητοφωνήσεις των τηλεοπτικών ομιλιών των πολιτικών αρχηγών.

2. Σχετικά με το πλαίσιο της πολιτικής επικοινωνίας

2.1. Η πρώτη εποχή της πολιτικής επικοινωνίας

Η περίπτωση που εξετάζουμε εντάσσεται στην πρώτη φάση της πολιτικής επικοινωνίας κατά την οποία η πολιτική επικοινωνία μέσω του Τύπου και των ηλεκτρονικών Μέσων διαθέτει μια σχέση συνέργειας και συμπληρωματικότητας με τα πολιτικά συστήματα (Mazzoleni, Schulz 1999). Είναι η εποχή που σε παγκόσμιο επίπεδο η διαμεσολαβητική δράση των ΜΜΕ καθίσταται χαρακτηριστικό γνώρισμα της δημόσιας σφαίρας. Αυτή η αλλαγή είναι ικανή να ερμηνεύσει αφενός τη διαδικασία παραγωγής πολιτικού αποτελέσματος από τα Μέσα και αφετέρου την παρέμβασή τους στις πολιτικές διαδικασίες (Mazzoleni, Schulz 1999: 247-261).

2.2. Η διαμεσολάβηση του πολιτικού λόγου

Βρισκόμαστε στο στάδιο της διαμεσολάβησης [mediation], όπου η λογική των Μέσων [media logic] ‘συνομιλεί’ με την πολιτική λογική [politics logic] χωρίς, ωστόσο, να την υποκαθιστά. Πρόκειται για μεταβατική περίοδο που θέτει τους όρους της μελλοντικής μετάβασης στη φάση της μεσοποίησης, κατά την οποία η λογική των Μέσων κυριαρχεί έναντι της λογικής της πολιτικής.

Στο στάδιο της διαμεσολάβησης τα Μέσα θεωρούνται η πλέον σημαντική πηγή πληροφόρησης και όργανο επικοινωνίας ανά-

μεσα σε κυβερνώντες και κυβερνώμενους⁴ με κύριο χαρακτηριστικό την αμφίπλευρη εξάρτηση πολιτών και πολιτικών από τα ΜΜΕ είτε ως πηγή πληροφόρησης ή είτε ως μέσο επικοινωνίας με την κοινωνία. Η πολιτική, λοιπόν, είναι διαμεσολαβημένη [mediated] και τα Μέσα αποτελούν το κυριότερο μέσο διάχυσης της και απεικόνισης της πραγματικότητας (Strömbäck 2008: 228-246). Σε επόμενη φάση περνάμε στο στάδιο της ‘μεσοποίησης’ του πολιτικού, εστιάζοντας στις διαδικασίες που αλλάζουν τον συσχετισμό πολιτικής και Μέσων. Ο Strömbäck περιγράφει τη μεσοποίηση ως διαδικασία κατά την οποία τα κύρια στοιχεία της κοινωνικής ή πολιτισμικής δραστηριότητας λαμβάνουν μιντιακή μορφή (Strömbäck 2008: 228-246).

2.3. Η τηλε-πραγματικότητα και η ψευδο-οικειότητα

Η ψευδής οικειότητα που προκύπτει από την προσωποποίηση της πολιτικής δύναται να αδρανοποιήσει το άτομο, το οποίο υιοθετεί, εκούσια ή ακούσια, παθητική στάση, επιτρέποντας σύμφωνα με τον Δεμερτζή⁵ στις ‘προσωπικότητες να σκέφτονται και να ενεργούν’ εκ μέρους του (Δεμερτζής 2002: 231). Ως εκ τούτου, με τον έναν ή με τον άλλον τρόπο, το ατομικό υποκείμενο μεταβάλλει την προσωπική του βούληση και γίνεται μη αυτόνομο.

Ο αξεδιάλυτος δεσμός μεταξύ τηλεοπτικών, φαντασιακών και πραγματικών ορίων (Hall 2003: 404-406) καθιστά εφικτή την ‘οικειοποίηση του ανοίκειου’, δομώντας μια νεο-πραγματικότητα, μια τηλε-πραγματικότητα (Πασχαλίδης 1988: 192). Η τη-

4. Η περιодολόγηση της πορείας της πολιτικής επικοινωνίας σε τρεις φάσεις, για τον Strömbäck, είναι βασισμένη σε μια αισιόδοξη ματιά (με ρίζες στον Habermas και τον Bourdieu) ενός εξωραϊσμένου παρελθόντος, στο οποίο η πολιτική χαρακτηριζόταν από ιδανικά, οι πολίτες ήταν ενεργοί και τα Μέσα δεν προσπαθούσαν να υποβαθμίσουν τους πολιτικούς θεσμούς. Βλ. Strömbäck 2008: 228-246.

5. Στο ίδιο έργο, όμως, τονίζεται από τον Δεμερτζή ότι η προσωποποίηση της πολιτικής δεν οφείλεται αποκλειστικά στο μέσο της τηλεόρασης, απλά σε αυτή οφείλεται η αδιαμφισβήτητη επικράτησή της. Βλ. Δεμερτζής 2002: 231.

λεόραση είναι ταυτόχρονα αντανακλούσα αλλά και προβολική, όπως ένας καθρέφτης, προκαλώντας μια διττή αίσθηση θαυμασμού (Τζαβάρας 1988: 220).

3. Η κατανόηση της Μεταπολίτευσης

3.1. Η αίσθηση της μετάβασης

Στις εκλογές του 1974 παρατηρούμε σειρά από χαρακτηριστικά που συμβολίζουν μια αίσθηση αλλαγής του ελληνικού πολιτικού συστήματος και κατ' επέκταση ολόκληρης της ελληνικής κοινωνίας, αίσθηση η οποία κυριαρχεί στην εγχώρια δημόσια σφαίρα. Από το 1974 ο όρος Μεταπολίτευση έχει αποκρυσταλλωθεί ως 'σύνορο' για τις πλέον δομικές, θεσμικές ή μη, πολιτικές μεταβολές (πέραν του πολιτεύματος), που πραγματοποιήθηκαν από τον Ιούλιο του 1974 εν πολλοίς έως και σήμερα.⁶

Το παρόν άρθρο εστιάζει στις απαρχές της μεταπολιτευτικής περιόδου, οι οποίες οριοθετούνται σε αδρές γραμμές από την πτώση της χούντας και περιλαμβάνουν τις πρώτες ελεύθερες εκλογές και το δημοψήφισμα για το πολιτειακό. Η χρήση του 'μετα-' στην περίπτωση που μελετάμε δεν στοχεύει στην περιγραφή μιας σχέσης χρονικής διαδοχής, μιας απλής ειρηνικής μετάβασης, αλλά στον συμβολισμό μιας υπέρβασης, της απόρριψης του 'παλιού' και της προετοιμασίας του εδάφους για την κυριαρχία εκείνου που ευαγγελίζεται ότι αντιπροσωπεύει το 'νέο'. Αντανακλά τη μεταβολή του πολιτικού συστήματος και της σχέσης μεταξύ πολίτη-πολιτικής, χωρίς εντούτοις το 'πολιτικό' να αλλάζει περιεχόμενο.

6. Μολονότι η συζήτηση περί περιοδολόγησης της Μεταπολίτευσης στην Ελλάδα είναι μακρά και πλούσια σε διαφορετικές απόψεις —βλ. Βούλγαρης (2013), Διαμαντούρος (2000), Λυριντζής & Νικολακόπουλος (1990)—, δεν αποτελεί ειδικό ζητούμενο του παρόντος πονήματος καθώς εν προκειμένω εστιάζουμε την προσοχή μας στην πρώτη εκλογική αναμέτρηση μεταπολιτευτικά, η οποία συνιστά, αναντίρρητα, αφετηρία της συγκεκριμένης περιόδου.

Καθώς, όμως, στην Ελλάδα η συγκεκριμένη αλλαγή δεν επέφερε συθέμελη εκρίζωση των συστατικών του εγχώριου πολιτικού συστήματος,⁷ η μεταπολιτευτική αλλαγή συνίσταται κυρίως στον τρόπο επικοινωνίας των ανταγωνιζόμενων πολιτικών και τον τρόπο απεύθυνσης προς τους πολίτες, ο οποίος από πολωτικός όφειλε να γίνει πλέον μη πολωτικός. Η συζήτηση σχετικά με τα χαρακτηριστικά του μεταπολιτευτικού πολιτικού συστήματος, συνεπώς, εστίαζε αφενός στην ποιότητα, τον τύπο και τα μέσα της διαλεκτικής που εγκαθιδρύεται μεταξύ των πολιτικών και αφετέρου στη σχέση πολιτικών-πολιτών (π.χ. ο ρόλος των κομμάτων ή των μέσων ενημέρωσης κ.λπ.). Η ολιστική αυτή προσέγγιση του όρου 'Μεταπολίτευση' σηματοδοτήθηκε ποικιλοτρόπως, παραδίδοντας στο μεταπολιτευτικό πολιτικό σύστημα μια σειρά από θεσμικά, οικονομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά τα οποία συνθέτουν από κοινού τον νεοελληνικό (πολιτικό) πολιτισμό που χαρακτηρίζει την Γ' Ελληνική Δημοκρατία.

3.2. Ο συμβολικός χαρακτήρας των εκλογών

Ο συμβολισμός της συγκεκριμένη εκλογικής αναμέτρησης δεν αφορούσε αποκλειστικά τη μεγάλη, εκ νέου, μετάβαση στη Δημοκρατία αλλά και την αίσθηση φυγής προς τα εμπρός, την εμπέδωση, με άλλα λόγια, μιας νέας αντίληψης για τη λειτουργία της Δημοκρατίας και την απόρριψη της 'επιστροφής' στη διαστρεβλωμένη, προ-χουντική, αντίστοιχη αντίληψη.

Σε αυτό το πλαίσιο η μετάβαση απέκτησε περιεχόμενο μέσα από μια σειρά επιτελεστικούς συμβολισμούς, όπως η προβολή από τον Τύπο της γυναικείας συμμετοχής στις εκλογές⁸ και η

7. Είναι άλλωστε ενδεικτικό πως το ελληνικό πολιτικό σύστημα της εποχής έμοιαζε δυσπροσάρμοστο και φοβικό απέναντι στις αλλαγές και τη ρευστότητα των καιρών, αγωνιώντας για τη διαφύλαξη των καθολικών και παγιωμένων δομικών αξιών του, όπως περιγράφονται από το ιδεολόγημα της ελληνοορθοδόξιας 'Ελλάς Ελλήνων χριστιανών', του 'Πατρίς Θρησκεία Οικογένεια' ή ακόμη και μεταγενέστερων συνθημάτων όπως 'Η Ελλάδα ανήκει στους Έλληνες' κ.ο.κ..

8. Καθημερινή, 12.11.1974, Έξη γυναίκες ζητούν ψήφο.

έμφαση σε ζητήματα νεολαίας και παιδείας. Ο ελληνικός Τύπος υπογραμμίζει την ευρύτατη ανανέωση του πολιτικού προσωπικού όλων των πολιτικών κομμάτων⁹ και τη σημασία της πολιτικής συνεργασίας των κομμάτων, μέσα από τη λειτουργία μιας διακομματικής επιτροπής για την απρόσκοπτη διενέργεια των εκλογών από υπηρεσιακή κυβέρνηση.

Σε επίπεδο πολιτικής επικοινωνίας δίνεται έμφαση στα προγράμματα, την επικοινωνία, τις διαφημιστικές καταχωρήσεις κομμάτων και προσώπων, τα πάσης φύσεως φυλλάδια και τις μεγάλες πολιτικές συγκεντρώσεις, πρακτικές οι οποίες αντικαθιστούν ουσιαστικά τα μπαλκόνια, με όρους θεάματος και αφήγησης.¹⁰ Ο νέος πολιτικός πολιτισμός, παρότι περιγράφεται και θεωρείται δεδομένος, δεν επαληθεύεται πάντα – π.χ. στην περίπτωση της μη τήρησης της συμφωνίας για σίγαση των μεγαφώνων από τα προεκλογικά κέντρα κατά την εκφώνηση λόγων από πολιτικούς αντιπάλους.¹¹

Το διεθνές ενδιαφέρον των εκλογών περιορίζει την εσωστρέφεια, δίνοντας στους πρωταγωνιστές του πολιτικού συστήματος την εντύπωση ότι ο λεγόμενος ‘ξένος παράγοντας’ περιμένει από πολιτικούς και πολίτες πρώτα απ’ όλα την αλλαγή του πολιτικού πολιτισμού και έπειτα τη συζήτηση για τα ουσιαστικά προβλήματα της χώρας.¹²

Η εμπλοκή της τηλεόρασης (του ΕΙΡΤ) στον προεκλογικό αγώνα του δημοψηφίσματος αναφορικά με το πολιτειακό ζήτημα καθίσταται μέρος του νέου πολιτικού σκηνικού. Οι πολιτικοί

9. *Το Βήμα*, 03.11.1974, Οι 827 πολιτεύονται για πρώτη φορά.

10. *Καθημερινή*, 10.11.1974, Το προσφιλέσ πανηγύρι, Μπαλκόνια, μεγάφωνα, συζητήσεις και τραγούδια

11. *Το Βήμα*, 07.11.1974, Σε περίοδο ανθήσεως τα πολιτικά περιοδικά, και 10.11.1974, Βαθμολογήστε τα κόμματα και ψηφίστε, οι τέσσερεις μεγάλες παρατάξεις και οι δέκα βασικές θέσεις τους.

12. *Θεσσαλονίκη*, 12.11.1974, Παγκόσμιο ενδιαφέρον για τις εκλογές. *Καθημερινή*, 13.11.1974, Το Διεθνές ενδιαφέρον προκαλούν οι εκλογές: 09.11.1974, Ο ανταποκριτής των Ταίμς γράφει από την Αθήνα. Οι Έλληνες θέλουν δημοκρατία χωρίς παλαιοκομματισμό: και 06.11.1974 Η συμπιλώση των Ελλήνων στόχος του Καραμανλή.

ηγέτες εμφανίζονται στα πρωτοσέλιδα του Τύπου 'πλαισιωμένοι' από τη μικρή οθόνη, ενώ οι φωτογραφίες έχουν ως υπότιτλο κάποιο απόσπασμα της ομιλίας τους.¹³ Επιπλέον, το πρόγραμμα των τηλεοπτικών ομιλιών και στους τρεις κύκλους τηλεοπτικών απευθύνσεων που πραγματοποιούνται αποτελεί σε καθημερινή βάση πρωτοσέλιδο τίτλο¹⁴ στις εφημερίδες που στηρίζουν με ενθουσιασμό τον συγκεκριμένο νεωτερισμό. Συχνά τα άρθρα των εφημερίδων σχετικά με την τηλεοπτικοποίηση του προεκλογικού αγώνα συνοδεύονται από φωτογραφίες πολιτών που παρακολουθούν προσηλωμένοι σε ιδιωτικούς ή δημόσιους χώρους τις ομιλίες των ηγετών στην τηλεόραση.¹⁵

3.3. Τα πολιτικά χαρακτηριστικά των εκλογών

Η πολιτική ηγεσία της χώρας μόλις έχει ξεκινήσει να μεταφράζει σε λέξεις τις διαστάσεις της ελληνικής οικονομικής και κοινωνικής μεταβολής. Η αντίληψη των αλλαγών είναι οξυδερκέστερη από τους πολιτικούς αρχηγούς που ήταν εξόριστοι και μπορούσαν να εντοπίσουν πιο εύστοχα τις αλλαγές, εν αντιθέσει με τους πολιτικούς που παρέμειναν στη χώρα (Μαύρος, Ηλιού, Φλωράκης, Γαρουφαλιάς) και φέρονταν σαν ο χρόνος να είχε σταματήσει στο 1964. Τα πολιτικά κόμματα χωρίζονται πια σε 'παλιά', στα οποία ανήκουν η Ενωμένη Αριστερά και η Ένωση Κέντρου, και σε 'νέα' που επιθυμούν να καταλάβουν τον δικό τους χώρο στο πολιτικό σύστημα, όπως η Νέα Δημοκρατία και το ΠΑΣΟΚ. Τα εκλογικά μοτίβα των πελατειακών σχέσεων και της οικογενειακής παράδοσης αποδεικνύονται ανθεκτικά και επιδραστικά. Παρότι στην Ελλάδα μέχρι τότε θεωρείται πως δεν κερδίζουν τις εκλογές τα προγράμματα αλλά οι προσωπικότητες, το στιλ των υποψηφίων ηγετών και το κύρος τους, για πρώτη φορά και τα πολιτικά προγράμματα καθαυτά δεν υποτιμούνται, αποτελώ-

13. *Καθημερινή*, 14.11.1974.

14. *Καθημερινή*, *Το Βήμα*, *Ελληνικός Βορράς*, *Θεσσαλονίκη*, 01-17.11.1974.

15. *Καθημερινή*, 01.11.1974.

ντας μια βάση συζήτησης και αντιπαράθεσης μεταξύ των ηγετών. Στη διαδικασία επαναπροσδιορισμού των παλαιών πολιτικών αξιών που βιώνει η χώρα, υπάρχει η ελπίδα τα κομματικά προγράμματα, καλύτερα δομημένα από το παρελθόν, να επηρεάσουν την έκβαση της εκλογικής μάχης, εάν επικοινωνηθούν αποτελεσματικά και πειστικά από τους αρχηγούς των κομμάτων.¹⁶

3.4. Η συμβολή του Κωνσταντίνου Καραμανλή

Η ΝΔ, ως φαινομενικά κυρίαρχη πολιτική δύναμη της συγκεκριμένης αναμέτρησης, παρασύρει τις υπόλοιπες πολιτικές δυνάμεις να αρθρώσουν διαφορετικές εκδοχές του δικού τους 'εθνικοκεντρισμού', εναλλακτικές του 'ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού' που εκείνη προτείνει.¹⁷ Ο Κ. Καραμανλής, όμως, αντιπροσώπευε την 'τομή στη συνέχεια', καθώς υπήρξε ενεργός πολιτικός του παρελθόντος, ο οποίος είχε απουσιάσει για ένα εύλογο χρονικό διάστημα από τα εγχώρια πολιτικά πράγματα, κερδίζοντας κατά τη διάρκειά του νέες παραστάσεις, ιδέες και επαφή με τις ευρωπαϊκές και παγκόσμιες εξελίξεις (Βούλγαρης 2002).

Πρωταγωνιστικό ρόλο, ακόμα, καλούνται να διαδραματίσουν τα 'νέα' πολιτικά κόμματα που εκφράζουν συγκεκριμένα κοινωνικά και ταξικά συμφέροντα. Καθώς το εθνικό φρόνημα και ο κομμουνιστικός κίνδυνος παύουν πια να αποτελούν κυρίαρχο ιδεολογικό εργαλείο της Δεξιάς, η τελευταία επιχειρεί πλέον να εκφράσει τα συμφέροντα των αστών και των προνομιούχων. Οι αλλαγές που υπόσχεται η 'Μεταπολίτευση' μοιάζουν ταυτόχρονα καθησυχαστικές και για τις 'κυριαρχούμενες τάξεις' των μη προνομιούχων, γεγονός που τους επιτρέπει να συνυπογράψουν το νέο 'κοινωνικό συμβόλαιο' της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας και να

16. Η ιδιαίτερη σημασία της συγκεκριμένης εκλογικής αναμέτρησης έγκειται αφενός στην αναθεωρητική δυνατότητα που θα έχει η Βουλή και αφετέρου στο ότι ακολουθεί 45 μέρες αργότερα το δημοψήφισμα σχετικά με το πολιτειακό ζήτημα και την τύχη του Βασιλιά.

17. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελεί ο 'πατριωτικός σοσιαλισμός' που αντέταξε το ΠΑΣΟΚ του Ανδρέα Παπανδρέου.

θεωρήσουν ότι μέσα από τη συμμετοχή τους στα κόμματα και τα συνδικάτα θα τη συνδιαμορφώσουν.¹⁸

Ως εκ τούτου η ΝΔ συνέβαλε στην εδραίωση των νέων χαρακτηριστικών του πολιτικού συστήματος, ως το κατεξοχήν αστικό κόμμα που κατέχει προνομιακό χώρο για να εμπεδώσει τις ιδέες της, έπειτα από τον μετασχηματισμό της ΕΡΕ. Η επιλεκτική ή και εργαλειακή χρήση του παρελθόντος της, η ροπή προς το Κέντρο, με τον ενωτικό λόγο που επιχειρεί να αμβλύνει την απόσταση από αυτό, καθώς και η επίκληση των εθνικών θεμάτων και ιδίως η επιδίωξη του κοινωνικού κράτους, της οικονομικής ευημερίας, της ισονομίας και της ισοπολιτείας, παρέσυραν ταυτόχρονα το βλέμμα των υπόλοιπων πολιτικών δυνάμεων προς την ίδια θεματολογία (Σακελλαρόπουλος 2001: 39-44).

3.5. Η διαφοροποίηση του Ανδρέα Παπανδρέου

Οι συνθήκες εθνικής ενότητας που προέκυψαν με την επιστροφή Καραμανλή δεν έβρισκαν σύμφωνο τον Ανδρέα Παπανδρέου, ο οποίος, επιθυμώντας μια κυβέρνηση 'εθνικής ανάγκης' και όχι 'εθνικής ενότητας', δεν συμμετείχε σε αυτή. Ένα επιπλέον σημείο στο οποίο υπήρξε διαφωνία μεταξύ Κωνσταντίνου Καραμανλή, Ανδρέα Παπανδρέου αλλά και των υπόλοιπων πολιτικών δυνάμεων αποτέλεσε ο χρόνος διεξαγωγής των εκλογών. Ειδικότερα, ο Καραμανλής επιδίωκε τη συντομότερη δυνατή ημερομηνία, είτε για να εκμεταλλευτεί τη δημοφιλία του είτε για να συντομεύσει τη μεταβατική περίοδο, η οποία θα μπορούσε να εγκυμονεί κινδύνους για μία εκ νέου αποσταθεροποίηση της χώρας.

Ο Παπανδρέου, αντίθετα, απαντώντας στην προηγούμενη θέση, έκανε λόγο για 'εκλογικό πραξικόπημα', αφού ο χρόνος προετοιμασίας ήταν ελλιπής. Λόγω της επιστροφής του από την Αμε-

18. Στη συγκεκριμένη συνάντηση συνηγορεί ακόμα και ένας κοινωνικός παράγοντας, ο φόβος του πολέμου από τις χαμηλές κοινωνικές τάξεις, οι οποίες γνωρίζουν ότι θα πληγούν πρώτες, όπως προκύπτει από τις ζωντανές μνήμες της Κατοχής στη χώρα, κάτι που τις ωθεί να στοιχηθούν πίσω από τους αστούς.

ρική τον Αύγουστο, ένα μήνα αργότερα από τον Καραμανλή, και της ίδρυσης του ΠΑΣΟΚ την 3η Σεπτέμβρη 1974, απέμενε λίγος χρόνος για την κατάρτιση των ψηφοδελτίων, τον σχεδιασμό του προγράμματος και του προεκλογικού αγώνα. Η διαφοροποίηση, μάλιστα, του ΠΑΣΟΚ, παρότι διακριτική, υπήρξε συνεπής σε όλες τις φάσεις διενέργειας των εκλογών. Εκδίδει (όπως και το ΚΚΕ) ξεχωριστή δήλωση σεβασμού του πολιτεύματος προς τον λαό, με περιεχόμενο πανομοιότυπο με εκείνο της κοινής δήλωσης των υπολοίπων κομμάτων, και συμμετέχει στη διακομματική επιτροπή για την ομαλή διενέργεια της εκλογικής αναμέτρησης με ένα άγνωστο τότε στέλεχος, τον Κώστα Σημίτη, σε ρόλο παρατηρητή, χωρίς το δικαίωμα συμφωνίας ή διαφωνίας, ο οποίος ενημέρωνε τον Ανδρέα Παπανδρέου και επιβεβαίωνε σε δεύτερο χρόνο τη στάση του κόμματος (Βλάχος 2001).

3.6. Η συμβολική αξία της ημερομηνίας των εκλογών

Η ακριβής ημέρα διεξαγωγής των εκλογών ανακοινώθηκε στις 2 Σεπτεμβρίου του 1974 (4 μέρες μετά την ίδρυση της ΝΔ και μία πριν από την ίδρυση του ΠΑΣΟΚ). Μέχρι τότε μάλιστα, ως πλέον πιθανή ημερομηνία αναφέρονταν η 10η Νοεμβρίου. Ο Καραμανλής, ωστόσο, επικαλούμενος την ανάγκη περισσότερου χρόνου από πλευράς του Υπουργού Εξωτερικών Γεώργιου Μαύρου, επέλεξε οι εκλογές να πραγματοποιηθούν τελικά τη 17η Νοεμβρίου, επισκιάζοντας την πρώτη επέτειο από τα γεγονότα του Πολυτεχνείου, η οποία μετατέθηκε για την 24η Νοεμβρίου.¹⁹ Με τη συγκεκριμένη κίνηση ο Καραμανλής κατέστησε εθνική την επίκληση του Πολυτεχνείου, δίνοντας τη δυνατότητα και στο δικό του ακροατήριο (με τον αέρα των νικητών μια εβδομάδα μετά) να επικαλεστούν τους ήρωες του Πολυτεχνείου, αφαιρώντας από το γεγονός τα αριστερά και εξεγερσιακά χαρακτηριστικά του. Ενδεικτικό εξάλλου είναι το σχόλιο του Βήματος στην επέτειο, το οποίο έσπευσε να γράψει στις 24 Νοεμβρίου 1974: 'Κανείς δεν νομιμοποιείται να μονοπωλήσει ή να οικειοποιηθεί το μεγάλο γε-

19. *Ελευθεροτυπία* 18/11/2007.

γονός. Ανήκει στο Έθνος και είναι σύμφυτο και —αλίμονο— σύνηθες γεγονός της ιστορίας του'.²⁰

4. Τηλεόραση και πολιτικός ανταγωνισμός

Στην περίοδο της δικτατορίας, όπως σημειώνεται και από τον Παπαθανασόπουλο (Papathanassopoulos 1990: 387), εντοπίζεται μεταξύ άλλων και μία από τις κυριότερες αιτίες του εγχώριου κρατικού παρεμβατισμού, ίσως πατερναλισμού ή σε κάθε περίπτωση αλληλεξάρτησης κατά τον Αντώνη Σκαμνάκη (2009: 110), που παραδοσιακά επικρατεί στην ελληνική κρατική ραδιοτηλεόραση. Η χούντα της 21ης Απριλίου αντιμετώπιζε εξ αρχής την τηλεόραση ως μέσο προπαγάνδισης των μηνυμάτων της, ελέγχου της πληροφόρησης και άμβλυνσης και στρέβλωσης της ελευθεροτυπίας (Σκαμνάκης 2020: 15).

Περιγράφοντας το ραδιοτηλεοπτικό τοπίο της περιόδου, ο Σκαμνάκης αναφέρει την ταυτόχρονη ύπαρξη της ΥΕΝΕΔ και του ΕΙΡΤ, συνύπαρξη που νομιμοποιεί ουσιαστικά τόσο το ραδιοτηλεοπτικό δίκτυο του στρατού καθαυτό όσο και τη λειτουργία του, ως μέσου προπαγάνδας σε ενημέρωση και ψυχαγωγία με συστηματικό τρόπο (Σκαμνάκης 2020: 212).

Οι προτάσεις που ακούγονταν κατά την προδικτατορική περίοδο για ενίσχυση της ανεξαρτησίας του ΕΙΡ με τη μετατροπή του σε ΕΡΤ ΑΕ, με μετόχους το κράτος, τις τράπεζες, τη ΔΕΗ και τον ΟΤΕ, έπεσαν στο κενό. Μέσα από μια πορεία σκανδάλων και λογοκρισίας, η Τηλεόραση των Ενόπλων Δυνάμεων εξοπλίστηκε, στελεχώθηκε, πραγματοποίησε τις πρώτες δοκιμαστικές εκπομπές της στις 25 Σεπτεμβρίου 1965 και μετέδωσε τελικά το πρώτο της πρόγραμμα στις 27 Φεβρουαρίου 1966 (Δάμπασης 2002: 48).²¹ Η Υπηρεσία Ενημερώσεως Ενόπλων Δυνάμεων [ΥΕΝΕΔ] του Υπουργείου Εθνικής Αμύνης αντιμετωπίζει τις

20. Το Βήμα, 24.11.1974.

21. Το πρώτο πρόγραμμα της Τηλεόρασης των Ενόπλων Δυνάμεων μεταδόθηκε σχεδόν παράλληλα με το 'ΕΙΡ-Τηλεόρασις' (Κάρτερ 2004: 25).

ραδιοτηλεοπτικές εκπομπές όχι απλά ως μέσο στρατιωτικής, ηθικής και ιδεολογικής ζύμωσης αλλά και ως μέσο ψυχαγωγίας, ανταγωνιζόμενη το πολιτικό κανάλι του ΕΙΡΤ, κερδίζοντας μάλιστα περισσότερα έσοδα από διαφημίσεις.²² Στη διάρκεια τη χούντας βάσει νομοθετικού διατάγματος του 1970 το ΕΙΡΤ κατέστη νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου που κατέχει το ραδιοτηλεοπτικό μονοπώλιο (Χαιρετάκης 1997: 101-122).

Η ‘νοικοκυρά’ ΥΕΝΕΔ σε αντίθεση με το ‘σπάταλο’ ΕΙΡΤ αγόραζε αμερικάνικες σειρές και εκπομπές καθώς και το σύνολο των ελληνικών ταινιών της Φίνος Φιλμ παράλληλα με ελληνικές σειρές παρόμοιας στάθμης. Ενδεικτικό υπήρξε το συσσωρευμένο έλλειμμα ύψους 1,5 δισεκατομμυρίου δραχμών του ΕΙΡΤ, που το 1974 διέθετε 2000 υπαλλήλους, εκ των οποίων οι 770 του δημοσίου.²³ Βρισκόμαστε στην εποχή της συμβολής της τηλεόρασης στη μεταβολή των καταναλωτικών και κοινωνικών ηθών, τα οποία αποδείχθηκε ότι διέθεταν μεγάλη πολιτική σημασία λόγω της ανάδειξης του αιτήματος για εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας. Από τη μία ψυχαγωγία, ποδόσφαιρο, λαϊκές φίρμες, αμερικανικά σήριαλ, ελληνικές ταινίες και λογοκριμένη ενημέρωση με έμφαση στα τρίπτυχα ‘Ελλάς, Ελλήνων, Χριστιανών’ ή ‘πατρίς θρησκεία, οικογένεια’ και από την άλλη ντοκιμαντέρ ή εκπομπές με στόχο την ‘πολιτική επανεκπαίδευση’ των Ελλήνων. Η πιο δομική παρέμβαση, ωστόσο, συνίσταται στην προώθηση καταναλωτικών προτύπων, άγνωστων έως τότε στους περισσότερους Έλληνες, που οδηγούσαν στην αποθέωση της καταναλώσεως ως μέσου επίτευξης της ευτυχίας. Εντούτοις, το πλέον σημαντικό πρόβλημα της ελληνικής τηλεόρασης αφορούσε την εξαφάνιση κάθε ίχνους αξιοπιστίας ως προς την παρεχόμενη πληροφορόρηση, κάτι το οποίο κατά τη διάρκεια της χούντας είχε οξυνθεί (Χαιρετάκης 1997: 101-122).

22. Έτσι είχε ονομαστεί εν τω μεταξύ το ΕΙΡ μέσω νομοθετικού διατάγματος του 1970.

23. Το ‘αφήγημα’ της σπάταλης της ΕΡΤ επιστρατεύτηκε και πολλές δεκαετίες αργότερα κατά το κλείσιμό της με προεδρικό διάταγμα της κυβέρνησης Σαμαρά το 2013.

Οι συνθήκες των εκλογών, η ημερομηνία και οι πολιτικοί όροι έμοιαζαν με τη σειρά τους να ακολουθούν πιστά το μοτίβο της μεταβατικότητας, η οποία επιτελούνταν μάλλον από τα νέα γεγονότα και τις συνθήκες, και όχι από τα πρόσωπα και τις τακτικές, που εξακολουθούσαν να μοιάζουν παλιά. Στο επιτελεστικό πλαίσιο εντάσσεται ακόμα η έντονη συζήτηση για τις εμφανίσεις των πολιτικών αρχηγών κατά τη 10η βραδινή για 8 λεπτά στη μικρή οθόνη. Είναι χαρακτηριστικό πως οι τηλεοράσεις Philips, προκειμένου να διαφημίσουν το νέο τους μοντέλο, προέτρεπαν τους πολίτες, εκτός από ψηφοφόροι να γίνουν και τηλεθεατές: 'Δήτε τις εκλογές (ρεπορτάζ, ψηφοφορία, προσωπικότητες, λαό, στιγμιότυπα, αποτελέσματα) με τηλεόραση Philips electronic memo-tune' για να συμπληρώσουν: 'Τα συναρπαστικά γεγονότα θέλουν συναρπαστική εικόνα'.²⁴

Δήτε τις εκλογές
(ρεπορτάζ, ψηφοφορία, προσωπικότητες, λαό, στιγμιότυπα, αποτελέσματα)
με τηλεόραση
Philips electronic memo-tune

Τα συναρπαστικά γεγονότα θέλουν συναρπαστική εικόνα

Είδη Philips Electronic memo-tune
Το μοντέλο προηγμένης Electronic Memo-Tune είναι η πιο σύγχρονη κατασκευή της κατασκευής στην Ελλάδα. Το συντονίζεται για ευρεία και βαθιά ανάγνωση κειμένου.

Το φημισμένο System της PHILIPS, με 14 κύματα του Υψηλού Συχνότητας στην Ελλάδα, μπορεί να

επιλέξει από 14 διαφορετικές προεπιλεγμένες, ή να μεταβεί σε 14 άλλους κανάλια. Γι' αυτό και από 14 διαφορετικά κέντρα κατασκευής.

Η Τηλεόραση Philips είναι διακοσμητική και φέρει 400000 τηλεπελάτες στην Ελλάδα.

PHILIPS
για πιο σίγουρα

Τηλεόραση PHILIPS.
Τακτικά κατασκευασμένη!

Εικόνα 1. Οι εκλογές ως αντικείμενο διαφήμισης για την αγορά τηλεοράσεων

24. Καθημερινή, 10.11. 1974.

Μολονότι οι εκλογές αποτελούσαν, έτσι κι αλλιώς, ένα συναρπαστικό γεγονός έπειτα από 10 χρόνια απουσίας δημοκρατικής ομαλότητας, πλέον απέκτησαν μια νέα παράμετρο, που τις έκανε ακόμη πιο ενδιαφέρουσες: την τροφοδότηση του λαού με εικόνες. Οι εκλογές γεγονός-βίωμα διαχωρίζονταν, έτσι, από την εικόνα που τις αποτύπωνε. Η ουσία και η αφήγηση, η πραγματικότητα και η εικόνα εξοικείωσαν με όρους ορατότητας τους ψηφοφόρους, οι οποίοι αντιμετώπιζαν πλέον τις εκλογές όχι μόνο ως επιβεβαίωση της δημοκρατίας αλλά και ως τηλεοπτικό γεγονός. Η μεταβολή πρόσληψης της έννοιας των εκλογών, ο νέος τρόπος που συμπληρώνεται το βίωμα, σε συνδυασμό με άλλες επιτελεστικές αλλαγές έπειθαν τους πολίτες για τη 'μετάβαση', η οποία ήταν δύσκολο να αμφισβητηθεί.

Εικόνα 2. Οι αναφορές του Τύπου για τον ρόλο της τηλεόρασης στις επερχόμενες εκλογές

4.1. Το χρονικό της εισαγωγής της τηλεόρασης στην πολιτική αντιπαράθεση

Μια από τις συμβολικά ισχυρές μεταβολές στη διενέργεια των εκλογών του 1974, σε συνέχεια του σχηματισμού κυβέρνησης εθνικής ενότητας, αποτέλεσε η πρόσκληση από τον υπηρεσιακό Υπουργό Εσωτερικών και αρμόδιο για τη διεξαγωγή της εκλογικής αναμέτρησης, Άγγελο Βλάχο, προς τα σημαντικότερα κόμματα για συγκρότηση διακομματικής επιτροπής υπό τη δική του προεδρία, για την από κοινού συμφωνία και διαχείριση των όρων της προεκλογικής περιόδου. Παρότι σήμερα ανάλογη ενέργεια θα έμοιαζε αυτονόητη, τότε εφαρμόστηκε με δικαιολογία τον φόβο προβοκάτσιας εκ μέρους τρομοκρατικών ομάδων που φέρονταν να έχουν συσταθεί από αμετανόητους χουντικούς υπό τον Λαδά. Στο πλαίσιο αυτό προτάθηκε στον Κ. Καραμανλή η σύγκληση σύσκεψης εκπροσώπων των κυριότερων κομμάτων (ΝΔ, ΕΚ-ΝΔ, ΠΑΣΟΚ, ΚΚΕ εσ., ΚΚΕ) από τον υπηρεσιακό Υπουργό. Η αποδοχή του Καραμανλή για τον χαρακτήρα της συγκεκριμένης επιτροπής, που καθησύχασε την κοινή γνώμη αλλά αποθάρρυνε ενδεχόμενους ταραξίες, έδωσε το πράσινο φως για τη δημιουργία της.

Τρία πολιτικά κόμματα αποδέχτηκαν αμέσως την ιδέα με αποτέλεσμα τη συμμετοχή στην πρώτη σύγκληση του Γ. Ράλλη ως εκπροσώπου της ΝΔ, του Κοκκέβη ως εκπροσώπου της ΕΚ-ΝΔ και του Λεωνίδα Κύρκου από το ΚΚΕ εσωτερικού. Η πρόταση για τον μόνιμο χαρακτήρα της επιτροπής με εβδομαδιαία σύγκληση έγινε αποδεκτή. Υπό τον φόβο της απομόνωσης από τις πολιτικές εξελίξεις ΚΚΕ και ΠΑΣΟΚ εκπροσωπούνται στην επόμενη συνάντηση από τον Καλούδη και τον Σημίτη αντίστοιχα. Η συγκεκριμένη επιτροπή παρήγαγε δύο πολύ σημαντικά συμβολικά στοιχεία των εκλογών του 1974. Πρώτον, τη δήλωση σεβασμού του πολιτεύματος που συνέταξε ο Λεωνίδας Κύρκος, προσυπέγραψαν τα τρία πρώτα κόμματα και ανακοίνωσαν χωριστά, χωρίς εντούτοις σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς το περιεχόμενό της, το ΚΚΕ και το ΠΑΣΟΚ. Δεύτερη σημαντική συμβολή της επιτροπής αποτέλεσε η συναπόφαση για τους όρους της εμπλοκής του ΕΙΡΤ στον προεκλογικό αγώνα. Σύμφωνα με τον

εμπνευστή της ιδέας, Άγγελο Βλάχο, τα πολιτικά κόμματα είχαν συνείδηση της κρισιμότητας που θα μπορούσε να έχει το νέο αυτό εργαλείο επικοινωνίας των συνθημάτων και των θέσεών τους. Καθώς, όμως, η τηλεόραση ήταν ακόμα παντελώς άγνωστη, οι πολιτικοί πρωταγωνιστές έδειχναν περισσότερο τρομαγμένοι παρά ενθουσιασμένοι. Τελικά, η παραχώρηση του ίδιου χρόνου —οκτώ λεπτά— στα κυριότερα κόμματα έγινε αποδεκτή χωρίς αντιρρήσεις (Βλάχος 2001: 148-155).

Το παρασκήνιο της συμφωνίας ανέφερε ότι η τελική διάρκεια αποτέλεσε αμοιβαίο συμβιβασμό μεταξύ της επιθυμίας των Λαμπρία και Καραμανλή για λιγότερο από 5-6 λεπτά και της αντιπρότασης του Βλάχου για δεκάλεπτη διάρκεια (Βλάχος 2001: 148-155). Οι αιτίες, όμως, της ασυμφωνίας μεταξύ της άποψης Καραμανλή-Λαμπρία με αυτή του Βλάχου για συντόμευση του χρόνου των παρεμβάσεων και της 'συμφηφιστικής ουδετερότητας' για οκτάλεπτη διάρκεια των ομιλιών δύνανται να εντοπιστούν στις παρακάτω ερμηνείες. Μια πρώτη εξήγηση εστιάζει στη βεβαιότητα από την πλευρά Καραμανλή για νίκη του ιδίου στις εκλογές αλλά και στα ερείσματα που διαθέτει στο ΕΙΡΤ.²⁵ Επιπρόσθετα, η ίδια πλευρά ήθελε να αποφύγει το ρίσκο του λάθους στην τηλεοπτική εικόνα του αρχηγού της ΝΔ, ο οποίος μολονότι διέθετε εμπειρία στο μπαλκόνι, στα τηλεοπτικά στούντιο ήταν ουσιαστικά άπειρος (Βλάχος 2001: 148-155). Με άλλα λόγια, το ρίσκο και η άγνοια του μέσου οδηγεί τους πολιτικούς εκπροσώπους σε πολύ συγκεκριμένες και μετριοπαθείς συμφωνίες για χρήση της τηλεόρασης, με το σύνολο των λεπτομερειών να είναι προσυμφωνημένο.

Ο Τύπος, μην έχοντας κάτι να φοβηθεί, υποδέχεται την τελευταία με ενθουσιασμό, όπως κάνει την εποχή εκείνη με κάθε νεωτερισμό. Οι αναφορές στις τηλεοπτικές εμφανίσεις των εκπροσώπων των κομμάτων είναι καθημερινές, χωρίς εντούτοις

25. Οι τρεις διοικούντες του ΕΙΡΤ (Χορν, Ελύτης, Μπακογιάννης) συστάσαν προσωπικές επιλογές του Κ. Καραμανλή, με αποτέλεσμα ο ηγέτης του δεξιού κόμματος να έχει πολύ μικρότερη ανάγκη του συμφωνημένου τηλεοπτικού χρόνου για επικοινωνία με τον λαό.

να σχολιάζεται η εικόνα τους. Οι πολιτικοί ρεπόρτερ καλύπτουν τις τηλεοπτικές εμφανίσεις μόνο κειμενικά και όχι περιγραφικά ή ψυχογραφικά.²⁶ Συμφωνούνται τρεις κύκλοι εκπροσώπων των πολιτικών κομμάτων με 8 λεπτά στη διάθεση τους, με τη μορφή ομιλίας πριν από το κεντρικό νυχτερινό δελτίο ειδήσεων σε ταυτόχρονη μετάδοση από τα δύο κανάλια (EIPT, YENED). Οι ομιλίες προαναγγέλλονταν το πρωί της ίδιας μέρας, ενώ υπήρχε η δυνατότητα μαγνητοσκοπήσής τους δύο μέρες πριν από τη μετάδοσή τους. Ακόμα, είχε συμφωνηθεί ότι δεν θα επιτρεπόταν ούτε η προβολή διαφημιστικών προγραμμάτων ή σποτ των πολιτικών κομμάτων ούτε επιπλέον χρόνος επί πληρωμή στους υποψηφίους (Βλάχος 2001: 148-155).

Χαρακτηριστικό δε της σημασίας που επιθυμούσε να δώσει ο υπηρεσιακός Υπουργός στην τηλεοπτικοποίηση των εκλογών αποτέλεσε το γεγονός ότι ως προεδρεύων της διακομματικής επιτροπής και σε πολύ στενή συνεργασία με τον Καραμανλή ανακοίνωσε, 'αψυχολόγητα' κατά δική του παραδοχή, την πρότασή του για αντικατάσταση των μεγάλων λαϊκών συγκεντρώσεων από τηλεοπτικές εμφανίσεις, χαρακτηρίζοντας τις πρώτες 'οχληρές και αντιαισθητικές'. Όπως είπε:

[...] να καταργήσουμε τις θορυβώδεις λαϊκές συγκεντρώσεις που σταματούν την κίνηση και προσφέρουν άσκημο θέαμα με όλα τα παντός είδους χρωματιστά λάβαρα, σημαίες, φλάμπουρα, που πολλά ήσαν φθαρμένα (Βλάχος 2001: 148-155).

Η πρότασή του εξέπληξε τον πολιτικό κόσμο, ο οποίος απάντησε αμέσως στα μη πολιτικά-αισθητικά επιχειρήματα του υπηρεσιακού Υπουργού. Ο Καλούδης, παίρνοντας πρώτος τον λόγο, προσδιόρισε τις συγκεντρώσεις ως 'παράδοση που τονώνει το δημοκρατικό φρόνημα του λαού και την κομματική αλληλεγγύη', ενώ οι υπόλοιποι αρκέστηκαν στην επίκληση της ήδη υπάρχουσας προετοιμασίας των κομμάτων τους για τις μεγάλες συγκεντρώσεις, επισημαίνοντας παράλληλα τον κίνδυνο η 'τηλεο-

26. Δεν εμφανίζεται κανένα σχόλιο για το σίγουρο άγχος των ομιλητών, τον ρυθμό της ομιλίας τους, τα ενδεχόμενα λάθη και την εικόνα τους εν γένει.

πτικοποίηση' των εκλογών και η κατάργηση των συγκεντρώσεων να θεωρηθεί περιορισμός των 'ελευθεριών του λαού' (Βλάχος 2001: 148-155).

Η στάση των εκπροσώπων των κομμάτων συμπυκνώνεται τελικά είτε στην αδιαφορία απέναντι στον ρόλο της τηλεόρασης, που οδήγησε στην εμπλοκή της στον προεκλογικό αγώνα υπό τον φόβο απομόνωσης από τον αέρα ανανέωσης και εκσυγχρονισμού που επιφέρει, είτε στον φόβο του μέσου επιθυμώντας, εντούτοις, τη διασφάλιση της ένταξής του με τη λιγότερη δυνατή ισχύ.²⁷ Λαμβάνοντας δε σοβαρά υπόψη τους την υποκειμενικότητα των εργαζομένων στα κρατικά μέσα, τα πολιτικά κόμματα δεν τόλμησαν να προτείνουν ούτε την πλήρη αποχή της κρατικής τηλεόρασης από κάθε είδους ανάμειξη στην κάλυψη των προεκλογικών γεγονότων ούτε συζήτησαν σχετικά με την αμεροληψία και τη διασφάλιση της ουδετερότητάς της με εγγυητές επαγγελματίες δημοσιογράφους. Ο εμπνευστής της ιδέας υποθέτει ότι 'αυτό το καινούργιο πράγμα, το ξένο ακόμα από την ζωή μας τους φόβιζε τότε' για να εξηγήσει ότι:

κανείς από τους πολιτικούς δεν ήταν συνηθισμένος να εμφανίζεται μπροστά σ' αυτό το μηχανήμα που απαιτεί κάποια ηθοποιία, ενώ δεν χρειάζονται πολλά για να σκαρφαλώσεις σε μια ψηλή εξέδρα και να πεις και να φωνάξεις ό,τι θέλεις, όπως θέλεις... (Βλάχος 2001: 148-155).

Οι εκπρόσωποι των κομμάτων είχαν, ακόμα, υπόψη τους πως στη μικρή οθόνη караδοκεί το 'γελοίο', 'αν ψευδίσεις τόσο δα, ένα σκουντούφλημα σε μια δύσκολη λέξη να κάνεις, μίαν ασυνταξία, το πρόσωπό σου να κάνει έναν άστοχο μορφασμό, χάλασαν αμέσως τα πάντα', σύμφωνα με τα λόγια του Βλάχου (2001). Με άλλα λόγια, γνώριζαν πως η μικρή οθόνη μεταβάλλει τους όρους του εκλογικού ανταγωνισμού με την πλάστιγγα να γέρνει προς την εικόνα του ηγέτη σε βάρος της ιστορίας/μύθου που έχει ανάβει να διηγηθεί στο κοινό του. Μολονότι ο μύθος σε πλατείεις

27. Είναι ενδεικτικό πως δεν προτάθηκαν ούτε στρογγυλά τραπέζια με εκπροσώπους κομμάτων ούτε συνεντεύξεις των πολιτικών αρχηγών.

και τηλεόραση παραμένει κοινός, ειδοποιός διαφορά μεταξύ των δύο πλαισίων αποτελεί η κειμενική δεξιοτεχνία που απαιτείται, ώστε σε περιορισμένο χρόνο λίγων λεπτών να χρησιμοποιηθούν οι κατάλληλες τεχνικές και γλωσσικές επιλογές, η κατάλληλη δομή και λεξιλόγιο για το νέο μέσο.

Παράλληλα, διαφορετική είναι και η σκηνογραφία, αφού ο ηγέτης δεν είναι πλέον ανυψωμένος σε μια φωτισμένη εξέδρα (το λεγόμενο μπαλκόνι), με την ενθαρρυντική αλληλεπίδραση του 'καλοπροαίρετου' κοινού, το οποίο είτε ακούει προσεκτικά είτε παρευρίσκεται για να προσμετρηθεί ως μέρος της δύναμης του κόμματος. Αντίθετα, απομονωμένος από τον λαό του, ο ηγέτης μοιάζει περισσότερο κοντά στον εαυτό του ή, καλύτερα, στην εικόνα του εαυτού του, για την οποία δεν μεριμνά μόνος του αλλά συμβουλευόμενος ειδικούς. Εξαιτίας του κινησιολογικού περιορισμού της μικρής οθόνης, δεν έχει τη δυνατότητα ακραίων αναπαραστατικών χειρονομιών που μοιάζουν σαν να 'αγκαλιάζει την οικουμένη' (Βλάχος 2001: 148-155). Η μορφή των μονοπροσώπων ομιλιών, με άλλα λόγια, εγκλωβίζει τον ηγέτη και τον εκθέτει σε κοινή θέα σε σπίτια και καφενεία οπαδών αλλά και αντιπάλων, αντίθετα με το αμιγώς οπαδικό κοινό των περιοδίων στην περιφέρεια.

Σημαντικό παράγοντα επιτυχίας αποτελεί, ακόμα, η από στήθους εκφώνηση της ομιλίας από τον εκάστοτε ηγέτη, καθώς μια ανάγνωση του λόγου, με το βλέμμα διαρκώς στα χαρτιά, αφαιρεί από την πειστικότητα, αποκαλύπτοντας ουσιαστικά πως δεν νιώθει όσα λέει. Η τεχνική στην απαγγελία του λόγου, ο ρυθμός και ο τόνος της φωνής, οι παύσεις και τα σημεία στίξεως που δραματοποιούν την ομιλία απαιτούν, με τη σειρά τους, τέχνη και σωστή προετοιμασία, για να επιτευχθούν.

Ωστόσο, η μικρή οθόνη δεν εστιάζει αποκλειστικά στην εικόνα του προσώπου αλλά και στον ρουχισμό της ομιλούσας κεφαλής, που καθίσταται πλέον αντικείμενο συζήτησης. Για παράδειγμα, 'μια κακοδεμένη γραβάτα' μπορεί να αποσπάσει την προσοχή από σημαντικές καταγγελίες που εκφωνήθηκαν. Στη δυναμική της σχεδόν κινηματογραφικής τότε εικόνας συμβάλλει ακόμα και ο φωτισμός, ο τρόπος χρήσης του οποίου μπορεί να δημιουργή-

σει συγκεκριμένα συναισθήματα στον θεατή.²⁸ Ο Άγγελος Βλάχος, μάλιστα, έκανε ιδιαίτερη αναφορά στην επίδραση των τηλεοπτικών εμφανίσεων των πολιτικών στο γυναικείο κοινό και τα ‘ποικίλα πρωτόφανα’ σχόλια για την κορμοστασιά και τη γοητεία τους, το στιλ και το χαμόγελο τους, την έλξη που ασκούν γενικότερα, η οποία μεταφράζεται συχνά σε συνακόλουθη έλξη προς το κόμμα και τις ιδέες του. Αναμφισβήτητα, η ψευδαίσθηση της εγγύτητας και της οικειότητας που φέρνει η τηλεόραση με την εισβολή των πολιτικών στα σπίτια των τηλεθεατών, τους κατατάσσει πλέον δίπλα στους υπόλοιπους τηλεοπτικούς αστέρες, διαμορφώνοντας νέα πεδία πολιτικού ανταγωνισμού μεταξύ ηγετών και κομμάτων με περισσότερα αισθητικά, αφηγηματικά και αναπαραστατικά χαρακτηριστικά (Βλάχος, 2001: 148-155).

Τα πολιτικά κόμματα αντιλαμβανόμενα τους παραπάνω παράγοντες συμφώνησαν σε ένα πλαίσιο, στο οποίο περιλαμβάνονταν πέραν της διάρκειας και οι συνθήκες μαγνητοσκοπήσης και προβολής των ομιλιών, προκειμένου να ελεγχθούν κατά το δυνατόν οι κίνδυνοι που εγκυμονούσε η τηλεοπτική εμφάνιση κάθε αρχηγού (Βλάχος 2001: 148-155).

5. Η παρουσίαση των τηλεοπτικών εμφανίσεων από τον Τύπο

Βαδίζοντας προς την ημέρα των εκλογών η ισότητα των όρων τηλεοπτικοποίησης της αναμέτρησης αμφισβητούνταν φανερά. Ειδικότερα, το *Βήμα* φιλοξένησε την 1η Νοεμβρίου 1974²⁹ μια ανακοίνωση απολογίας του Ιδρύματος, σχετικά με τις συνθήκες κάλυψης των εκλογών, με τίτλο ‘Λείπουν τα συνεργεία και τα τεχνικά

28. Για παράδειγμα, ένας φωτισμός προσώπου από κάτω προς τα πάνω μπορεί να δημιουργήσει αγωνία ή και τρόμο, ενώ αν ο φωτισμός προέρχεται από πολλές πηγές, δημιουργώντας πολλές σκιές στο πρόσωπο του ομιλούντα, μπορεί να προκαλέσει σύγχυση στον θεατή.

29. Την ίδια μέρα στην εφημερίδα περιέχονταν οι δικαιολογίες γύρω από την αναβολή της προβολής της ταινίας του Πολυτεχνείου.

μέσα. Απολογείται το ΕΙΡΤ'.³⁰ Οι συγκεκριμένες καταγγελίες, ωστόσο, δεν προέρχονται από την Αριστερά ή το Κέντρο αλλά από το στρατόπεδο της ΝΔ, εξαιτίας του φιάσκου που είχε προηγηθεί γύρω από την κάκιστης ηχητικής ποιότητας κάλυψη της μεγαλειώδους σε προεκλογικής συγκέντρωσης του Καραμανλή στη Θεσσαλονίκη, η οποία μάλιστα ήταν τριπλάσιας διάρκειας σε σχέση με τις συγκεντρώσεις των άλλων κομμάτων. Το συγκεκριμένο λάθος έγινε αφορμή για τη στοχοποίηση του Παύλου Μπακογιάννη, αναπληρωτή Γενικού Διευθυντή του ΕΙΡΤ από τον Αύγουστο, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι όταν εκείνος αναζητήθηκε από το περιβάλλον του πρωθυπουργού, δεν βρισκόταν στο Ίδρυμα ως όφειλε, καθόσον είχε μεταβεί στην Κρήτη, για να συνδράμει τον τότε αντίπαλο του Καραμανλή, Κωνσταντίνο Μητσοτάκη.

Η αιτία για τη μη επαρκή κάλυψη της συγκέντρωσης του Καραμανλή αποδόθηκε στον ελαττωματικό εξοπλισμό της αναστόχου εταιρείας, η οποία έχει αναλάβει εργολαβικά την κάλυψη. Ο Μπακογιάννης, έπειτα από την επιβεβαίωση της διακοπής της συγκεκριμένης συνεργασίας, υποστήριξε: '... στην πρώτη αυτή προσπάθεια της ελληνικής τηλεοράσεως για την πλήρη και αντικειμενική προβολή της προεκλογικής κινήσεως είναι φυσικό να παρατηρηθούν και ατυχήματα',³¹ ζητώντας την καλόπιστη συμπαράσταση του Τύπου. Το *Βήμα*, με αφορμή το περιστατικό, σημείωνε επιπρόσθετα πως ο εξοπλισμός που είχε παραγγελθεί από το 1967, παρελήφθη μόλις το 1973 αναδεικνύοντας αφενός την ανεπάρκεια του ΕΙΡΤ και αφετέρου την 'έλλειψη εξειδικευμένου προσωπικού' (μεταξύ των 2000 υπαλλήλων), που το καθιστούσαν ανίκανο να επιτελέσει ένα τόσο σημαντικό εγχείρημα.³² Επιπλέον, φημολογούνταν η πιθανότητα κάλυψης των μεγάλων συγκεντρώσεων της τελευταίας εβδομάδας στην Αθήνα με εξωτερικά συνεργεία και όχι με υπαλλήλους του ΕΙΡΤ. Για τη θεραπεία των σχετικών προβλημάτων, 'υπεύθυνοι κύκλοι' του Ιδρύματος θέτουν ζήτημα νέου νόμου για τη Ραδιοτηλεόραση.

30. *Το Βήμα*, 01.11.1974.

31. Στο ίδιο.

32. Στο ίδιο.

Το *Βήμα* υπενθύμιζε ακόμα τις από κοινού συμφωνημένες συνθήκες εμπλοκής του ΕΙΡΤ στον προεκλογικό αγώνα.³³ Μέχρι τις αρχές Νοεμβρίου δεν έχει επιτευχθεί η εν λόγω συνεννόηση μεταξύ του ΕΙΡΤ και της Ενωμένης Αριστεράς, καθώς η τελευταία 'δεν διαθέτει στοιχειώδη συμφωνία μεταξύ των δύο ΚΚΕ'. Το ΕΙΡΤ, πέρα από τα συμφωνηθέντα της ειδικής διακομματικής επιτροπής κι έπειτα από πρωτοβουλία της Γενικής Διευθύνσεως, προχώρησε επιπλέον στην καθιέρωση καθημερινής εκπομπής, διάρκειας 5 έως 10 λεπτών, για την κάλυψη της προεκλογικής δραστηριότητας των κομμάτων στοχεύοντας σε 'μακροπρόθεσμη ισορροπία στην ειδησεογραφική επικαιρότητα' αλλά και την προβολή θεμάτων που σύμφωνα με τον Τύπο της εποχής 'θα παρουσίαζαν ενδιαφέρον για το κοινό', χωρίς να κουράζουν με τις 'πάσης φύσεως λεπτομέρειες'.³⁴

Με κλονισμένη την εμπιστοσύνη του Καραμανλή προς τον μοναδικό δημοσιογράφο στην επικεφαλής τριάδα του ΕΙΡΤ (Ελύτης Πρόεδρος ΔΣ, Χορν Γενικός Διευθυντής, Μπακογιάννης Αναπληρωτής Γενικός Διευθυντής), η παραμονή της στη διοίκηση του ΕΙΡΤ ήταν ουσιαστικά θέμα χρόνου. Ανάμεσα σε όσους επιτέθηκαν στο ΕΙΡΤ την 1η Νοεμβρίου 1974 βρίσκεται και ο ηγέτης του φιλοχουντικού Κόμματος της Εθνικής Δημοκρατικής Ένωσεως, Πέτρος Γαρουφαλιάς, ο οποίος θεωρώντας ότι ο Καραμανλής έκλινε προς τα αριστερά, καταθέτει μήνυση εναντίον του υπηρεσιακού Υπουργού παρά τω Πρωθυπουργώ Άγγελου Βλάχου, του Υφυπουργού Λιναρδάτου αλλά και του Δ. Χορν, λόγω της άρνησης των κρατικών μέσων να μεταδώσουν τα μηνύματα του κόμματός του.³⁵

Την τελευταία εβδομάδα προεκλογικά η Ενωμένη Αριστερά, με τη σειρά της, εξέφρασε τη δική της δυσαρέσκεια για τη μη ισότιμη μεταχείρισή της από την τηλεόραση. Ο Παύλος Μπακο-

33. Πρόκειται για το γνωστό εβδομαδιαίο οκτάλεπτο, με ομιλίες αρχηγών ή εκπροσώπων των κομμάτων και ρεπορτάζ πέντε βασικών συγκεντρώσεων των κομμάτων, επιλεγμένων από κοινού με το ΕΙΡΤ.

34. *Το Βήμα*, 01.11.1974.

35. *Καθημερινή*, 01.11.1974.

γιάννης, εξακολουθώντας να βρίσκεται στο στόχαστρο του Καραμανλή, συγκάλεσε τη Δευτέρα προ των εκλογών συνέντευξη Τύπου στις εγκαταστάσεις του ΕΙΡΤ, προκειμένου να απαντήσει στις αιτιάσεις της Αριστεράς, εκμεταλλευόμενος ταυτόχρονα την ευκαιρία για έναν απολογισμό της προσπάθειας τηλεοπτικής κάλυψης των εκλογών και για την ανακοίνωση του τρόπου μετάδοσης των αποτελεσμάτων. Η μάχη των εκλογών, έγραφε η *Καθημερινή*, θα μεταδοθεί 'λεπτό προς λεπτό με εκλογικά αποτελέσματα, ρεπορτάζ και δηλώσεις των πολιτικών αρχηγών'.³⁶

Στόχος του ΕΙΡΤ αποτελούσε αφενός η κάλυψη επιπλέον μεγάλων πόλεων, εκτός των Αθηνών, και αφετέρου η ανακοίνωση των εκλογικών αποτελεσμάτων έως τα ξημερώματα της Δευτέρας, οπότε θα είχε κριθεί το αποτέλεσμα. Ο Π. Μπακογιάννης με τον διευθυντή ειδήσεων Παπαθανασόπουλο ενημέρωσαν πως μέχρι τις 12 Νοεμβρίου, πέραν του συμφωνημένου οκταλέπτου, η ΝΔ είχε στη διάθεση της περίπου 68 λεπτά, η ΕΚ-ΝΔ 65 λεπτά, το ΠΑΣΟΚ 55 λεπτά και η ΕΝΑΡ 48 λεπτά. Το έλλειμμα στην κάλυψη των εκδηλώσεων της Ενωμένης Αριστεράς αποδόθηκε από τον Μπακογιάννη στην άρνηση των στελεχών της να ενημερώσουν το ΕΙΡΤ για τις προγραμματισμένες τους εκδηλώσεις αλλά και στις εσωτερικές έριδες μεταξύ των κομμάτων που τη συναποτελούσαν (ΕΔΑ, ΚΚΕ και ΚΚΕ εσωτερικού). Απαντώντας, δε, σε ερώτηση για τη μη διοργάνωση συζήτησης στρογγυλής τραπέζης μεταξύ των πολιτικών αρχηγών, ο Μπακογιάννης επικαλέστηκε την απειρία του ΕΙΡΤ για ανάλογες διοργανώσεις αλλά και τα οξυμένα πνεύματα της εποχής που απέτρεπαν τέτοιες συζητήσεις.³⁷

6. Επιπτώσεις στον πολιτικό λόγο

Πολιτικοί αρχηγοί και εκπρόσωποι των κομμάτων είχαν τη δυνατότητα εμφάνισης ενώπιον του ελληνικού τηλεοπτικού κοινού σε τρεις κύκλους εκπομπών. Ο Καραμανλής αξιοποίησε και τις

36. Στο ίδιο.

37. *Καθημερινή*, 12.11.1974.

τρεις φορές, ο Ανδρέας Παπανδρέου επέλεξε να εμφανιστεί μόνο την τελευταία εβδομάδα, ο Μαύρος εμφανίστηκε δύο φορές, η δε Ενωμένη Αριστερά εκπροσωπήθηκε από τον Ηλία Ηλιού στον δεύτερο κύκλο και από τον Χαρίλαο Φλωράκη στον τελευταίο.

Με μια πρώτη ματιά στα οκτώ λεπτά των εν λόγω ομιλιών και τις 800 λέξεις που τις αποτελούν, ιδιαίτερο ενδιαφέρον εμφανίζει η επιλογή του Κ. Καραμανλή να αφιερώσει μια ολόκληρη ομιλία αποκλειστικά στους νέους, τις γυναίκες και τα θέματα παιδείας, αναφέροντας: 'Απευθύνομαι ιδιαίτερα προς εσάς, γιατί εσείς είστε το πιο δυνατό, το πιο ανήσυχο, το πιο ελπιδοφόρο στοιχείο της ελληνικής κοινωνίας'. Γνωρίζοντας τη γοητεία που ασκούσαν οι αριστερές και ριζοσπαστικές ιδέες στη νεολαία, που ανυπομονούσε να ζήσει τα ανατρεπτικά ρεύματα που έρχονταν από το εξωτερικό, τον απόηχο του Μάη του '68, τον αριστερό εξτρεμισμό στην Ευρώπη και τα καλλιτεχνικά ρεύματα στο σινεμά, τη μουσική και τη λογοτεχνία, ο Καραμανλής προσπάθησε στην τηλεοπτική του ομιλία να επαναπροσδιορίσει τους όρους της προοδευτικότητας λέγοντας: 'Μπορείτε να είστε προοδευτικοί, μπορεί να είστε μαχητικοί, αλλά τα προσόντα αυτά της νεότητας πρέπει να υποβάλετε στον έλεγχο της λογικής...'. Υιοθετώντας την εικόνα ενός εθνικού ηγέτη που διαθέτει κατανόηση, συμβούλευσε τους νέους να αποφύγουν τους εξτρεμισμούς. 'Απευθυνόμενος προς όλους σας, τους νέους της Ελλάδος, θα ήθελα να σας δώσω μερικές συμβουλές, που ισχύουν πάντοτε και πέραν από αυτή την προεκλογική περίοδο', ενώ απλοποιώντας και περιορίζοντας την ατζέντα των εκλογών ανέφερε πως 'η Ελλάς δεν έχει ουσιαστικά παρά μόνο ένα πρόβλημα, το πολιτικό'. Κεντρικός του στόχος αποτελούσε η δημιουργία ενός νέου οράματος, μιας νέας Μεγάλης Ιδέας:

Θέλω προπαντός να σας καταστήσω κοινωνούς ενός οράματος, η πραγματοποίησή του οποίου θα εξαρτηθεί κατά μέγα μέρος από εσάς τους ίδιους. Είναι το όραμα μιας Ελλάδος που θα ευτυχεί και θα ακτινοβολεί πνευματικά στο εξωτερικό... Το όραμα αυτό ημπορεί να αποτελέσει την σύγχρονη Μεγάλη Ιδέα του Ελληνισμού...

Ο Μαύρος κατά την τελευταία εβδομάδα πριν από τις εκλογές σπατάλησε τον μισό του χρόνο για τα αγροτικά ζητήματα, προς απάντηση στην ομιλία του Καραμανλή στη Λάρισα.³⁸ Επιπρόσθετα, η επιλογή αυτή εντάσσονταν στο πλαίσιο του διμέτωπου αγώνα του Μαύρου έναντι από τη μια των 'προσωπικών εγγυητών', δηλαδή του Καραμανλή, και από την άλλη των 'δημαγωγών', δηλαδή του Ανδρέα Παπανδρέου. Ανέφερε, άλλωστε, χαρακτηριστικά:

Η Ένωση Κέντρου-Νέες Δυνάμεις θέλει να στηρίξει την δημοκρατία πάνω σε θεσμούς και όχι σε προσωπικούς εγγυητές... με κραυγές, με ανεύθυνα δημαγωγικά συνθήματα, με ύβρεις, με ψιθύρους και συκοφαντίες, δεν εξυπηρετείται, υπονομεύεται η δημοκρατία... διερωτάται ο λαός μήπως αυτοί που τα χρησιμοποιούν είναι προβοκάτορες που δεν επιδιώκουν τη δημοκρατία, αλλά την ανωμαλία;

Ο Ηλίας Ηλίου κατά την ομιλία του την προτελευταία εβδομάδα προ των εκλογών, στα λίγα λεπτά που διέθετε καταφέρθηκε εναντίον όσων υπόσχονται 'άφθονη δημοκρατία και κάμποσο σοσιαλισμό', εστιάζοντας όχι στο 'τι' αλλά στο 'πώς' θα αλλάξει η χώρα. Η ανάλυσή του είχε ταξικό χαρακτήρα: υποστήριξε ότι 'δεν εξηγούν σε ποιες κοινωνικές δυνάμεις στηρίζονται, ώστε να εγγυώνται την εκπλήρωση των υποσχέσεών τους, αφού μηδενίζουν τον ρόλο της εργατικής τάξης'. Στόχος της κριτικής του αποτελούσε η δημαγωγία του Παπανδρέου, αναφέροντας ενδεικτικά πως 'δεν αρκεί να διακηρύσσουν τον σοσιαλισμό. Πρέπει να δείξουν από ποιο δρόμο θα οδηγηθούμε προς τα εκεί και με ποιες κινητήριες δυνάμεις'. Αξίζει, τέλος, να σημειωθεί ότι η τελευταία ομιλία του στο Σύνταγμα είχε διάρκεια μια ώρα και 15 λεπτά.

Ο Χαρίλαος Φλωράκης κατά την ομιλία του την τελευταία εβδομάδα πριν από τις εκλογές, έδωσε πολύ μεγαλύτερη έμφαση

38. Η έμφαση στα αγροτικά θέματα δικαιολογείται, καθώς το ποσοστό που παρακολούθησε τηλεόραση στο καφενείο του χωριού άγγιζε το 86%, μολονότι το αγροτικό ακροατήριο διέθετε τηλεοπτικές συσκευές σε ποσοστό κατά 26%. Βλ. Βούλγαρης 2002.

στην αμερικανοκρατία και τον ιμπεριαλισμό έναντι του Ηλιού, προτιμώντας μια επίθεση ιδίως στη ΝΔ και την ΕΚ-ΝΔ, με αιχμή την εξωτερική πολιτική και το Κυπριακό. Δύο άλλα κεφάλαια της ομιλίας του ήταν αφιερωμένα στον εκδημοκρατισμό και το πολιτειακό, ζητώντας ενδυνάμωση της Βουλής ως εκφραστή της λαϊκής κυριαρχίας, ενώ θέλοντας να δημιουργήσει γέφυρες προς άλλες κοινωνικές δυνάμεις πέραν των λαϊκών στρωμάτων, τόνισε: 'Δεν ταυτίζουμε τις ένοπλες δυνάμεις με τη χούντα'. Έθιξε, ακόμα, ένα ζήτημα που αποσιωπούνταν από το αστικό πολιτικό σύστημα σημειώνοντας πως 'Δεν νοείται αποκατάσταση της δημοκρατίας χωρίς να 'χουν οι πολιτικοί πρόσφυγες το δικαίωμα του επαναπατρισμού'. Για τον επίλογό του κράτησε το ΠΑΣΟΚ, το οποίο μολονότι τοποθετούσε 'πέρα από την Αριστερά', του επέρριπτε, παράλληλα, κατηγορίες για εκλογική ψηφοθηρία με δόλωμα τον σοσιαλισμό:

ο σοσιαλισμός είναι σοβαρή υπόθεση και δεν μπορεί να είναι σύνθημα εκλογικής ψηφοθηρίας και μάλιστα προς τα Αριστερά, δηλαδή ανάμεσα στις δυνάμεις του σοσιαλισμού, όπως πιστεύουμε ότι κάνει το ΠΑΣΟΚ. Ο σοσιαλισμός απαιτεί αγώνες και συγκέντρωση των αντίστοιχων κοινωνικών δυνάμεων με πρωτοπορία της εργατικής τάξης.

Τέλος, τέσσερις μέρες πριν από την εκλογική αναμέτρηση εμφανίστηκε στη μικρή οθόνη ο Ανδρέας Παπανδρέου, ο οποίος συνέχισε να μην αντεπιτίθεται στην Αριστερά αλλά να στρέφει τα βέλη του ενάντια στις ηγεσίες της Ένωσης Κέντρου και της ΝΔ:

Το ΠΑΣΟΚ πρώτο και μόνο προειδοποίησε τον ελληνικό λαό πως είχε στηθεί παγίδα [...] και για την παγίδα που στήθηκε στον λαό μας συνυπεύθυνοι είναι τόσο η ηγεσία της Νέας Δημοκρατίας όσο και η ηγεσία της αυτοαποκαλούμενης Ενώσεως Κέντρου.

Έθεσε, εξάλλου, από την αρχή της ομιλίας του το διακύβευμα των εκλογών δηλώνοντας: 'Κρίνεται γενικά αν η χώρα μας θα λυτρωθεί από τα δεσμά που εχάλκευσε ο αμερικάνικος ιμπεριαλισμός [...] με την συμπαράσταση της ξένης και ντόπιας ολιγαρχίας'. Μίλησε διλημματικά υποστηρίζοντας ενδεικτικά πως

‘Κρίνεται πραγματικά η τύχη της λαϊκής κυριαρχίας. Κρίνεται η κοινωνική και η οικονομική πορεία της χώρας’, ενώ έκανε λόγο για συνθήκες συνωμοσίας αναφέροντας: ‘Υπάρχει και προσκήνιο και παρασκήνιο’. Προσδιορίζοντας τους στόχους, τόνισε: ‘Προχωρούμε χωρίς φοβία, με αισιοδοξία, με πίστη στον αγώνα του λαού. Σ’ ένα αγώνα για την λαϊκή κυριαρχία, για την εθνική μας ανεξαρτησία, για την κοινωνική απελευθέρωση’, επισημαίνοντας αναφορικά με τα υποκείμενα του Κινήματος πως πρόκειται για ‘κίνημα του λαού, [...] κίνημα του αγρότη, του εργάτη, του μισθωτού, του βιοτέχνη και [...] της νεολαίας μας, που δοξάστηκε στο Πολυτεχνείο’, εξηγώντας επαρκώς τη στάση του κόμματός του αλλά και τη φιλοσοφία του απέναντι στα μεγάλα ζητήματα. Ολοφάνερος πρωταγωνιστής στον λόγο του καθίσταται ο λαός ο οποίος αυτο-οργανώνεται, ζητούμενο αποτελεί η λαϊκή κυριαρχία και η εθνική ανεξαρτησία, ενώ εχθροί είναι οι ιμπεριαλιστές και η ντόπια ολιγαρχία με την εξαγγελία πως ‘Είναι η ώρα του λαού. Δεν ήταν το ’44, δεν ήταν το ’64. Είναι το ’74’. Για το τέλος φύλαξε το κεντρικό του σύνθημα στο οποίο συμπυκνώνονταν το ιδεολογικό στίγμα του εγχειρήματός του: ‘Μια χώρα που ανήκει σ’ εκείνους που γεννιούνται, ζουν και πεθαίνουν στο ιερό της χώρα, μια χώρα που θα ανήκει στον λαό της. Η Ελλάδα θα ανήκει στους Έλληνες. Γεια σας’. Ολοκληρώνοντας, κρίνεται χρήσιμο να σχολιαστεί το γεγονός πως πρόκειται για τον μοναδικό από τους ηγέτες που χαιρέτησε το κοινό στο τέλος, παραπέμποντας σε παρουσιαστή.

7. Συμπεράσματα

Με την ανάλυση των ομιλιών των πολιτικών αρχηγών αλλά και τη σύγκρισή τους με αντίστοιχες από την εποχή των μεγάλων συγκεντρώσεων, γίνεται φανερή η πύκνωση του πολιτικού λόγου και η εστίαση στα απαραίτητα εκείνα νοήματα που κάθε πολιτικός αρχηγός θεωρούσε ικανά να περιγράψουν τις θέσεις του κόμματός του. Καραμανλής και Παπανδρέου, ωστόσο, λειτούργησαν επαρκέστερα στις νέες συνθήκες, καθώς δεν μίλησαν απο-

κλειστικά ως εκπρόσωποι των κομμάτων τα οποία είχαν μόλις ιδρύσει αλλά και ως ‘εκπρόσωποι’ του προσωπικού τους αφηγητήματος και της ιστορίας που ήθελε να αφηγηθεί κάθε ένας, προκειμένου να συστήσουν εκ νέου το περίγραμμα της μεταπολιτευτικής προσωπικότητάς τους. Η συγκεκριμένη λειτουργία είναι εμφανέστερη σε μια τηλεοπτική ομιλία λίγων λεπτών στη διάρκεια της οποίας οι ηγέτες είναι απομακρυσμένοι από το κοινό, παρά σε μια πολύωρη μεγάλη συγκέντρωση.

Οι συμβουλές του Καραμανλή στους νέους και οι συνωμοσιολογικές αναφορές του Παπανδρέου αποτελούσαν προσωπικές εκτιμήσεις, δίχως να έχουν υποβληθεί στη βάσανο συλλογικών κομματικών οργάνων ή να έχουν προκύψει μέσα από μια διαδικασία κομματικής ή διακομματικής ζύμωσης, όπως συνέβη με τις πτέρυγες της Ένωσης Κέντρου ή τα κόμματα της Ενωμένης Αριστεράς. Καραμανλής και Παπανδρέου, με άλλα λόγια, ήταν ελεύθεροι να πλέξουν τον δικό τους ‘μύθο’ στις ομιλίες τους και να εκθέσουν τον σκελετό και τις κεντρικές ιδέες του στη μικρή οθόνη. Η εξοικείωσή τους με ανάλογες παραστάσεις από το εξωτερικό, απ’ όπου αμφότεροι είχαν επιστρέψει, τους έδινε μια βεβαιότητα στις επιλογές τους και τον τρόπο που θα απευθυνθούν στο τηλεοπτικό κοινό, λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιομορφίες αλλά και τις ιδιαίτερες συνθήκες της τηλεοπτικής εκφώνησης πολιτικών λόγων.

Εάν ο ‘πολιτικός μύθος’ επιζητά μια ‘στιγμή’ για να δείξει την εξηγητική του ισχύ, να ξαναγράψει την ιστορία, να ερμηνεύσει το βίωμα, να δώσει περίγραμμα στην αχανή πραγματικότητα και να παραδώσει έτσι μια νέο-πραγματικότητα (Πανταζόπουλος 2001: 175-177), τότε οι σπερματικές μορφές των συγκεκριμένων ομιλιών, και ιδιαίτερα εκείνων του Κ. Καραμανλή και του Α. Παπανδρέου, πρέπει να αντιμετωπιστούν κατά αναλογία με την προσπάθεια που καταβάλλουν να διηγηθούν τον πολιτικό τους μύθο στον λαό που συρρέει στις πλατείες. Αν οι πλατείες αποτελούν την *in vivo* γένεση και επεξεργασία του πολιτικού μύθου, η τηλεόραση δίνει τη δυνατότητα ή απαιτεί την *in vitro* αναπαραγωγή του. Η πλατεία, με λίγα λόγια, αποτελεί τη ζωή, ενώ η τηλεόραση το εργαστήριο.

Στις παραπάνω ομιλίες η ρητορική όφειλε να ακολουθεί κοινούς κώδικες και κανόνες (π.χ. διάρκεια, τόπος, σκηνογραφία, φωτισμός, ώρα κ.ο.κ), οι οποίοι παρείχαν την ψευδαίσθηση μιας αντικειμενικής συγκριτικής δυνατότητας. Η συμπύκνωση του 'μύθου', επιπλέον, παράλληλα με την απογύμνωσή του από τα περιστασιακά εκείνα στολίδια που η συγκυρία πρόσφερε, είχε οδηγήσει σε βεβαιότητα και ασφαλή αποτελέσματα, προσφέροντας συγκεκριμένες δυνατότητες. Μια πρώτη δυνατότητα αποτελεί η επιλογή των λιγιστών σημείων, τα οποία θα είχαν την ικανότητα σύνθεσης του μύθου, συνιστώντας αυτό που ονομάζουμε κεντρική ιδέα του, την αλληγορία του. Η σύνδεση μεταξύ των κρίσιμων σημείων αφήνεται, έτσι, στο χέρι του ακροατή, εν δυνάμει οπαδού, ο οποίος νιώθει την ελευθερία να βιώσει τη δική του (προσωπική) εκδοχή του πολιτικού μύθου. Μια δεύτερη δυνατότητα ωθεί τον πολιτικό αρχηγό να συλλάβει ένα μόνο από τα κρίσιμα αυτά σημεία, με την έννοια του παγώματος της εικόνας, και να αλλάξει την κλίμακα της διήγησής του, όπως το παράδειγμα της επιλογής του Καραμανλή να εστιάσει αποκλειστικά στους νέους, προσφέροντάς τους μια καινούργια Μεγάλη Ιδέα. Στις επιλογές αυτές η διαδικασία στην οποία έχει υποβληθεί ο πολιτικός και η νέα σχέση που αποκτά με τον πολιτικό μύθο έχει μεγαλύτερη αξία από το αποτέλεσμα: μια σχέση που μοιάζει με υποχρέωση: οφείλει πλέον, όχι απλά να τον κατέχει αλλά και να τον διαχειρίζεται σωστά.

Ο ηγέτης-εκφωνητής στα συγκεκριμένα οκτάλεπτα καθίσταται ηγέτης-διαχειριστής και η κυριαρχία του κρίνεται, μεταξύ άλλων, στην επιδεξιότητα του να αλλάζει τις μορφές και τις φόρμες του μύθου του, να επιλέγει και να ανασυνθέτει τα κατάλληλα κρίσιμα σημεία τα οποία σε κάθε περίπτωση υπόσχονται το μέγιστο αποτέλεσμα σε φόρτιση, κινητοποίηση και ταύτιση. Αν η ταύτιση επιτευχθεί, η ψήφος αποτελεί απλά ένα διαδικαστικό θέμα. Ενδεικτικό είναι, άλλωστε, πως οι δύο πετυχημένοι, κατά την άποψη μου, τηλεοπτικά πολιτικοί αρχηγοί, Παπανδρέου και Καραμανλής, δεν αναφέρουν συχνά τις λέξεις: κάλπη, ψήφος, εκλογές. Δεν μιλούν απλά ψηφοθηρικά αλλά στοχεύουν σε κάτι διαφορετικό. Επιχειρούν να διαμορφώσουν το κοινό τους, να εμπνεύσουν, να παρασύρουν, να πείσουν για την ορθότητα της

ερμηνείας που προβάλλουν, για την πραγματικότητα που βιώνει το ακροατήριό τους. Καθοδηγούν, με άλλα λόγια, την ερμηνεία του βιώματος γιατί από αυτήν πηγάζει άφθονη πολιτική αξία και ως εκ τούτου ο λόγος τους δεν είναι ταξικός, όπως των ηγετών της Αριστεράς ή συντεχνιακός όπως του Μαύρου. Αυτό που θα τους παρέχει ισχύ, δηλαδή, δεν είναι η ορθή αλλά η 'κατάλληλη' ερμηνεία της πραγματικότητας, καθώς είναι ικανή, εκτός από ψήφους, να οικοδομήσει και μια διαφορετική σχέση αφοσίωσης και πίστης που δρα κινητοποιητικά.

Το πιο σημαντικό, ωστόσο, από τα συμπεράσματα που μπορούμε να διακινδυνεύσουμε από την ανάγνωση των ομιλιών³⁹ είναι ότι ακολουθούν ή συμπληρώνουν την πορεία εθνοποίησης στην οποία κινείται ολόκληρη η ελληνική κοινωνική πραγματικότητα σε εκλογικο-πολιτικό επίπεδο. Ο τηλεοπτικός λόγος των δύο πολιτικών αρχηγών, εν αντιθέσει με τους υπόλοιπους, φαίνεται εθνοποιημένος και εθνοποιητικός, χωρίς τοπικές ή συντεχνιακές αναφορές, καθώς για να απευθυνθούν στον 'Νεοέλληνα' της Μεταπολίτευσης πρέπει, ουσιαστικά, να τον εφεύρουν ή να τον φανταστούν, να ορίσουν τα χαρακτηριστικά του και να καλλιεργήσουν τις προσδοκίες του, ώστε να έχει υπαρξιακή βάση ο συμπυκνωμένος λόγος τους. Το συγκεκριμένο υπερβατικό υποκείμενο του 'Νεοέλληνα' διαφέρει από το κοινό που πηγαίνει στην πλατεία είτε για να ακούσει είτε για να χειροκροτήσει το 'προεκλογικό πανηγύρι', έχοντας μια ενεργητική στάση στην πολιτική, ένα κίνητρο που το παρακινεί να παραστεί στη συγκέντρωση. Δεν ισχύει το ίδιο στην περίπτωση του τηλεθεατή, ο οποίος παρακολουθώντας από το σπίτι του μπορεί να μη συμμετέχει ή να επιλέξει να κλείσει τη μικρή οθόνη. Συνακόλουθα, η πρώτη αλλαγή που επιδιώκεται στη συγκεκριμένη πολιτική στιγμή είναι να προκληθεί το ενδιαφέρον του τηλεθεατή: για τον σκοπό αυτόν οι διορατικότεροι από τους ηγέτες να εθνοποιούν τον πολιτικό τους λόγο, προκειμένου να προσεγγίσουν μεγαλύτερο κοινό.

39. Η ανάλυση των συγκεκριμένων λόγων είναι απογυμνωμένη από υφολογικές ως προς την απαγγελία ή άλλες τεχνικές παρατηρήσεις, καθώς δεν σώζονται ως οπτικοακουστικό υλικό αλλά μόνο ως κείμενα.

Τέλος, κρίνεται σκόπιμη η αναφορά της αναπόφευκτης αισθητικοποίησης του πολιτικού λόγου, η οποία εγκαινιάζεται σε αυτή την εκλογική αναμέτρηση. Αυτή η εξέλιξη έχει διττή αξία, καθώς αφενός σηματοδοτείται το άνοιγμα της πολιτικής εμπειρίας σε ομάδες κοινού που είχαν έως τότε αυτοεξαιρευθεί από τέτοιες διαδικασίες, εξαιτίας του φόβου ή των διαφορετικών τους στοχεύσεων και οικογενειακών καταβολών (Δεμερτζής 2002). Αφετέρου, η αισθητικοποίηση του πολιτικού λόγου αποτελεί την απαρχή της τάσης για μεγαλύτερη βαρύτητα στην εικόνα σε βάρος της ουσίας ή στα επικοινωνιακά, ακόμη και τα φυσιολογικά χαρακτηριστικά των προσώπων σε βάρος των ιδεολογικών διαφορών και της σύγκρισης της προσωπικής τους ιστορίας. Με τη δειλή και πρώιμη απόπειρα τηλεοπτικοποίησης της συγκεκριμένης ελληνικής πολιτικής αναμέτρησης, συνεπώς, δίνεται εφεξής ιδιαίτερη σημασία στο πολιτικό ύφος, το οποίο ανταγωνίζεται πια το πολιτικό περιεχόμενο.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Auge, M. (2008). *Πού χάθηκε το μέλλον*; Αθήνα: Πολύτροπον.
- Barthes, R. (1979). *Μυθολογίες, Μάθημα*. Αθήνα: Ράππα.
- Βλάχος, Σ. Α. (2001). *Αποφοίτηση 1974*. Αθήνα: Ωκεανίδα.
- Βούλγαρης, Γ. (2013). *Η μεταπολιτευτική Ελλάδα 1974-2009*. Αθήνα: Πόλις.
- Βούλγαρης, Γ. (2002). *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990: σταθερή δημοκρατία σηματοδωμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Γεωργιάκης, Ν., Μοσχονάς, Γ., Δεμερτζής, Ν. κ.ά. (1995). *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Δάμπασης, Γ. (2002). *Την εποχή της τηλεόρασης*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Δεμερτζής, Ν. (2002). *Πολιτική επικοινωνία*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Δεμερτζής Ν., Σουλιώτης Ν., & Μαρκατάς Γ. (2017). 'Πολιτισμική ανάλυση και κοινωνιολογία του πολιτισμού στην Ελλάδα, 1980-2014: Επισκόπηση βιβλιογραφίας και σχεδίασμα κοινωνιολογικής ερμηνείας', *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 143-170. <https://doi.org/10.12681/grsr.14368>

- Διαμαντόπουλος, Θ. (1997). *Η ελληνική πολιτική ζωή: εικοστός αιώνας*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Διαμαντούρος, Ν. (2000). *Πολιτισμικός δυϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης: Πλαίσιο ερμηνείας*, μτφρ.: Δ. Σωτηρόπουλος. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Δουλκέρη, Τ. (1979). *Ραδιοφωνία-τηλεόραση, Νομικά και κοινωνικά προβλήματα τους*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Fiske, J. (1992). *Εισαγωγή στην επικοινωνία*. Αθήνα: Επικοινωνία και Κουλτούρα.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self Identity*. Cornwall: Polity Press.
- Hall, S. (2003). 'Το ζήτημα της πολιτιστικής ταυτότητας', στο S. Hall, & D. Held, *Η νεωτερικότητα σήμερα*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Καζνέβ, Ζ. (1979). *Ο άνθρωπος τηλεθεατής*. Αθήνα: Πύλη.
- Κάρτερ, Ν. Γ. (2004). *Ελληνική Ραδιοφωνία Τηλεόραση: ιστορία και ιστορίες*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Λυριντζής, Χ., Νικολακόπουλος, Η. (1990). *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80: Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Macridis, C. R. (1984). *Η ελληνική πολιτική στο σταυροδρόμι*. Αθήνα: Ευρωεκδοτική.
- Μάγερ, Τ. (2000). *Η πολιτική ως θέατρο*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Mazzoleni, G. & Schulz, W. (1999). "“Mediatization” of Politics: A Challenge for Democracy?", *Political Communication*, 16(3): 247-261.
- Ναυρίδης, Κλ., Δημητρακόπουλος, Γ., Πασχάλιδης, Γρ., (επιμ.). (1988). *Τηλεόραση και επικοινωνία*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Ντούσκος, Δ. Π. (2000). *Η μεγάλη μετάβαση*. Αθήνα: Gutenberg.
- Παναζόπουλος, Α. (2001). 'Για το Λαό και το Έθνος'. *Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου*. Αθήνα: Πόλις.
- Papathanassopoulos, St. (1990). 'Broadcasting, politics and the State in Socialist Greece', *Media, Culture and Society*, 12: 387-397
- Παπαθανασόπουλος, Σ. (2002). *Η Ευρώπη των επικοινωνιών: Οι πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης για το επικοινωνιακό επίπεδο*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Παπαθανασόπουλος, Σ. (2017). 'Τα σύγχρονα Μέσα και η πολιτική επικοινωνία', *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 16: 11-33. doi:<https://doi.org/10.12681/hpsa.15184>.

- Πασχαλίδης, Γ. (1988). 'Τηλεοπτικός λόγος και αφηγηματικός χώρος', στο Κ. Ναυρίδης, Γ. Δημητρακόπουλος & Γ. Πασχαλίδης, *Τηλεόραση και επικοινωνία*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Phillips, L., & Jorgesen, M. (2009). *Ανάλυση Λόγου, θεωρία και μέθοδος*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Σακελλαρόπουλος, Σ. (2001). *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση*. Αθήνα: Λιβάνης.
- Σιώμος, Θ. (2010). *Ελληνικός τηλελαϊκισμός. Η περίπτωση του Αλ Τσαντίρι Νιούζ (διπλωματική εργασία)*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Σκαμνάκης, Α. *Πολιτική εξουσία & ΜΜΕ στην σύγχρονη Ελλάδα (1941-1974)*. Θεσσαλονίκη: Ζυγός.
- Σκαμνάκης, Α. (2009). 'Μέσα μαζικής επικοινωνίας και πολιτική εξουσία στην Ελλάδα', στο ΙΣΤΑΜΕ, *Οι εξελίξεις στο χώρο των μέσων επικοινωνίας: Νέα φαινόμενα και κοινωνική δύναμη (πρακτικά ημερίδας, Ιανουάριος 2009)*. Αθήνα: Λιβάνης.
- Steiner, G. (2007). *Νοσταλγία του απόλυτου*. Αθήνα: Άγρα.
- Strömbäck, J. (2008). 'Four Phases of Mediatization: An Analysis of the Mediatization of Politics', *The International Journal of Press/Politics*, 13(3): 228 -246
- Thompson, J. (1999). *Νεωτερικότητα και Μέσα Επικοινωνίας*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Τζαβάρας, Θ. (1988). 'Η τηλεόραση ως καθρέφτης', στο Κ. Ναυρίδης, Γ. Δημητρακόπουλος, & Γ. Πασχαλίδης, *Τηλεόραση και επικοινωνία*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Τσαπάρης, Σ. (1995). *Η πολιτική ηγεσία και οι ξένοι στη νεότερη ιστορία της Ελλάδας*, τ. Δ', Αθήνα: Λιβάνης.
- Φισκ, Τ. (2000). *Η ανατομία του τηλεοπτικού λόγου*. Αθήνα: Δρομέας.
- Χαιρετάκης, Μ. (1997). *Τηλεόραση και διαφήμιση: η ελληνική περίπτωση*. Αθήνα: Α.Ν. Σάκκουλας.

Εφημερίδες

Ελληνικός Βορράς, 1-17 Νοεμβρίου 1974.

Θεσσαλονίκη, 1-17 Νοεμβρίου 1974.

Θεσσαλονίκη, 12 Νοεμβρίου 1974, 'Παγκόσμιο Ενδιαφέρον για τις εκλογές'.

Καθημερινή, 1η, 10, 12 και 14 Νοεμβρίου 1974.

- Καθημερινή*, 6 Νοεμβρίου 1974, ‘Η συμφιλίωση των Ελλήνων στόχος του Καραμανλή’.
- Καθημερινή*, 9 Νοεμβρίου 1974, ‘Ο ανταποκριτής των Ταίμς γράφει από την Αθήνα. Οι Έλληνες θέλουν δημοκρατία χωρίς παλαιοκομματισμό’.
- Καθημερινή*, 10 Νοεμβρίου 1974, ‘Το προσφιλές πανηγύρι, Μπαλκόνια, μεγάφωνα, συζητήσει και τραγούδια’.
- Καθημερινή*, 12 Νοεμβρίου 1974, ‘Έξη γυναίκες ζητούν ψήφο’.
- Καθημερινή*, 13 Νοεμβρίου 1974, ‘Το Διεθνές ενδιαφέρον προκαλούν οι εκλογές’.
- Το Βήμα*, 1η και 24 Νοεμβρίου 1974
- Το Βήμα*, 3 Νοεμβρίου 1974, ‘Οι 827 πολιτεύονται για πρώτη φορά’.
- Το Βήμα*, 7 Νοεμβρίου 1974, ‘Σε περίοδο ανθήσεως τα πολιτικά περιδικά’.
- Το Βήμα*, 10 Νοεμβρίου 1974, ‘Βαθμολογήστε τα κόμματα και ψηφίστε, οι τέσσερεις μεγάλες παρατάξεις και οι δέκα βασικές θέσεις τους’.

Ηλεκτρονικές πηγές

- Ελευθεροτυπία* (18/11/2007). NOEMBPHΣ 1973-NOEMBPHΣ 1974: Οι 12 μήνες που δεν άλλαξαν τον κόσμο, <http://www.iospress.gr/ios2007/ios20071118.htm>. [Πρόσβαση 25/03/2022].

ABSTRACT

Thomas Siomos

The national elections of 17th November 1974 and the televisionization of the electoral competition

This paper examines the elections of 17th November 1974, the first attempt of televisionization in the Greek electoral competition. As the first elections in Greece after a decade of political instability, owing to the diversion of democracy by dictatorship, these elections seem interesting, since they reflect not only the political and executive conditions of ‘Metapolitfsi’, but also the way and the relevant political effects of the transition from ‘squares’ to television studios.

*Evangelos Vaiannis**

REEXAMINING CULTURAL
TRAUMA'S SIGNIFICANCE

RON EYERMAN (2011). *The Cultural Sociology of Political Assassination: From MLK and RFK to Fortuyn and van Gogh*. New York: Palgrave.

RON EYERMAN (2019). *Memory, Trauma, and Identity*. New York: Palgrave.

Ron Eyerman's books are quintessential intellectual products of the 'strong program' of Cultural Sociology, one of the most radical manifestations of the cultural turn that began to shape in the end of the last century. Although Cultural Sociology and Sociology of Culture may indeed share a 'common repertoire of terms', the former highlights the analytical autonomy of cultural structures and pinpoints the centrality of meaning-making procedures.

In the first book, the author proceeds to a comparative examination of six political assassinations in three distinct national contexts using the methodological tools of cultural trauma theory. Consistent with the nature of his aims, the interpretive

* Master's student, Columbia University, Department of Sociology.

schema of cultural trauma illuminates nuances of the collective experience that have been on the analytical periphery of traditional sociological approaches for decades. Consequently, political assassinations are now engraved on the core of the study of cultural traumas. Perhaps the most challenging task that the author achieves is the unambiguous delineation of the factors that either catalyze or attenuate the formation of a cultural trauma.

One would not exaggerate to claim that Eyerman's monography paved the intellectual path for the emergence of *Memory, Trauma and Identity*, for it signified a critical moment of broader consensus within the scientific community about the significance of applying the cultural trauma theory in diverse domains of the social field. Theorists now understand the need for salient reconsiderations of the basic characteristics of the existing schema. They do so by highlighting structural transformations in the field of mass mediated representation, as is the appearance of new dominant *media* such as social media platforms and of course the internet in a broader sense. When the authors of the essays perceive major social phenomena of contemporary history through the lenses of trauma and its role in shaping collective memory, they essentially shed sufficient light to various scientific lacunae.

The political assassinations on which the author concentrates in the former book are those of Robert F. Kennedy and Martin Luther King in the USA, Olof Palme and Anna Lindh in Sweden and Theo Van Gogh and Pim Fortuyn in the Netherlands. In the first chapter, the author introduces the reader to the book's problematic by describing the chronicle and the social circumstances of John F. Kennedy's assassination with increased vividness. Eyerman focuses on those aspects of the event that allow him to illuminate key areas of the American cultural structure and to illustrate the key questions that will be addressed in the following chapters. Kennedy's murder serves as a reference point for other emblematic yet horrendous assassinations of late modernity, especially in the context of mass-mediated representation and the social evaluation of how well institutions perform. It al-

so creates the conditions for the formation of a cultural trauma in the United States; a trauma that becomes transparent only after the tragic occurrence of Martin Luther King's (hereinafter MLK) and Robert F. Kennedy's (hereinafter RFK) assassinations.

Eyerman proceeds to a diligent clarification of his conceptual repertoire from the beginning of the first book. He clarifies the concept of cultural trauma from one-dimensional approaches and exo-sociological content. He additionally expresses the fundamental notion that a cultural trauma is constructed, not born, i.e., that a complex and long-term process of deep transformations must take place until the appearance of indicators that testify to the existence of a cultural trauma. This re-emphasises the distinction between psychological and cultural trauma, which is explicitly underlined in nearly every theoretical text that frames the 'strong program' (Smelser et al. 2004).

One can detect in Eyerman's texts the notion that certain horrific events, like political assassinations, contain as such within themselves more layers of traumatic 'fabric'; implying they have relatively increasing chances of being evolved into cultural traumas. Indeed, he reintroduces this concept with certainty in his later book. But because Eyerman gradually develops a cohesive and less narrow approach to trauma, linking it with greater transformations of collective memory and identity, he thus establishes a distinct 'third paradigm' that transcends the existing radical binary of naturalistic and constructivist viewpoints.

The understanding of trauma as a complex process becomes even more evident with the second fundamental distinction of Eyerman between 'occurrence' and 'event'. The author gives prominence to the term 'event', which contains within itself the connotations of a parallel action taking place; implying the initiation of its representation and conceptual reconstruction in the media.

The third distinction concerns 'social trauma' and 'cultural trauma'. Drawing on Smelser's conceptual repertoire, Eyerman focuses not solely on shocking events that caused tears in the social fabric and were traumatic to small-scale collectivities; but on

broadly meaningful crises that led to the emergence of a public discourse that tested established identities and founding myths of entire nations. The role of carrier groups, media and the moral framework is central. The former two because they make the traumatic event accessible and comprehensible to the social body by providing an explanatory platform, thus facilitating the success of the trauma drama; the latter because it orients the meaning struggle that arises in the aftermath of traumatic events.

Intellectuals can act, in fact, as pivotal carrier groups. One can identify an interesting, yet neutral and less polemic definition of ‘intellectuals’ in *Memory, Trauma and Identity*. I argue that this anti-elitist perception allows him to pinpoint with clarity the actual and decisive actors that engage in the meaning struggle and enhance the ‘drama trauma’.

In the United States, MLK was an increasingly popular figure and was perceived as an iconic representative of the civil rights movement even before his assassination. It seems reasonable to argue that MLK was a ‘celebrity-icon’ accordant to the definition of Alexander, thus ‘an iconic form of collective representation central to the meaningful construction of contemporary society’ (Alexander, 2010). As a matter of fact, he embodied all those characteristics that his assassin detested. The media were quick to cover his murder and intensified the meaning struggle, especially after the identity of the perpetrator was revealed. Eyerman portrays MLK’s transformation from an embodiment of the civil rights movement to a universal symbol for equality and freedom. The author identifies two main mechanisms at work for such an outcome: the widespread, international dissemination of MLK’s message and the incorporation of MLK’s figure even by the mechanisms of advertising.

A point of high significance during the trauma process that cuts across the levels of memory, emotion and identity is, according to Eyerman, the discourse regarding MLK’s commemoration. By choosing his birthday to memorialize his personality, King – and the message he represented – receives the highest after-death symbolic recognition, as he is commemorated in

a manner similar to all those traditional figures that represented the ‘purest American values’. Similar mechanisms seem to have worked after the assassination of Harvey Milk, in terms of ascribing a meaning to his vision and assassination that is more abstract and universal, rather local and particular.

The introductory chapter on JFK was indicative for the understanding of the interplay between key actors involved in the trauma process, but additionally important for it is in JFK’s assassination where the primary elements of the trauma are traced. Consequently, the basic discursive universes and fields of confrontation will emerge most emphatically after the assassination of his brother. When RFK was murdered, civil society, law enforcement and the medical system worked in such a way as to prevent ‘another Dallas’ from happening. Thus the memory of JFK was more than present after the death of his brother. One would not exaggerate to argue that his memory took the form of a collective expectation that institutions and judicial mechanisms would function in a better way.

In the midst of an atmosphere of ‘meaning struggle’, victims and perpetrators cease to be mere individuals and embody deep divisions and social rifts; nearly every person is thus called upon to take a stand on these tragic phenomena. Eyerman finds that RFK’s assassination was the catalytic event that prompted the widening of the trauma, unlike preceding ‘social traumas’ such as the assassination of Malcolm X.

But one observes not just the re-appearance of his robust terminology in his second book, rather the epistemological deepening of it. Eyerman reiterates that trauma and its associated sociocultural processes are in fact seldom homogenous. They certainly can be divisive, as is the case of the dominant narratives embedded in the meaning struggle. Eyerman finds two dichotomous narratives regarding black American collective representation, the ‘redemptive’ and the ‘progressive’ one. Proximal to these divergent interpretations of the macro-historical phenomenon of racial segregation are the antithetical narratives that framed the Vietnam War, the apotheosis of an avoidable conflict

that traumatized rather than unified an entire nation and numerous social groups.

When focalizing on political assassinations, the author explores the conceptual implications that the murders of Olof Palme and Anna Lindh had in Swedish society. He argues that those events were undoubtedly shocking and had potentiality of testing Sweden's self-image; that is, the notion of a qualitative civil society of heightened democratic and political ethos. Yet there was no reassessment of the Swedish founding narratives nor collective self-reflective elements embedded in the public debate that emerged after these events. Faithfulness to the post-war social contract is maintained and despite the existence of collective grief in both murders of these iconic Swedish figures, the key carrier groups did not elevate these events to a higher symbolic level. Eyerman concludes that no cracks in the foundations of the Swedish state were detected, in visible contrast to what happened in Poland decades after the Katyn Massacre. By liberating free speech and letting a democratic public sphere to appear, these inner catastrophes that remained hidden in individual memories could then be part of a tragic public history.

What undisputedly occurred in Sweden were fundamental changes in institutions including law enforcement and the political party in which they both thrived (SAP). The author connotes that latent social divisions and areas of conflict were absent when the murders occurred; a dimension particularly important for the emergence of a cultural trauma.

The third pair of political assassinations of interest to Eyerman is that of Pim Fortuyn and Theo van Gogh in the Netherlands. The former prevailed in the collective consciousness as a highly controversial yet charismatic figure; a bold representative of an emerging alt-right rhetoric that expressed a not insignificant proportion of the Dutch social body. The author accurately discerns, at this point, the subtle differences in the profile of the murderer: he did not come from the lower levels of social stratification, nor did he act out of impulsive action. Fortuyn's increased presence in the media and his ostensibly high electoral

chances did actually trigger immense diffusion of mourning and concerns about the state of freedom of speech in the country.

At the same time, the murder of Theo van Gogh brought to the surface a similar, quite polemic public discourse. The ritualistic dimension of the murder (namely the presence of a five-page text pinned to the victim, the selection of specific dress code and the knife as a weapon) added to the established narratives the aspect of religious fundamentalism and the dichotomous dynamics of immigration; both then transformed into critical issues of the political competition. As a personality, van Gogh was capable of evoking broad psychological identifications and his murder was able to penetrate the perceptual and emotional schemas of a large segment of the population. Eyerman concludes that this event initiates an extensive debate about the foundations of Dutch identity and a broad ‘renegotiation’ of the terms of the Dutch social contract. In his previous book where he focuses merely on the assassination of Theo Van Gogh, Eyerman has also demonstrated the decline of other founding myths, especially this of ‘the good Dutchman fighting for the Jews’. This may also be the case of the My Lai Massacre during the Vietnam War, which decisively expedited the trauma process and nearly annihilated the heroic narratives that were to justify an already vulnerable collective sense of ‘American exceptionalism’.

In the concluding chapter the author reiterates that nothing profound that could indelibly impact its equilibrium unveiled in Swedish society after the two assassinations. For the process of national self-criticism that pervaded the Dutch society after the two murders was indeed absent in Sweden. He observes smooth political transition and a lack of competent carrier groups (politicians, intellectuals, media representatives) to frame the traumatic event with a veil of meaning. Thus we return to the initial argument that a cultural trauma cannot be merely – and is not – the sum of collective pain. As argued on page 157, ‘the success of trauma lies in the extent to which the collective in question embodies and accepts the moral framework by which the distinction between good and evil is formed’.

Eyerman's explanatory efforts regarding the differences between the three states and those variables that hinder or catalyze the trauma process are particularly heuristic. It is, however, his most recent book that is characterized by a double additional contribution: a) the scope of the application of cultural trauma's schema is considerably broadened and b) the theory is renewed, terminologies are deepened and a methodologically richer work thus emerges.

Nevertheless, what is considered an intrinsic characteristic of the cultural trauma theory is the notion that the examination is done 'in retrospect'. Thus, there is a high degree of ambivalence regarding the moment when a researcher can assess the occurrence of a cultural trauma without theoretical inhibition. On that account, nearly a decade after the writing of the first book, new analyses and readjustments may emerge based on these theoretical efforts.

For example, current rearrangements in the Swedish political system can be regarded as indicators of: a) a different orientation of Swedish society and b) a distinct change in the structures of collective emotions. The electorate is moving to the right and the issues-at-stake are much more strongly related to immigration policies, crime and gun ownership. Nowadays, the leading far-right politician Jimmie Akesson is characterized by major media outlets as a central figure on the political scene, rather than just a pariah. At the same time, the knife attack in Almedalen brought Palme and Lindh murders back into the collective consciousness, what was described in poignant terms as 'an attack to Swedish democracy'. Scholars can probably argue that new data exist on the basis of which the notion of a partly-open cultural trauma in Sweden can be revisited. Hence, that a debate about the foundations of Swedish society is tentatively beginning to form. Although the reasoning regarding the absence of a Swedish cultural trauma is re-introduced in 2019's *Memory, Trauma and Identity*, I argue that the current period of time is crucial for further discussions.

These remarks apparently do not undermine the fact that Eyerman's books enrich cultural trauma theory and complement

the efforts of the representatives of the ‘strong program’ to install an analytically more adequate and methodologically richer sociological trend. They also help bridging the void between micro and macro perspectives and reaching into depths that can be penetrated, according to Jeffrey Alexander, ‘only with the tools of cultural sociology’ (Alexander, 2003, p.179). In particular, however, they provide a useful methodological platform for examining diverse cultural structures and national societies.

If one concentrates on political assassinations, for example, one can detect assassinations in contemporary Greece that are either utterly in accordance with the traditional definition of ‘political murder’, or are political in a broader sense. Let us refer to the country’s proximal relationship with political and social violence, especially after the beginning of the Greek Crisis (Panagiotopoulos et al, 2021); the long-lasting presence of the Revolutionary Organization 17 November, the most lethal, radical and widely known organization the country has ever known; the assassination of Gregorios Lambrakis in 1963 and Pavlos Bakoyannis in 1989. These horrendous events have been systematically and profoundly studied by several disciplines that have not been particularly cultural (e.g. historiography). To borrow Lamont’s phrase, ‘the tools of cultural sociology may prove invaluable in identifying taken-for-granted cultural understandings that deserve scrutiny’ (Lamont, 2000). Consequently, a Greek Cultural Sociology that would delve into the symbolic structures created in the aftermath of the murders and would offer an explanation as to whether these murders succeeded in causing large-scale redefinitions of the Greek identity, is still absent.

Hence Eyerman’s overall oeuvre continues to provide an occasion for fruitful debate on macro-historical phenomena. Its importance as a useful tool for further examining the vibrant interplay between trauma-identity-collective memory is unequivocal.

References

- Alexander, J. C. (2003). *The meanings of social life. A Cultural Sociology*. Oxford: Oxford University Press.
- Alexander, J. C. (2010). The Celebrity-Icon. *Cultural Sociology*, 4(3): 323-336. <https://doi.org/10.1177/1749975510380316>
- Lamont, M. (2000). Meaning-Making in Cultural Sociology: Broadening Our Agenda. *Contemporary Sociology*, 29(4): 602-607. <https://doi.org/10.2307/2654561>
- Panagiotopoulos, P., Vamvakas, V., Karatrantos, T. (Eds.). (2021) *05.05.10: ταυτότητες και συναισθήματα της πολιτικής βίας στην Ελλάδα του 21ου αιώνα [05.05.10 : identities and emotions of political violence in 21st century Greece]* Athens: Epikentro.
- Smelser, N. J., Alexander, J. C., Eyerman, R., Giesen, B., & Sztompka, P. (2004). *Psychological Trauma and Cultural Trauma. In Cultural Trauma and Collective Identity*. University of California Press. <http://www.jstor.org/stable/10.1525/j.ctt1pp9nb.5>

Articles in the Media

- Ahlander, J., & Filks, I. (2022, September 07). *Once far-right pariah, Sweden democrats eye kingmaker role*. Retrieved March 7, 2023, from <https://www.reuters.com/world/europe/once-far-right-pariah-sweden-democrats-eye-kingmaker-role-2022-09-07/>
- Crouch, D. (2022, July 07). *Opinion: The tragedy Almedalen is an attack on Swedish democracy*. Retrieved March 7, 2023, from <https://www.thelocal.se/20220707/opinion-the-almedalen-tragedy-is-an-attack-on-swedish-democracy/>
- Crouch, D. (2022, September 12). *Jimmie Åkesson: Who is the leader of the far-right Sweden Democrats?* Retrieved March 7, 2023, from <https://www.theguardian.com/world/2022/sep/12/jimmie-akesson-who-is-the-leader-of-the-far-right-sweden-democrats>
- Nezirevic, L. (2022, October 04). *'very chaotic situation': Gun violence on the rise in Sweden*. Retrieved March 7, 2023, from <https://www.aa.com.tr/en/europe/-very-chaotic-situation-gun-violence-on-the-rise-in-sweden/2702225>

Νίκος Στασινόπουλος*

ΕΜΦΥΛΟ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ,
ΚΑΘΟΛΙΚΟΤΗΤΑ, ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΟΤΗΤΑ.
ΜΙΑ ΛΑΚΑΝΙΚΗ ΑΝΑΠΛΑΙΣΙΩΣΗ

Γεωργία Πετράκη & Μαρία Στρατηγάκη (επιμ.), *Εισαγωγή στις σπουδές φύλου*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2022, σελ. 280

Jane Copjec, *Read my desire: Lacan against the historicists*, Cambridge: MIT Press, 1994, σελ. 288

Στο παρόν δοκίμιο, σε συνέχεια μιας ενδελεχούς ανάγνωσης του πρόσφατα εκδοθέντος βιβλίου υπό την επιμέλεια των Πετράκη και Στρατηγάκη περί σπουδών φύλου, επιχειρείται μια παράλληλη ανάγνωση με το εμβληματικό βιβλίο της ψυχαναλυτικά προσανατολισμένης φεμινίστριας θεωρητικού Joan Copjec, αξιοποιώντας επίσης και συναφείς θέσεις, τόσο δικές της σε άλλα κείμενά της, όσο και από ορισμένα άλλα κείμενα τυπικά της λακκανικής προσέγγισης στη διάσταση του φύλου. Ευελπιστώ ότι κάτι τέτοιο προσφέρει αναπλαισίωση και εμπλουτισμό βασικών προϋποθέσεων του *Εισαγωγή στις σπουδές φύλου*. Πρόκειται καταρχάς

* Δρ. Πολιτικής Ψυχολογίας και Επικοινωνίας, εξωτερικός ερευνητής ΕΚΚΕ. <nicolastasis@yahoo.gr> Ευχαριστώ τη Μαριάνθη Πέππα για τις πολύτιμες ψυχολογικές, φεμινιστικές παρατηρήσεις της.

για ένα εξαιρετικά χρήσιμο εγχειρίδιο για τους φοιτητές των κοινωνικών επιστημών, που παρουσιάζει τις ιστορίες της εφαρμογής της αναλυτικής κατηγορίας του φύλου σε μια ευρεία γκάμα επιμέρους επιστημονικών πειθαρχιών, όπως ιστορία, εγκληματολογία, δημόσιες πολιτικές, τα Μέσα, γεωγραφία, εθνογραφία, κοινωνική εργασία, επιστημολογία, μετααποικιακές σπουδές, μετανάστευση, συγγένεια, με εμφανή πρόθεση διατομεακότητας στις αναλύσεις. Εδώ δεν θα επιχειρήσω μια τυπική περιήγηση στα περιεχόμενα του τόμου, αλλά ανάδειξη μίας πτυχής τους και, ελπίζω επωφελώς για τον φίλεργο αναγνώστη, την παράθεση ορισμένων προϋποθέσεων πολιτικής συνεισφοράς που επιτρέπει η λακανική ψυχανάλυση στις σπουδές φύλου, διευρύνοντας ενδεχομένως την οπτική και το χειραφετητικό εγχείρημα.

Νομίζω ότι δεν προδίδω την ποικιλία απόψεων των συγγραφέων στα επιμέρους πεδία ξεχωρίζοντας στον τόμο ένα κοινόχρηστο νέφος έξι εννοιών και παραδοχών ως προς το φύλο, με τις οποίες οι συγγραφείς ταυτίζονται ενδεχομένως λιγότερο ή περισσότερο. Ωστόσο, τις παραθέτουν κατ' επανάληψη, ενώ αποτελούν πάγια αξιοποιούμενες έννοιες στις σπουδές φύλου.¹ Ενδεικτικά:

Μια βασική θέση, που διατρέχει τα περισσότερα κείμενα του ελληνικού τόμου, είναι ότι οι έμφυλες διαφορές είναι κοινωνικές κατασκευές (154).² Ήδη στις πρώτες σελίδες αναφέρεται ότι η δημιουργία σπουδών φύλου συνδέθηκε με την τάση κριτικής στον βιολογισμό (26, 165), και αλλού η γενικότερη μη αναγωγή των προσεγγίσεων των σπουδών φύλου σε βιολογικές κατηγορίες (73) που αποτελούν προϊόν κανονιστικού λόγου σχετικά με το κοινωνικό φύλο, όπου η γυναίκα αποτελεί ένα τυπικό παράδειγμα του μη κανονικού Άλλου (25), προς 'διάσωση' (186), στο πλαίσιο του οποίου οι επιφάνειες των σωμάτων χρεώνονται με σημασία (118).

1. Χρήση όρων που κάνω εδώ: κοινωνικό φύλο [gender], βιολογικό φύλο, και όπου 'φύλο' αναφέρομαι στο σεξουαλικό, έμφυλο υποκείμενο κατά Lacan που δεν ταυτίζεται με το βιολογικό ούτε με μία κοινωνική κατασκευή.

2. Όπου σημειώνεται αριθμός σελίδας χωρίς αναφορά σε συγγραφέα, πρόκειται για παραπομπή στον τόμο που επιμελήθηκαν οι Πετράκη & Στρατηγάκη.

Η γυναικεία εμπειρία συναρτάται με υποτέλεια στο πλαίσιο ευρύτερων συστημάτων κυριαρχίας-ανισότητας (166), η πολιτισμική διαφορά εμφυλοποιείται, καθίσταται 'σεξουαλική' ενισχύοντας τον πατερναλιστικό φαλλογοκεντρισμό (189).

Δεύτερον, και συνεκτατά με τα παραπάνω, γίνεται λόγος για *οντολογικοποίηση* των γυναικών φερόμενη στα κείμενα ως *μαχητή* (119), ως *επιλήψιμα ουσιοκρατική εστίαση* (166-7), ως *δόλια ιδεολογική κατασκευή* από το κυρίαρχο φύλο της φανταστικής κατηγορίας 'γυναίκες' με κοινές ιδιότητες στην ουσία τους (153), ως *μονολογική ομογενοποίηση* των υπεξούσιων (193), και όχι —ως όφειλε, αναφέρουν— ως *επαναλαμβανόμενες επιτελέσεις φύλου* και ως *αρθρώματα* ενός discourse (183) ή *φορείς κριτικής κανονιστικών στερεοτυπικών αναπαραστάσεων* (87). Ο Freud, όταν εμφανίζεται, φέρεται ως *υπέρμαχος της βιολογικής υπαγωγής του φύλου* ανοίγοντας δρόμο στις ψυχομετρικές, θετικιστικές ταξινομήσεις, ενισχύοντας τον *άκαμπτο διαχωρισμό* μεταξύ 'φυσιολογικού' και 'παθολογικού' (119, 120).

Εισήλθαμε, έτσι, στην τρίτη κοινή αναφορά των κειμένων, όπου γίνεται λόγος για *κυρίαρχη, επιλήψιμα ετεροκανονική, δυιστική, αναπαραγωγή του κόσμου*. *Διχασμένου, από τη μία, αυτού των γυναικών, που χαρακτηρίζεται από άμεση εμπειρία καθημερινής μέριμνας για κοινωνική αναπαραγωγή, που παραμένει εντός συμφραζομένων αφοσίωσης, ενσυναίσθησης* (126) και *φροντίδας* (176), και από την άλλη, εκείνου των ανδρών που χαρακτηρίζεται από *αφηρημένο θεσμοποιημένο ορθολογισμό* (27), *αυτονομία και ανεξαρτησία* (126), ως *πρωτεύων και αυτάρκης* (166), *επιβαλλόμενος στον κόσμο των γυναικών, καθιστώντας τον 'συμπληρωματικό'*. Αναφέρεται, επίσης, ότι *ανδρικός κόσμος προσφέρει, επιλήψιμα, τις αναλυτικές κατηγορίες με τις οποίες οι γυναίκες οφείλουν να σκεφτούν τον κόσμο τους, απομονώνοντάς τους ως εκ τούτου από την εμπειρία τους* (164). Άρα, η *σεξουαλική διαφορά είναι αυθαίρετη* (166), *προβληματική διχοτομία, κάτι που προκρίνει το επιχείρημα αντικατάστασής της από τον όρο 'άνθρωποι'* (149). Ωστόσο, εδώ, η *Μιχαηλίδου προσεκτικά παραθέτει, νομίζω επιφυλασσόμενη, το ότι η σύγχρονη μεταφeminιστική πολιτική σπεύδει να διεκδικήσει τον δημόσιο χώρο αξιώ-*

νοντας θηλυκότητες που αποκηρύσσουν τον φεμινισμό ως πολιτισμικά περιττό (94).

Τέταρτον, ένα επίσης επαναλαμβανόμενο μοτίβο είναι η κριτική *οικουμενικών* θεωριών (167, 18), η άποψη πως πρόκριση της *καθολικότητας* στο φύλο και την πολιτική του συνδέεται με ετεροκανονική κυριαρχηση, θετικιστική στρέβλωση γυναικείας εμπειρίας, πανοπτική αυταρέσκεια παρατηρητή, δομική απόκρυψη αξιακών προτεραιοτήτων (171). Αντιπροτείνεται η *πολλαπλότητα* των γυναικείων κόσμων (150, 157), τόσο ως ερμηνευτική αξίωση (57), ως *situated ενσώματη γνώση* (173, 179-80) όσο και ως *πληθυντική συγκρότηση υποκειμενικότητων*.

Πέμπτον, διατυπώνεται η ιστορικοιστική αντίληψη ότι προκρίνει το χειραφετητικό πρόταγμα η *αναλυτική ιστορικοποίηση* του διπλού γνώσης/εξουσίας που επικαθορίζει το φύλο, υποστασιοποιώντας και παγιώνοντάς το (182-3). Αυτό επειδή οι αφαιρέσεις περί Γυναικας είναι α-ιστορικές ως ουσιοκρατικές και οικουμενικές (185 κ.ά).

Έκτον, το *σώμα*, όπου αναφέρεται, αναφέρεται αποκλειστικά —λανθασμένα, υποστηρίζω— ως *ζήτημα γνώσης/εξουσίας*, πεδίο γνωσιακών διεργασιών (125), επιφάνεια καταγραφής αναπαραστάσεων του πώς μια κοινωνία αντιλαμβάνεται τον εαυτό της, ως φορέας νοήματος (151) και όχι σεξουαλικότητας, αν εξαιρέσει κανείς τις πολύ ενδιαφέρουσες αναφορές της Μιχαηλίδου (90) περί έμφυλης απόλαυσης, συναισθηματικών ταυτίσεων του γυναικείου κοινού των Μέσων (91) ενισχύουσες άλλοτε τη βιομηχανία και άλλοτε λειτουργώντας επιτελεστικά, αντιστασιακά (93).

*Enter Lacan...*³

Στον ελάχιστο διαθέσιμο εδώ χώρο παραθέτω συνοπτικά θέσεις λακανικής ερωτηματοθεσίας και αναπλασίωσης των παραπάνω διακυβεύσεων.⁴ Κατά τη λακανική σκοπιά σταδιακά από τη δε-

3. Οι βασικές αναπτύξεις του Lacan περί σχέσης φύλου βρίσκονται στον τόμο του 20ού έτους του Σεμιναρίου του (Lacan 1975/1999).

4. Ενδεχομένως δεν προδίδω την ερωτηματοθεσία της θεωρίας κοινωνικού φύλου [gender] αν τη διατυπώσω ως εξής: πώς μπορεί το υποκείμενο να

καετία του 1980 εγκαταλείφθηκε εν πολλοίς η ψυχαναλυτική κατηγορία της σεξουαλικής διαφοράς των φύλων υπέρ μιας ουδετεροποιημένης σεξουαλικά κατηγορίας του κοινωνικού φύλου και των τεχνολογιών κυριαρχησής του, ενώ στην καλύτερη περίπτωση έγινε λόγος για ‘σεξουαλικές πρακτικές’ χωρίς να διερευνάται το σε τι συνίσταται για τα υποκείμενα η σεξουαλικότητα και πώς αναδύομαστε ως έμφυλα όντα. Το υποκείμενο καθίσταται πλέον –θεωρώ, λανθασμένα– νομιναλιστικά πολλαπλό και όχι διχασμένο (de Lauretis 1987). Επιστημονικοπολιτικός στόχος πλέον, ελέγξιμος, είναι όχι μόνο η εξάλειψη των ανδρικών προνομίων, αλλά της ίδιας της διάκρισης του φύλου. Το φύλο-σεξ (υπό την ψυχαναλυτική και όχι τη βιολογική εννοιολόγησή του) παύοντας να είναι πλέον αντικείμενο θεωρητικής έρευνας, ανάγεται σε ένα απλώς, ενίοτε σκανδαλιστικό, δευτερεύον κατηγορήμα και εμπειρικό αντικείμενο (Corjec 2012b).

Η επίδικη διακύβευση στην ψυχανάλυση δεν έχει να κάνει με την ταυτότητα αλλά με την ευχαρίστηση, το πώς δηλαδή η έμφυλη υποκειμενικότητα οργανώνεται γύρω από μία αρχή της ευχαρίστησης και μία επίπονη επίτασή της (απόλαυση-jouissance) που διαφεύγει του ελέγχου του Εγώ του υποκειμένου.

Η κοινωνία δεν είναι το μη προβληματικό explanans στο οποίο ανάγονται όλες οι αιτιάσεις περί σεξουαλικότητας και φύ-

απεμπλακεί από τις επιταγές της ετεροφυλικής κανονικότητας του συστήματος στο οποίο αρχικά εγγράφεται και εγκαλείται από αυτό ως υποκείμενο; Το ερώτημά της διατυπώνεται ως ζήτημα ταυτότητας – υποτίθεται ότι ‘η συμβολική τάξη’ ή η κοινωνική τάξη ή ο πολιτισμός είναι πατριαρχική ή/και ετερόφυλη και ότι εισέρχεται κανείς σε αυτήν μέσω της επιταγής να αναγνωρίσει τον εαυτό του σε έναν από τους ρόλους ή τις έτοιμες ταυτότητες που αυτή προδιαγράφει. Η ιδέα είναι ότι η κοινωνία ή η κουλτούρα θέτει όρια στο υποκείμενο και η διακύβευση για τη θεωρία κοινωνικού φύλου είναι πώς μπορούν να ξεπεραστούν αυτά τα όρια. Η απάντησή της βρίσκεται στο γεγονός ότι οι προδιαγεγραμμένοι ρόλοι και ταυτότητες δεν μπορούν να επιβληθούν μια για πάντα, αλλά πρέπει να επιτελούνται επανειλημμένα και έτσι να ενσαρκώνονται από το ίδιο το υποκείμενο. Επειδή, όμως, κανένας ρόλος ή ταυτότητα δεν μπορεί να επαναληφθεί με τον ίδιο τρόπο δύο φορές –δηλαδή, επειδή η ακριβής επανάληψη είναι αδύνατη–, η διαφορά και επομένως η ανατροπή εμφιλοχωρεί.

λου, αλλά είναι και η δική της ταυτότητα πρόβλημα προς διερεύνηση. Η θέση των σπουδών φύλου περί ‘κατασκευής’ του έμφυλου υποκειμένου, ως εάν η ‘κοινωνία’ εγγράφει, σε τελική ανάλυση μονόδρομα, τα ίχνη της επί του ατόμου απάδει της λακανικής άποψης. Κατά Lacan η εγγραφή δεν είναι μόνο μία κοινωνική αποτύπωση, αλλά έχει να κάνει με τη (μη βιολογική) ενόρμηση και τον διχασμό ενός εκάστου υποκειμένου. Δεν λαμβάνει χώρα μόνο μέσω του συνειδητού Εγώ, αλλά μέσω του Αυτό [Id] ως απόλαυση, ένα είδος εγγραφής και κληρονομιάς που μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε, αλλά όχι να αναλώσουμε, ξοδέψουμε (Corjec 2012a, 1994). Δεν μπορεί ποτέ να αποδοθεί ως ιδιοκτησία, ως τίτλος ενός μεμονωμένου ατόμου, ακόμη και εάν αφορά κάτι μύχιο του, αλλά αποτελεί ένα είδος κοινόχρηστης ιδιοκτησίας. Αυτό που κληρονομεί κάθε άτομο δεν είναι μια ταυτότητα ή μια ταυτοποιητική ιδιοκτησία, αλλά μια δυνατότητα, μια ικανότητα, η οποία δεν προδιαγράφει εκ των προτέρων κοινωνικά το πώς είναι δυνατόν να κινηθεί στη ζωή του. Το άτομο πρέπει να υιοθετήσει, να αναλάβει (ή όχι) τις προσφερόμενες σε αυτό κοινωνικές προδιαγραφές.

Η φροϋδολακανική προσέγγιση δεν είναι συνεκτατή με το νεοφιλελεύθερο πολιτικό πρόταγμα ατομικισμού, στον βαθμό που αυτός προκρίνει διακριτά την ατομικότητα ως αναλυτική και κανονιστική κατηγορία ενάντια στη συλλογικότητα και την καθολικότητα. Αντιθέτως, στη λακανική προσέγγιση η διαφορά μεταξύ ατόμου και συλλογικότητας-ομάδας εγγράφεται στην ίδια την ατομική ύπαρξη, υπάρχει κάτι από την ομάδα ‘ως κάποιον Ένα’ εγγεγραμμένο στο άτομο, έστω και όχι συνειδητά. Αυτό το κάτι μέσα στο άτομο περισσότερο από τον εαυτό του, αυτή η ‘η ομάδα’ ή ‘κάποιον Ένα’ είναι κάτι στο οποίο ανήκει κανείς αλλά από το οποίο δεν έχει απορροφηθεί. Έτσι, φαινομενικά παραδόξως, κάτι μέσα στο άτομο είναι μεγαλύτερο από τον (συνειδητό) εαυτό του και εμφανίζεται ως μέρος του. Και αυτό κάνει την ψυχανάλυση μια μη ατομικιστικά προσανατολισμένη θεώρηση της υποκειμενικότητας (Corjec 2012b: 34). Αυτή η διαλεκτική, επίσης, επιτρέπει από την άλλη πλευρά στην ομάδα να είναι ανοικτή, να είναι ‘Ένα και μη Όλον’.

Υπάρχει, θεωρώ, μια οιονεί αντικρουόμενη ερωτηματοθεσία μεταξύ θεωρίας κοινωνικού φύλου [gender] και σεξουαλικότητας [sexuation], ειδικά όσον αφορά την προτεραιοποίηση της πολιτισμικότητας⁵ του φύλου έναντι της σεξουαλικοποίησής του. Κατά Freud το σεξ κατανοείται όχι ως κατηγορήμα του πολιτισμού αλλά υπό το ερμηνευτικό πρίσμα των ενορμήσεων, οι οποίες —παρά το γεγονός ότι δεν μπορούν να υπάρξουν εκτός του πολιτισμού— δεν είναι οι ίδιες πολιτισμικές, δεν έχουν πολιτισμική προέλευση και, ως τέτοιες, δεν ανάγονται αιτιακά στους πολιτισμικούς χειρισμούς, όπως άλλωστε ούτε στη βιολογία, αλλά εδρεύουν στα όρια μεταξύ ψυχικού και σωματικού (Corjec 1994: 209). Η σεξουαλική ενόρμηση εξ-ίσταται διαιρώντας το υποκείμενο, απομακρύνοντάς το από τον ‘εαυτό’ του, αντιτίθεται στην αρμονία.

Άρση παρανοήσεων. Η προβληματική άποψη του Freud ότι ‘η ανατομία είναι πεπρωμένο’ [die Anatomie ist das Schicksal], η οποία στηλιτεύεται συχνά, θεωρώ πως πρέπει να αναδιατυπωθεί εντός των δικών του συμφραζομένων περί καταστατικής αμφισεξουαλικότητας στο μικρό του ανθρώπου, και περί ‘ενορμητικών πεπρωμένων’ που επιτρέπουν ελευθερίες στο υποκείμενο

5. Ένα πρώτο βήμα ερμηνείας της λίμπιντο ως πολιτισμικής κατηγορίας είχε ήδη γίνει από τον Jung (τον οποίο επέκρινε επ’ αυτού ο Freud), στη θεωρία του οποίου η λίμπιντο εκκενώνεται από κάθε σεξουαλικό περιεχόμενο, συνδεδεμένη αποκλειστικά με πολιτισμικές διαδικασίες και ως εκ τούτου με πολιτισμική πλαστικότητα ή ευπλαστότητα. Ο Jung απογύμνωσε την ψυχανάλυση από τη σεξουαλικότητα μιλώντας για ένα είδος ‘ενέργειας’ που μπορεί να αναπτυχθεί με διάφορους τρόπους, ένας από τους οποίους ήταν η σεξουαλική δραστηριότητα. Εδώ, η σεξουαλικότητα χάνει κάθε ιδιαιτερότητα και πολυπλοκότητα για να γίνει μια περιορισμένη χρήση μιας γενικής, κάπως ουδέτερης ενέργειας που βρίσκεται διαθέσιμη προς χρήση, συνειδητά εξημερωμένη από το υποκείμενο. Αποκτά μια κουλτουραλιστική χροιά συνειδητά ελεγχόμενης συμφωνίας, αρμονίας. Αντίθετα, η φροϋδολακανική σεξουαλικότητα δεν έχει καμία σχέση με την αρμονία ή με αυτή τη γιουνγκιανή έννοια της κουλτούρας, η οποία αποτελεί ακριβώς μια προσπάθεια επίλυσης ή άρνησης των συγκρούσεων που εισάγει η κατά Freud σεξουαλικότητα. Κατά τη γνώμη μου, η ορθή εναντίωση των συγγραφέων του τόμου σε δυισμό και κλειστή δυαδική δομή ‘άνδρα’ και ‘γυναίκας’, αντίκειται θεωρώ στο γιουνγκιανό υποσυνείδητο και όχι στο φροϋδολακανικό ασυνείδητο.

(του ασυνειδήτου). Επίσης, η συχνά αποδιδόμενη στον Lacan αναλυτική μονοπώληση των ‘πατέρων’ παρακάμπτει τη σημασία που αυτός αποδίδει στη μητρική λειτουργία. Αυτή μεταδίδει το αίσθημα ζώης, κάνει χώρο στην ευπρόσδεκτη εξαίρεση του ιδιαίτερου, στη σπουδαιότητα του μοναδικού χαρακτηριστικού—και γι’ αυτό όχι εξιδανικευμένου—κάθε νέου υποκειμένου, ακόμη και με τα ‘στραβά του’. Μόνο όταν η μητέρα δεν είναι ‘όλη μόνο μητέρα’ και δεν αποτελεί ένα περίκλειστο Όλον, μεταδίδει στο παιδί την ικανότητα να επιθυμήσει, να βιώσει την απουσία που του επιτρέπει την είσοδο στον κόσμο συμβόλων και πολιτισμού (Recalcati 2017: 92-5). Ας μην ξεχνάμε, επίσης, τα βασικά δίπολα είναι τα ‘άνδρας-γυναίκα’ και ‘πατέρας-μητέρα’. Το αναμιγνύον τα παραπάνω δίπολα, σύννηθες βραχυκύκλωμα ‘γυναίκα vs πατριαρχία’ χρήζει προσοχής.

Η αιτιότητα κατά Lacan υπάρχει εκεί όπου κάτι ‘επιμένει να μη λειτουργεί’, ξανά και ξανά, και όχι εκεί που εμφανίζεται αιτιακή κανονικότητα.

Κατά τη σκέψη του ψυχαναλυτή η υπαγωγή ενός υποκειμένου στο ‘σύνολο’ ‘αρσενικό’ ή ‘θηλυκό’ δεν αφορά μια περιγραφική άθροιση παγιωμένων, πλήρως συγκροτημένων ταυτοτήτων με κοινά χαρακτηριστικά που συναπαρτίζουν μια κοινή υπόσταση, αλλά έχει να κάνει με τη θέση εκφοράς που αναλαμβάνει ασυνείδητα ένα υποκείμενο, το πώς δηλαδή τοποθετεί εαυτόν σε σχέση με μια λειτουργία (τεχνικός όρος ‘φαλλική λειτουργία’, η οποία δρα τόσο στο αρσενικό όσο και στο θηλυκό).

Η οντολογική προτεραιότητα στον Lacan δεν είναι η φυγή προς έναν νομιναλιστικό εμπειριστικό πολλαπλασιασμό φύλων, προσανατολισμών ή ενορμήσεων, ούτε μια αφηρημένη, ανιστορική καθολικότητα, αλλά ένας (αρνητικός) ρεαλισμός του μη Όλου, της ενδοϊστορικής μη αρμονικής συμπληρωματικότητας (μεταξύ φύλων). Το χάσμα, η διαφορά των φύλων προηγείται καταστατικά των επιμέρους ανδρών και γυναικών και όχι το αντίστροφο (Zupančič 2008). Με αυτή την έννοια, επίσης, προκρίνεται η καθολικότητα ως καθολικότητα της έλλειψης που μοιραζόμαστε από κοινού, σε αντίθεση με μια υποτιθέμενη πληρότητα μιας αρμονικής ολότητας. Αλλιώς διατυπωμένο: δεν έχουμε ένα γενι-

κό αφηρημένο γένος, τον Άνθρωπο, που επιμερίζεται σε δύο είδη, τον άνδρα και τη γυναίκα, αλλά δύο διαφορετικούς τρόπους αδιεξόδου, αποτυχίας του υποκειμένου να αποκτήσει το καθεστώς μιας στρογγυλεμένης ταυτότητας πλήρους Ανθρώπου, καθώς και της επίτευξης μιας αρμονικής ολότητας στη σχέση φύλων και εγγραφής της ως τέτοιας στο λόγο [discourse].⁶ Παράδοξως, κατά Lacan, η πίστη μας στην ουδέτερη, αφηρημένη κατηγορία 'Άνθρωπος' είναι παράγωγο της οντολογικά πρότερης διαφοράς των φύλων, και μάλιστα σύμπτωμα της μη αποδοχής από μέρος μας αυτού που καλείται 'συμβολικός ενουχισμός'.

Τι είναι αυτός και τι είναι ο λεγόμενος 'φαλλός' ως προς τον οποίο απευθύνεται; Μια διευκρινιστική επιφύλαξη εδώ, που θα βοηθήσει ώστε η φεμινιστική κριτική ενάντια στον πατριαρχικό, φαλλοκεντρικό λόγο να μη βάλλει κατά του λάθος στόχου, της ψυχανάλυσης. Κατά Lacan ο τεχνικός όρος 'συμβολικός ενουχισμός' συνδέεται με το ότι κατά την αρχική (ασυνείδητη) καταστατική απόφαση του υποκειμένου για την είσοδό του στη γλώσσα και την ομιλία αυτό φαίνεται σαν να απολλύει σημαντικό μέρος από την, αιμομικτικής φύσης, απόλαυση που αντλούσε από τη συγχώνευσή του με τον, συνήθως μητρικό, Άλλο. Ο φαλλός εδώ είναι ένα σημαίνον της έλλειψης. Δεν είναι ένα βιολογικό όργανο αλλά μία λειτουργία και το σημαίνον μιας έλλειψης που διακινείται στις διάφορες θέσεις φύλου (και του γυναικείου) μέσα στη λιβιδινική οικονομία, ενώ το ζήτημα δεν είναι μόνο να τον έχεις ή να μην τον έχεις ως σημαίνον της έλλειψης, αλλά και εάν σε κάποιες λειτουργίες της ανάληψης φύλου από τα υποκείμενα, αυτά γίνονται, 'είναι' ο φαλλός για λογαριασμό ενός σημαντικού για αυτά άλλου. Κατά τον τοτεμικό μύθο του Freud, στην αρχή όλα τα έμβια όντα φέρουν φαλλό ως σημαίνον ενός μύθου, ένα σύμβολο παντοδυναμίας.

Ως προς τη διατομεακότητα [intersectionality]. Κατά Lacan (Corjec 1994: 207-8) η διαφορά φύλου δεν είναι ομοειδής και ίσης βαρύτητας με αυτές της τάξης, φυλής, εθνότητας. Αυτές εγγρά-

6. Μπορεί βέβαια να υπάρξει καλή σχέση και ερωτική αγάπη μεταξύ φύλων, αλλά αυτό αποτελεί μια διαφορετική, λακανική, συζήτηση.

φονται στο συμβολικό πεδίο, ενώ η διαφορά φύλου [sex] είναι διαφορά στο πραγματικό [Real]. Με άλλα λόγια, έχει να κάνει με την αποτυχία του συμβολικού να την καταγράψει και τον ψυχικό αντίκτυπο που έχει αυτό για τα υποκείμενα και τις στρατηγικές τους. Το σεξ είναι κάτι που δεν μπορεί να μιληθεί ως καθ' εαυτόν, δεν μπορεί να αναπαρασταθεί διά της ομιλίας. Άλλως διατυπωμένο, το αρσενικό και το θηλυκό δεν αποτελούν κατηγορήματα, δηλαδή δεν αυξάνουν τη γνώση μας για το υποκείμενο αλλά πιστοποιούν τον τρόπο αποτυχίας μιας τέτοιας γνώσης (Corjec 1994: 212). Το έμφυλο υποκείμενο αφορά το εσωτερικό όριο, την αποτυχία της γλώσσας να του δώσει υπόσταση και η σεξουαλικότητα, η έμφυλη ύπαρξή μας έχει να κάνει, όπως αναπτύσσει ο Lacan στο 20ο σεμινάριό του (1975/1999), με το συναπάντημά μας με ένα αδιέξοδο ως προς το οποίο οι λέξεις αποτυγχάνουν επιμένοντας.

Ωστόσο, πρέπει να είμαστε ως προς αυτό προσεκτικοί. Η από πλευράς ψυχανάλυσης πρόκριση της σεξουαλικής διαφοράς φύλου δεν συνεπάγεται ότι οι άλλες διαφορές είναι αμελητέες, αλλά ότι αυτές επιτρέπουν διαφορετικού τύπου περιγραφή του υποκειμένου από (την αποτυχημένη) εκείνη προσπάθεια απόδοσης σημαινόντων στο έμφυλο υποκείμενο. Ούτε συνεπάγεται ότι θα έπρεπε το έμφυλο υποκείμενο να απομονωθεί από αναλύσεις για την τάξη, τη φυλή, την εθνότητά του, παρά μόνο ότι αυτές τις ταυτότητες τις αναλαμβάνει ως έμφυλο (Corjec 1994: 208). Και γιατί τονίζουμε πολιτικά τη σεξουαλική διαφορά; Επειδή η σεξουαλικότητα, κατά Lacan, επιφέρει ένα πλήγμα στη ναρκισσιστική αυτοδυναμία, παντοδυναμία του υποκειμένου και τις κλειστές ταυτότητες που τείνει να σχηματίσει. Η διαφορά δεν είναι απλώς μια πολιτισμική, εύπλαστη κατασκευή που δύναται να αποδομηθεί.

Σε αρκετά από τα κείμενα του τόμου παρατηρείται, ορθώς, εναντίωση σε μια ιδεολογική, αρμονική συμπληρωματικότητα⁷

7. Ενδιαφέρον ιδεολογικό εδώ είχε ο παλαιότερος ευπώλητος, γιουνγκιανής απόχρωσης αρχετύπων, τίτλος *Men Are from Mars, Women Are from Venus* του John Gray, ο οποίος διατύπωνε μια επιφανειακή, προσχηματική αντιπαράθεση φύλων, τα οποία σε τελική ανάλυση εμφανίζονταν ως συμπληρωματικά και αρμονικά.

μεταξύ άνδρα και γυναίκας. Αντιμετωπίζοντας το θέμα πολιτικά, υπάρχει και στο φύλο κοινωνικός ανταγωνισμός, και όχι αρμονία, κάτι που εμφανίζει ερμηνευτικά στο βιβλίο, συχνά δίνοντας μια διατομεακή προσέγγιση. Μια λακανική αναδιατύπωση αυτού του θεμελιακού ανταγωνισμού θα ήταν μεταξύ ενός ‘γυναικείου’ ‘μοιράσματος της τράπουλας’ για το ποιο είναι το επίδικο μεταξύ ανδρών-γυναικών, και ενός ‘ανδρικού’ μοιράσματος της τράπουλας ως προς τούτο. Αναλυτικότερα, ο Lacan προσπάθησε να διατυπώσει μια *φόρμουλα της διαφοράς των φύλων* [sexuation formula] στη σχέση τους με τη γλώσσα, στη βάση του τοτεμικού μύθου του Freud (Lacan 1974/1999). Υπάρχει μια ‘ανδρική’ πλευρά που περιλαμβάνει δύο συνιστώσες: η καθολική συνιστώσα υπαγωγής όλων των ατόμων στη φαλλική λειτουργία, η οποία για να λάβει χώρα θεμελιώνεται σε μια συνιστώσα εξαίρεσης ενός ανδρός, ο οποίος υποτίθεται ότι δεν υπόκειται στη φαλλική λειτουργία και ότι απολαμβάνει χωρίς περιορισμούς όλες τις γυναίκες και την εξουσία. Από την άλλη, στη ‘γυναικεία’ πλευρά, την επονομαζόμενη του ‘μη Όλου’, ισχύουν δύο πράγματα: αφενός, δεν υπόκειται το όλον μίας εκάστης γυναίκας στη φαλλική λειτουργία, αλλά αφετέρου δεν υπάρχει ούτε μία που να εξαιρείται της φαλλικής λειτουργίας. Η ως άνω αναφερθείσα μη εγγραφή της σχέσης φύλου στο συμβολικό πεδίο της γλώσσας σημαίνει ότι η σεξουαλική διαφορά δεν είναι η στατική αντιπαράβολη ρόλων, δεν είναι μια α-ιστορική αναγωγή σε συμβολικές αντιθέσεις. Η σεξουαλική διαφορά είναι ακριβώς ο ονοματισμός της αποτυχίας κάθε τέτοιας προσπάθειας συμβολοποίησης. Είναι ένα αδιέξοδο, τραύμα, ανοικτό ερώτημα, και ακριβώς αυτή η αδυνατότητα διανοίγει το πεδίο για ηγεμονική πάλη ως προς το τι θα σημανθεί ως διαφορά των φύλων.

Τι γίνεται στην ‘ανδρική’ πλευρά λειτουργιών, την ανδρικού τύπου λιβιδινική οικονομία; Καταρχάς, η αναζήτηση μιας προσυμβολικής, ‘φυσικής’ εικόνας του ‘αιώνιου και αινιγματικού θηλυκού’ πίσω από τις μάσκες που υποτίθεται ότι υποδύονται οι γυναίκες, δεν είναι η αληθινή ‘ουσία’ της γυναίκας αλλά μια τυπική πατριαρχική ανδρική φαντασίωση, η υποτιθέμενη εξαίρεση ως προς τη φαλλική κυριαρχία που την θεμελιώνει,

και καθιστά τους τελούντες υπό την ‘ανδρική’ λειτουργία υποκείμενους σε αυτή.

Πολιτικά, η ως άνω θεματοποίηση του φαλλού ενσαρκώνει το ότι υποτίθεται πως κάπου υπάρχει ο Ένας που απολαμβάνει απόλυτα, χωρίς απαγόρευση. Επιτυγχάνει έτσι, κατά την ‘ανδρική’ ως άνω συνιστώσα, να μετατρέψει μια θέση αδύνατη (του μυθικού πατέρα που απολαμβάνει απεριόριστα) σε κάτι εμμέσως εφικτό αλλά προς στιγμήν απαγορευμένο για εμάς, αλλά με το οποίο μπορούμε φαντασιωνόμενοι να ταυτισθούμε και να ‘απελευθερωθούμε’ από τους περιορισμούς του νόμου και των θεσμών.⁸ Η παγίδα εδώ είναι ότι αυτό είναι ακριβώς το δόλωμα που χρησιμοποιεί η λειτουργούσα εντός της ως άνω ‘ανδρικής’ φαλλικής συνιστώσας εξουσία. Αλλιώς διατυπωμένο, η προτεραιοποίηση αυτού που αντιπροσωπεύει την καθολικότητα χωρίς συμβολικό ευνουχισμό (μυθικός πατέρας που απεριόριστα απολαμβάνει) είναι κάτι παράγωγο και δευτερογενές. Είναι μια ύστατη προσπάθεια των υποκειμένων για απάρνηση του συμβολικού ευνουχισμού. Η ανδροκεντρική καλλιέργεια μιας λογικής της εξαιρέσης ισοδυναμεί ψυχικά με τη βαθμίδα του Υπερεγώ, μια ‘λαίμαργη’ επιταγή προς το υποκείμενο να επιτύχει πράγματα που του είναι αδύνατα, μια προτροπή προς συνεχή παραβίαση απαγορεύσεων που προστατεύουν την κοινωνική συνύπαρξη, μια επιταγή που, εάν παρεμπιπτόντως εκπληρωθεί, μεγεθύνει την έλλειψη κορεσμού. Αντιδημοκρατική επιπλοκή εδώ είναι, επίσης, η ψυχική προτεραιότητα και επιθυμία για κάτι μόνο επειδή αυτό μας είναι απαγορευμένο.

Εν συνεχεία, συνοψίζω σημεία της ‘γυναικείας’ πλευράς λειτουργιών, της γυναικείου τύπου λιβιδινικής οικονομίας. Το ιδιαίτερα σημαντικό στις ως άνω δύο συνιστώσες της γυναικείας λειτουργίας είναι ότι, επειδή καμία δεν εξαιρείται από τη φαλλική λειτουργία, ακριβώς γι’ αυτό δεν της υποτάσσεται, δεν υπόκειται η γυναίκα στο σύνολό της στην κυριαρχία της φαλλικής

8. Για να το κάνω εμπειρικά πιο απτό, περιγράψω εδώ το ψυχοπολιτικό προφίλ ψηφοφόρου στον λόγο της Χρυσής Αυγής, όχι μόνο ως προς την ανδροκεντρική στάση της ως προς τις γυναίκες αλλά και ως προς άλλα σημείοντα, λ.χ. αυτό της ‘Αρχαίας Ελλάδας’.

λειτουργίας προκρίνοντας μία, λυτρωτική, ασυνεκτικότητα θέσης (Žižek 1996: 85). Δηλαδή, δεν ξεγελιέται από τη σαγηνευτική παρουσία του φαλλού, από το ότι αυτός προσπαθεί να λειτουργήσει στην κατεύθυνση του να αποκρύψει τους κοινωνικούς ανταγωνισμούς και την έλλειψη συνεκτικότητας των στρογγυλευμένων εξιδανικεύσεων μας, προσπαθώντας φαλλοκεντρικά να τη γείμσει με αρμονικό, υποτίθεται, περιεχόμενο. Ενώ στον άνδρα, ακριβώς επειδή υπάρχει κάποιος που εξαιρείται εντελώς της φαλλικής λειτουργίας, διανοίγεται η δυνατότητα όλοι οι υπόλοιποι άνδρες να υπόκεινται πλήρως στην εξουσία της (Žižek 1996: 84). Ακριβώς επειδή στη γυναικεία λειτουργία η γυναίκα καθίσταται μη Όλη, δεν έχει ανάγκη να καταφύγει σε κάποια εξαίρεση, υποτιθέμενα ‘εκτός’ συμβολικού, ενάντια στον αλληλέγγυο κοινωνικό δεσμό. Κάνει τη χειραφετητική υπέρβασή της χωρίς αυτό το επέκεινα. ‘Η, κατ’ άλλους, αυτό το επέκεινα εμφανίζεται το ίδιο ως μη Όλον και όχι ως αρμονική ουτοπία, ως καλή—για την επιθυμία μας και τον κοινωνικό δεσμό—αποτυχία επίτευξης ενός απολύτου Όλου (Žižek 2019).

Γιατί αξίζει να επιμείνουμε στο ότι η δουλειά της γυναικείας λειτουργίας είναι πιο σύνθετη και όχι απλώς να εξυμνήσει ή αναζητήσει πολιτικούπαρξιακή θέση εκτός συμβολικού πεδίου (λ.χ. a la Irigaray, Cixous, Kristeva); Επειδή τελεί ακριβώς αυτή την πολύτιμη λειτουργία που μπορεί να μας επιτρέψει να μην κατακλύσει η καπιταλιστική επιταγή για φαλλική απόλαυση το πεδίο της ηθικής και της πολιτικής δημόσιας σφαίρας, δημιουργώντας αντιδημοκρατικό βραχυκύκλωμα μεταξύ του μύχιου και ιδιωτικού πεδίου της φαλλικής απόλαυσης και του αποσεξουαλικοποιημένου ‘δημόσιου’ πεδίου ηθικοπολιτικών στόχων και δραστηριοτήτων. Υπό τη γυναικεία λειτουργία επιτρέπεται το εσωτερικό όριο αυτοπεριορισμού του φαλλού, δηλαδή ένα εσωτερικό όριο που θα μας επέτρεπε ευχαρίστηση με λιγότερο επιτακτική υπεργωτική απόλαυση η οποία εκλαμβάνει τις σχέσεις ως αντικείμενα-φετίχ προς κατανάλωση. Στον άνδρα το όριο-διχασμός είναι εξωτερικό (τοτεμικός μύθος αρχέγονου πατέρα, λοιποί άνδρες), ενώ στη γυναίκα το όριο και ο διχασμός είναι εσωτερικά σε κάθε μία. Οι σπουδές φύλου λαμβάνουν συχνά υπόψη μόνο

τους εξωτερικούς διαχωρισμούς, απαγορεύσεις και μη συμπεριλήψεις και όχι τον εσωτερικό διχασμό του υποκειμένου, εκλαμβάνοντάς τον ως προβληματική ατομικιστική διακύβευση. Συνήθως οι σπουδές φύλου αντιλαμβάνονται, νομίζω ορθά, ότι οι γυναίκες δεν μπορούν να αποτελέσουν ένα συνεκτικό όλον με μια ενιαία πολιτική, αλλά το αιτιολογούν αυτό επικαλούμενες εξωτερικά όρια-εμπόδια. Ο Lacan θεωρεί αυτό το ως άνω όριο εσωτερικό και το εντάσσει από την πλευρά της γυναικειάς σχέσης ως προς τη φαλλική λειτουργία.

Μιλώντας παραπάνω για δύο διαφορετικούς τρόπους ‘μοιράσματος της τράπουλας’ στο πώς αντιλαμβανόμαστε το πεδίο σχέσεων φύλου, αναφέραμε ότι ‘άνδρας’ και ‘γυναίκα’ δεν αποτελούν πλήρως συγκροτημένες καρτικουλαριστικές ταυτότητες που αθροιζόμενες συναπαρτίζουν ένα όλο, αλλά αποτελούν δύο διαφορετικούς τρόπους ευτυχούς αποτυχίας του ολισμού. Δεν υπάρχει καθολικό που να εμπερικλείει όλα τα επιμέρους περιεχόμενα, ακριβώς επειδή κάθε επιμέρους φέρει το δικό του καθολικό, τη δική του οπτική επί του καθολικού. Πώς μας βοηθά αυτή η αντίληψη να αποφύγουμε δυισμούς κατά τους οποίους απλώς θα αντιπαραβάλαμε κατηγορήματα (ενεργητικό/παθητικό, αιτία/επίπτωση, λόγος/συναίσθημα); Μία λακανική απάντηση (Žižek 1996, Župančič 2008, 2017) σε αυτό είναι ότι το ‘άρρεν’ και το ‘θήλυ’ αποτελούν δύο διαφορετικές τροπικότητες, για να έρθουμε αντιμέτωποι με κάθε έναν από τους παραπάνω ανταγωνισμούς. Λ.χ ως προς τον ανταγωνισμό αιτία/επίπτωση: κατά την ‘ανδρική’ φόρμουλα και λειτουργία, ο άνδρας δεν είναι το αίτιο της γυναίκας-αποτέλεσμα, αλλά ένας συγκεκριμένος τροπισμός της σχέσης μεταξύ αιτίου και αποτελέσματος, συγκεκριμένα μια τελολογία, μια γραμμική διαδοχή αιτίων και αιτιατών με την εξαίρεση ενός μοναδικού ατόμου-στοιχείου που εκλαμβάνεται ως η έσχατη αιτία. Στη ‘θηλυκή’ φόρμουλα και λειτουργία η τροπικότητα της αιτιότητας εργάζεται αλλιώς, όχι τελολογικά. Το αίτιο λειτουργεί αναδρομικά ως αποτέλεσμα των ίδιων των αποτελεσμάτων του, όπου η ίδια η αδυνατότητα να υπάρξει μια καθαρή εξαίρεση καθιστά το σύνολο ασυνεκτικό, να έχει έλλειψη, να μην είναι κλειστό όλον, να είναι ‘ένα και μη Όλον’ και έτσι

μόνο να βάλει κατά του φαλλοκεντρισμού του πατριαρχικού λόγου. Κατά Lacan το 'αρσενικό' και το 'θηλυκό' δεν είναι δύο αυτοτελείς οντότητες αλλά δύο τροπισμοί να έρθουμε σε σχέση με μία και την αυτή οντότητα.

Εδώ ακριβώς είναι που ο Lacan διαφοροποιείται από 'κονστρουξιονιστές' ιστορικιστές όπως ο Foucault και η Butler (1990), η οποία εμφανίζεται νομίζω στον τόμο ως η πιο προκεχωρημένη θεώρηση περί φύλου. Για τους τελευταίους το φύλο δεν είναι δοσμένο από τη φύση αλλά ένα κατασκευασμένο συμπλήγμα από ετερόκλητες διαλογικές πρακτικές. Κατ' αυτούς η μόνη εναλλακτική εκδοχή είναι η επιστροφή στην ουσιοκρατία. Αντίθετα, για τον Lacan, η σεξουαλική διαφορά δεν είναι συμβολική κατασκευή, αλλά αναδύεται ακριβώς στο σημείο αποτυχίας της συμβολοποίησης, της εγγραφής στο συμβολικό. *Γινόμαστε έμφυλα σεξουαλικά όντα ακριβώς επειδή η συμβολοποίηση προσκρούει στην ίδια την εγγενή αδυνατότητά της, στα όριά της. Δεν λέμε ότι τα πραγματικά σεξουαλικά όντα δεν μπορούν να ανταποκριθούν πλήρως στις συμβολικές κατασκευές 'άνδρας' 'γυναίκα', αλλά ότι αυτές τούτες οι συμβολικές κατασκευές έρχονται δευτερευόντως να αναπληρώσουν ένα θεμελιώδες αδιέξοδο που προηγείται. Αυτό είναι επιπλέον θετικό, επειδή εάν ήταν δυνατόν να συμβολοποιηθεί πλήρως αυτή τούτη η σεξουαλική διαφορά φύλου, εάν υπήρχε ένα κλειστό μεταγλωσσικό σύμπαν αναφοράς και καταγραφής της σχέσης μεταξύ των δύο φύλων, τότε είναι που δεν θα είχαμε δύο τρόπους, δύο φύλα, αλλά μόνο ένα και ολοκληρωτικά κυρίαρχο. Δεν υπάρχει μία καθολικότητα ως ένα Όλον ως προς το οποίο θα υπάγονταν ως δύο αλληλοσυμπληρούμενα πιόνια-μηχανιστικά αυτόματα, αιτιατά του.*

Μία ακροτελεύτια παρατήρηση ως προς την πρόκριση από ορισμένα κείμενα του τόμου της ιστορικοποίησης καταστάσεων και εννοιών περί φύλου, ως χειραφετητικό πρόταγμα. Το επισημαίνω, επειδή είναι συνεκτατή μιας τρέχουσας φεμινιστικής κριτικής των ψυχαναλυτικών κατηγοριών ως ανιστόρητων, υπερϊστορικών. Για τη λακανική προβληματική αντιμετωπίζουμε στη (φεμινιστική) κοινωνική θεωρία και ερμηνεία φαινομένων δύο ανιστόρητους σκοπέλους, εκ των οποίων η ιστορικιστικά προ-

σανατολισμένη φεμινιστική θεωρία (λ.χ. Butler) αποφεύγει μόνο τον πρώτο. Συγκεκριμένα: α) η ιστορικοιστικά προσανατολισμένη φεμινιστική προσέγγιση, θαρρώ ορθώς, θεωρεί επιλήψιμη τη θεμελίωση ανδροκρατικών προτύπων (αναλυτικών, αξιακών, πολιτικού πράττειν) σε πατριαρχικές κατηγορίες υπό το θεωρητικό ένδυμα ότι αυτές είναι υπεριστορικές, αιώνιες, νομοτελειακές. Δηλαδή, άπαξ και έχουν εδραιωθεί, ‘ξεχνάμε’ ότι η *ψευδοκαθολικότητα* που προτείνουν δημιουργήθηκε ιστορικά. Μένουμε παγιδευμένοι σε ένα φαντασιακό ιδεολογικό μηχανισμό, σε έναν δόλο του ότι ‘κάτι ήταν ήδη από πάντα εκεί’, ως εάν να είχαμε ένα υποτιθέμενα αιώνιο βιολογικό ή ουσιοκρατικό φύλο· β) η ως άνω προσέγγιση προκρίνοντας το φύλο ως κοινωνική, πολιτισμική κατηγορία προϋποθέτει ρητά ή άρρητα, θαρρώ επιλήψιμα, ότι ως ερευνητές και ως υποκείμενα μπορούμε να βρεθούμε προ της δομικής βαθμίδας και καταστατικής στιγμής όπου ‘η καθολικότητα της ανδρικής κυριαρχίας εμφανίζεται σαν να υπήρχε από πάντα εκεί’. Άρα προκρίνει εμμέσως το να βρεθούμε ‘κάπου’ όπου δεν υπάρχει *καθολικότητα*, όπου μπορούμε να αποφύγουμε τον διχασμό της προάγοντας πολλαπλασιαστικά απλώς πολλούς σεξουαλικούς προσανατολισμούς και ταυτότητες φύλου εσωτερικά αρραγείς, ένα ‘κάπου’ το οποίο είναι ενιαίο, χωρίς διχασμούς, κλειστό, πλήρως εννοιολογημένο σύμπαν ‘αντι-πατριαρχικής’ εννοιολόγησης, που μπορούμε να το θεωρήσουμε υπό μία ανεπερώτητα ‘ασφαλή’, μεταϊστορική, φεμινιστική γλώσσα αναφοράς. Το υποκείμενο του φύλου σε αυτή την προσέγγιση εμφανίζει διχασμό, όχι εσωτερικά, όπως στον Lacan, αλλά μόνο ως εξωτερικά καταπιεζόμενο, ως επίπτωση κοινωνικά κατασκευασμένων προδιαγεγραμμένων ρόλων υπεξουσιότητας.⁹

Υποστηρίζω ότι το ιστορικοιστικά συνοδό, εμπειριστικό πρόταγμα του να συμπαραθέτουμε απλώς ένα συμπίλημα παρτικού-

9. Ενώ, αντίθετα, κατά Lacan ‘υπάρχω ακριβώς εκεί που (ασυνείδητα) διχάζομαι’, και συναντώ πραγματικά τον Άλλο/η ακριβώς όταν έρχομαι ενώπιος-ενωπίω με το ότι αυτός/ή ο/η ίδιος/α είναι ‘πρόβλημα για τον εαυτό του/της’ και όχι όταν φαντάζομαι ότι είναι κάτι εξωτικά ‘άλλο’, ενιαίο χωρίς δικούς του διχασμούς.

λαριστικών ταυτοτήτων φύλου και (σε κάθε περίπτωση, θεωρώ ευπρόσδεκτων) σεξουαλικών προσανατολισμών είναι ένας τρόπος να υπεκφεύγουμε του θεμελιακού ανταγωνισμού, παρατείνοντας απαγωγικά το πρόβλημα ερμηνείας και αντιμετώπισης της ανδρικής κυριαρχίας, λειτουργώντας παρελκυστικά στο πρόταγμα χειραφέτησης. Ή, μάλλον, ακόμη χειρότερα, οι δύο παραπάνω σκόπελοι, ο ριζικός ιστορισμός στη θεώρηση φύλου και ο φορμαλιστικός υπερβατολογικός σχηματισμός της πατριαρχικής κυριαρχίας, είναι τα συμπληρωματικά μέρη του ίδιου και του αυτού κλειστού, ενδοκαπιταλιστικού ιδεολογικού κυκλώματος. Το μεταμοντέρνο πρόταγμα υπέρ ενός άπειρου παιγνίου εμπειρικά διαπιστώσιμων ενδεχομενικών ταυτοτήτων φύλου και επιτελεστικών μετατοπίσεων του κινείται εντός ενός ανιστορικού κάδρου ενός κλειστού πεδίου δυνατοτήτων, που τελικά δεν αντιμετωπίζουν χειραφετητικά το κάδρο της πατριαρχίας. Η λακανική θεώρηση του φύλου υπερβαίνει, νομίζω, αυτή την παγίδα, προϋποθέτοντας ότι ο συμβολικός, ερμηνευτικός ορίζοντας της καθολικότητας στη σχέση φύλου *ενέχει ένα σημαίνον της απληρότητας της*, και με αυτόν τον τρόπο είναι μία ενδεχομενική, ανοικτή, γνήσια εξισωτική, συμπεριληπτική αλλά ευτυχώς ατελής, ολότητα. Όχι ένα κλειστό σύμπαν μιας ολότητας που αθροίζει παρτικουλαριστικές ταυτότητες φύλων και προσανατολισμών, που άρα υπογείως ενισχύει αποκλεισμούς. Αντιθέτως, στη σχέση φύλου αναπτύσσω κοινωνικό δεσμό *καθολικότητας* με τον έμφυλο Άλλο όχι όταν εκ των προτέρων priμοδοτώ την παρτικουλαριστική του ταυτότητα, αλλά όταν περιδιαβαίνω το σημείο που αυτή αντιφάσκει, αποτελεί πρόβλημα για τον εαυτό της, όπου έχει ρωγμές, εξαρθρώσεις, έλλειψη (και άρα, κατά Lacan, επιθυμία). Μόνο έτσι μπορεί η έμφυλη καθολικότητα να είναι ενιστόρητη και να επιτρέπει έναν ανοικτό χώρο μιας διαφοράς των φύλων που θα λειτουργεί ως εγγυητής συνύπαρξής τους, χωρίς να δημιουργεί υποχρέωση γεμίσεμάς της με ολοποιητικά περιεχόμενα συμπερίληψης ως συγκεκαλυμμένων αποκλεισμών.

Ευελπιστώ τα παραπάνω να εμπλουτίζουν τον προβληματισμό αυτού του φίλεργου και ιδιαίτερα χρήσιμου πονήματος.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Butler, J. (1990). *Gender Trouble*, London: Routledge.
- Copjec, J. (1994). 'Sex and the Euthanasia of Reason' in *Read my desire: Lacan against the historicists*, Cambridge: MIT Press.
- Copjec, J. (2012a). 'Sexual Difference' in Benrstein, J.M. et al., *Political Concepts. A critical Lexicon*, Fordham University Press.
- Copjec, J. (2012b). 'The Sexual Compact', *Angelaki: Journal of the Theoretical Humanities*, 17(2): 31-48.
- De Lauretis, T. (1987). *Technologies of Gender: Essays in Theory, Film and Fiction* Bloomington: Indiana University Press.
- Lacan, J. (1975/1999). Encore. *On Feminine Sexuality the Limits of Love and Knowledge. The Seminar of Jacques Lacan Book XX1972-73*, New York: Norton.
- Recalcati, M. (2017). *Τα χέρια της μητέρας. Επιθυμία, Φαντασιώσεις και κληρονομιά της μητέρας*, Αθήνα: Κέλευθος.
- Žižek, S. (1996). 'Otto Weininger oder "die Frau existiert nicht"' in *Die Metastasen des Genießens: sechs erotisch-politische Versuche*. Wien: Passagen.
- Žižek, S. (2019). *Sex and the failed absolute*, London: Bloomserry.
- Zupančič, A. (2008). 'Sexuality and Ontology' in *Why Psychoanalysis? Three Interventions*, Uppsala: NSU Press.
- Zupančič, A. (2017). *What is Sex?* Cambridge: MIT Press.

Κώστας Ελευθερίου, *Το πολιτικό κόμμα*, Ινστιτούτο Εναλλακτικών Ιδεών και Πολιτικών ΕΝΑ, Αθήνα 2021, 394 σελ.

ΣΤΟ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ γράφει 20 Ιανουαρίου 2019, το συλλαλητήριο με αφορμή το Μακεδονικό και τη συμφωνία των Πρεσπών έχει ολοκληρωθεί και ο γράφων έχει μπει στο τρόλνι με αριθμό 4 που κινείται από το κέντρο της Αθήνας προς την Κυψέλη. Στο πίσω μέρος του οχήματος κάθονται έξι-επτά άτομα νεαρής ηλικίας τα οποία συζητούν για όσα έλαβαν χώρα στο Σύνταγμα. Σε αντίθεση με την επικρατούσα περιρρέουσα ατμόσφαιρα (ακραίων) εθνικιστικών συνθημάτων και καταγγελιών περί της εθνοπροδοσίας της κυβέρνησης του Α. Τσίπρα ή της ελληνικότητας της Μακεδονίας, οι νεαροί δεν συζητούσαν κάτι από όλα αυτά. Ο βασικός προβληματισμός τους αφορούσε την απουσία ενός σχεδίου-μιας δομής, όπου οι πολίτες με κοινά αιτήματα θα μπορούσαν να έρθουν σε επαφή μεταξύ τους. Αυτό που περιέγραφαν,

χωρίς να το γνωρίζουν, ως ιδεατό 'όχημα' για την υλοποίηση των σκέψεων τους, δεν ήταν τίποτε περισσότερο από το πολιτικό κόμμα.

Η μεγάλη πλειονότητα των εφήβων της 'Μεταπολίτευσης' και της 'αλλαγής' (Παντελίδου Μαλούτα 1991) πέρα από το υψηλό ενδιαφέρον για την πολιτική, κατείχε και σημαντική γνώση των πολιτικών διαδικασιών. Λίγα χρόνια αργότερα ο θεσμός που καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τη διαδικασία της μετάβασης στη δημοκρατία σχεδόν αγνοείται, εάν δεν εκφράζονται για αυτόν καταγγελτικές και απαξιωτικές θέσεις. Η εικόνα αυτή ενισχύεται και από τα ίδια τα κόμματα, όπου από τον αποικισμό του κοινωνικού κατά την πρόωμη Μεταπολίτευση και τη σταδιακή κομματικοποίηση και πρόσδεση μιας σειράς θεσμών στα κόμματα (Σπουρδαλάκης & Παπαβλασόπουλος 2008) η οργανωτική και πολιτική τους εμβέλεια μεταβάλλεται ραγδαία στην ύστερη Μεταπολίτευση. Οι κομματικοί φορείς της Μεταπολίτευ-

σης ακολούθησαν αρχικά το οργανωτικό πρότυπο του μαζικού κόμματος, που κατάφερε να ενσωματώσει και να εκφράσει τον διάχυτο ριζοσπαστισμό, στη συνέχεια όμως η εξάρτησή τους από την κρατική και (σταδιακά) ιδιωτική επιχορήγηση από μεγάλους επιχειρηματικούς ομίλους, σε συνδυασμό με την ακραία τεχνοκρατικοποίηση, οδήγησαν στην ολοένα και αυξανόμενη οργανωτική οστεοποίησης τους.

Τα παραπάνω ζητήματα σχετικά με τα κόμματα και οι ομόλογες ερμηνείες τους αναλύονται με βάθος και πληρότητα στο βιβλίο του Κώστα Ελευθερίου *Το πολιτικό κόμμα*. Με το βιβλίο αυτό επικαιροποιείται σημαντικά η ελληνική βιβλιογραφία της πολιτικής κοινωνιολογίας, καθώς οι έως τώρα μελέτες¹ του πεδίου δεν ενσωματώνουν στη συζήτηση νεότερες προβληματικές τις οποίες επεξεργάζονται οι μελετητές τα τελευταία χρόνια.

Ο συγγραφέας καταφέρνει να ενσωματώσει στο έργο του τρεις ιδιαίτερες συνιστώσες. Η πρώτη αφορά τον σκοπό του όλου πονήματος. Το εγχειρίδιο αυτό μπορεί να αποτελεί μια σημαντική συνεισφορά για τον κλάδο της πολι-

τικής κοινωνιολογίας και σίγουρα ένα πολύ χρήσιμο εργαλείο για τους φοιτητές/τριες των μαθημάτων της, παράλληλα όμως είναι γραμμένο σε γλώσσα κατανοητή και θελκτική για τον μέσο αναγνώστη που πιθανώς να αγνοεί σημαντικές όψεις του κομματικού φαινομένου. Και τούτο είναι ιδιαίτερα κρίσιμο σε μια εποχή κατά την οποία η εικόνα που σχηματίζουν οι πολίτες, και ιδιαίτερα οι νέοι/ες, για τον θεσμό του κόμματος προέρχεται στην καλύτερη περίπτωση από την τηλεόραση, στη χειρότερη από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Επιπροσθέτως, καθώς τα κόμματα παρακμάζουν και απαξιώνονται, σταδιακά χάνουν τη δυνατότητά τους για διαμόρφωση και διαπαιδαγώγηση της κοινής γνώμης αλλά και την πολιτικοποίηση της κοινωνίας. Με το βιβλίο αυτό ο/η αναγνώστης/ρια έχει την ευκαιρία να αναζητήσει κρίσιμες απαντήσεις σε ζητήματα σχετικά με τον ρόλο των κομμάτων αλλά και τον κοινοβουλευτισμό εν γένει.

Σε δεύτερο επίπεδο αναλύονται όψεις και θεματικές που αναπτύσσονται εντός και γύρω από τα πολιτικά κόμματα, οι οποίες συχνά δεν λαμβάνονται υπόψη στην

1. Δύο σημαντικές μελέτες, γραμμένες στις αρχές της δεκαετίας του 1990, προέρχονται από τους Θ. Διαμαντόπουλο (1993) και Μ. Σπουρδαλάκη (1990).

εξέταση της εξέλιξης του θεσμού. Τέτοια ζητήματα σχετίζονται με την εσωτερική οργάνωση του κόμματος, πώς δηλαδή το ίδιο το κόμμα αναπτύσσεται, προσελκύει μέλη και χτίζει τόσο τη 'βάση' του όσο και το πολιτικό προσωπικό που θα ασκήσει την κυβερνητική εξουσία. Επιπλέον, μεγάλο ενδιαφέρον συγκεντρώνει και η εξέταση της κοινωνικής γείωσης των κομμάτων. Με ποιον τρόπο, δηλαδή, μακρόχρονες κοινωνικές διεργασίες επηρεάζουν τη δομή του κομματικού συστήματος. Σε αυτό το πλαίσιο ιδιαίτερη είναι η μελέτη των 'διαιρετικών τομών' και του θεωρητικού πλαισίου που προτείνουν οι Lipset & Rokkan, ένα μοντέλο που ο Ελευθερίου εξετάζει κριτικά με βάση και τις προσθήκες-κριτικές αναλύσεις σημαντικών μελετητών.²

Πέραν όλων αυτών, στο βιβλίο αφιερώνεται ένα κεφάλαιο στους τύπους της κομματικής οργάνωσης των πολιτικών κομμάτων, στον τρόπο δηλαδή που οργανώνονται οι πολλαπλές σχέσεις εντός και εκτός του κόμματος από το τοπικό έως το υπερεθνικό επίπεδο. Έτσι, μπορεί να γίνει κατανοητή τόσο η ιστορική εξέλιξη του φαινομένου όσο και οι ιδιαίτερες κοινωνικό-πολιτικές συνθήκες στις

οποίες το κόμμα αναπτύσσεται και μεταβάλλεται ανάλογα με το ευρύτερο περιβάλλον. Ενδιαφέρουσα είναι η συζήτηση που ανοίγει σχετικά με τις σύγχρονες τυπολογίες (ψηφιακό κόμμα, κινηματικό κόμμα) ανανεώνοντας τη μελέτη γύρω από τα υφιστάμενα θεωρητικά μοντέλα.

Η τρίτη θεματική αφορά την επαύριον των κομμάτων. Ξεκινώντας από το ερώτημα που θέτει ο Ελευθερίου, εάν δηλαδή βρισκόμαστε 'προς το τέλος του κομματικού φαινομένου', ο/η αναγνώστης/τρια έχει την ευκαιρία να αναλογιστεί ζητήματα που αφορούν όχι μόνο τα κόμματα, αλλά και τη βιωσιμότητα του κοινοβουλευτισμού και της δημοκρατίας. Κατά τη γνώμη μου, στο τέλος του βιβλίου οφείλει κανείς/καμία να αναρωτηθεί κριτικά: αν όχι το πολιτικό κόμμα, τότε τι;

Συνοψίζοντας, το βιβλίο *Το πολιτικό κόμμα* μπορεί να αποτελέσει σημαντικό εργαλείο για τον μέσο αναγνώστη που αγνοεί κρίσιμες πτυχές του ρόλου των πολιτικών κομμάτων, αλλά και σημαντικών ζητημάτων της εσωτερικής τους οργάνωσης και ιδεολογίας. Η άκριτη απόρριψη ενός θεσμού ο οποίος καθόρισε τα μέγιστα στην εδραίωση και παγίω-

2. Όπως είναι, για παράδειγμα, οι προσθήκες που προτείνουν οι Bartolini & Mair (1990).

ση της μεταπολιτευτικής συνθήκης δεν είναι αρκετή. Ιδιαίτερα σε μια εποχή κατά την οποία οι κοινωνικές και πολιτικές αντιθέσεις αυξάνονται. Όμως, και τα ίδια τα κόμματα οφείλουν να αναλογιστούν τις στρατηγικές, την ατζέντα τους και τις οργανωτικές τους διαστάσεις. Η πολυσυλλεκτικότητα των κομμάτων και η σταδιακή εγκατάλειψη των ιστορικών τους κοινωνικών βάσεων τα άφησε σε πολλές περιπτώσεις μετέωρα. Στις σύγχρονες κατακερματισμένες κοινωνίες, όπου τα υποκείμενα υιοθετούν πολλαπλές (κοινωνικές και πολιτικές) ταυτότητες, τα ίδια τα κόμματα οφείλουν να αναστοχαστούν το ζήτημα πως 'ένα κόμμα χωρίς συγκεκριμένη κοινωνική βάση ζει στο κενό' (Κράουτς 2006: 130).

Θωμάς Λαζαρίδης

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Bartolini & Mair, P. (1990). 'Cleaveage Systems', στο van Biezen, I. (επιμ.), *On parties, party systems and democracy. Selected writings of Peter Mair*. Colchester: ECPR Press.
- Διαμαντόπουλος, Θ. (1993) *Το κομματικό φαινόμενο: μορφές, σύστημα και οικογένειες κομμάτων*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κράουτς, Κ. (2006). *Μεταδημοκρατία*. Αθήνα: Εκκρεμές.
- Παντελίδου Μαλούτα, Μ. (1991). 'Οι έφηβοι της "αλλαγής": κοινωνικοποιητικές επιδράσεις και μεταβολές στην πολιτική φυσιογνωμία των εφήβων: 1982-1990'. *Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών* (80): 41-69.
- Σπουρδαλάκης, Μ. (1990). *Για τη θεωρία και τη μελέτη των πολιτικών κομμάτων*, Αθήνα: Εξάντας.
- Σπουρδαλάκης, Μ., Παπαβλασόπουλος, Ε. (2008). 'Κόμματα, ομάδες συμφερόντων και οι μετασχηματισμοί στο σύστημα εκπροσώπησης. Πέρα από τις θεωρίες της κρίσης', Στο Ε. Ι. Κοντιάδης, & Χ. Θ. Ανθόπουλος (επιμ.), *Κρίση του ελληνικού πολιτικού συστήματος*; Αθήνα: Παπαζήσης.

CONTENTS

Editorial

THEMATIC ISSUE MISINFORMATION, PUBLIC SPHERE, AND DEMOCRACY

Michelle A. Amazeen

The promise and pitfalls of fact-checking in 2022

Stamatis Poulakidakos, Apostolos Linardis, Nicolas Demertzis

Perceptions and attitudes towards fact-checking in Greece: a quantitative audience research

Vasiliki Georgiadou, Anastasia Kafe, Fani Kountouri

Disinformation matters. The media-experts' perspective on fake news, trust in media and counter strategies

Antonis Gardikiotis

The psychology of misinformation: Acceptance and correction

Mihalis Hatzikonstantinou

Fake news, fact-checking and propaganda in parliamentary discourse

Thomas Siomos

The national elections of November 17th 1974 and the televisionization of the electoral competition

BIBLIOGRAPHICAL ESSAYS

Evangelos Vaiannis

Reexamining cultural trauma's significance

Nikos Stasinopoulos

Gendered subject, universality, sexuality. A Lacanian reframing

BOOK REVIEW

Kostas Eleftheriou, *The Political Party* (Thomas Lazaridis)

Publication ethics and publication malpractice statement

ΔΕΟΝΤΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗΣ

Η *Επιστήμη και Κοινωνία* ακολουθεί το σύστημα της 'τυφλής' διπλής αξιολόγησης με την οποία εξασφαλίζεται η ορθή μεταχείριση κάθε υποβαλλόμενου κειμένου. Κατά κανόνα, κάθε άρθρο που υποβάλλεται για δημοσίευση αξιολογείται και σχολιάζεται από δύο κριτές. Τρίτος κριτής χρησιμοποιείται όταν οι αξιολογήσεις των δύο πρώτων δίστανται σοβαρά.

Αφού λάβει υπόψη τα σχόλια των κριτών, η Συντακτική Επιτροπή είναι υπεύθυνη για την αποδοχή ή την απόρριψη της εκάστοτε υποβληθείσας εργασίας. Κείμενα τα οποία η Σ.Ε. θεωρεί ακατάλληλα μπορεί να τα απορρίψει δίχως να υποβληθούν σε διαδικασία κρίσης. Για όλες τις εργασίες που υποβάλλονται, η Σ.Ε. ανακοινώνει και εξηγεί στους συγγραφείς την απόφασή της, ενσωματώνοντας τα σχόλια των κριτών και υποδεικνύοντας πιθανές βελτιωτικές κατευθύνσεις.

Η *Επιστήμη και Κοινωνία* ακολουθεί αυστηρά κανόνες εμπιστευτικότητας, εκδοτικού απορρήτου και προστασίας προσωπικών δεδομένων κατά τη διαδικασία αξιολόγησης των εργασιών. Η Σ.Ε. δεν αποκαλύπτει πληροφορίες γύρω από τις υποβληθείσες εργασίες παρά μόνο στους κριτές και τους συγγραφείς.

Η Σ.Ε. αξιολογεί τις εργασίες επί τη βάση του επιστημονικού τους περιεχομένου και επ' ουδενί ένεκα της φυλής, του φύλου, του ερωτικού προσανατολισμού, των θρησκευτικών πεποιθήσεων, της εθνοτικής καταγωγής, της υπηκοότητας ή της πολιτικής τοποθέτησης των συγγραφέων.

Καθήκοντα των συγγραφέων

Οι συγγραφείς υποβάλλουν εργασίες προς δημοσίευση στην *Επιστήμη και Κοινωνία* υπό τον όρο ότι είναι πρωτότυπες και ότι δεν έχουν υποβληθεί προς κρίση οπουδήποτε αλλού είτε εξ ολοκλήρου είτε εν μέρει, στην ελληνική, αγγλική ή κάποια άλλη γλώσσα. Εξαιρούνται μόνο ανακοινώσεις σε επιστημονικά συνέδρια οι οποίες εξελίχθηκαν σε δημοσιεύσιμη εργασία που υποβάλλεται στο περιοδικό. Λεπτομερείς οδηγίες για τη σύνταξη και τη γραφοτεχνική συγκρότηση των κειμένων δίδονται στην ιστοσελίδα του περιοδικού: www.media.uoa.gr/sas/

Από τη στιγμή που μία εργασία εγκρίνεται, οι συγγραφείς δεσμεύονται ότι δεν τη δημοσιεύουν αλλού. Μελλοντική αναδημοσίευση απαιτεί άδεια της Σ.Ε.

Η *Επιστήμη και Κοινωνία* διατηρεί τα πνευματικά δικαιώματα (copyright) όλων των δημοσιευμένων κειμένων και προς τούτο ζητά από τους συγγραφείς (ή τους εργοδότες τους, σε περίπτωση που αυτοί είναι κάτοχοι των πνευματικών δικαιωμάτων) να της μεταφέρουν με δήλωσή τους τα πνευματικά τους δικαιώματα πριν από τη δημοσίευση της εργασίας τους.

Θεωρείται δεδομένη η ορθή αναγνώριση του έργου τρίτων. Οι συγγραφείς οφείλουν να παραπέμπουν σε δημοσιεύσεις που επηρέασαν σε σημαντικό βαθμό το περιεχόμενο και τη φύση του υπό κρίση κειμένου τους. Οι συγγραφείς οφείλουν να αποφεύγουν αυτο-αναφορές οι οποίες ενδέχεται να παραβιάσουν τη διαδικασία της ανώνυμης κρίσης. Αναγκαίες πληροφορίες αποκαλυπτικές της ταυτότητας του συγγραφέα/ων πρέπει να αναγράφονται στο τμήμα των ευχαριστηρίων (το οποίο δεν θα κοινοποιείται στους κριτές). Όταν αυτό γίνεται, οι συγγραφείς οφείλουν να το επισημάνουν στην αλληλογραφία τους με τη Σ.Ε.

Ανταποκρινόμενοι στην αξιολόγηση της εργασίας τους, οι συγγραφείς οφείλουν να υποβάλουν σημείωμα περιγράφοντας τις αλλαγές στις οποίες προέβησαν κατόπιν των σχολίων και των οδηγιών της Σ.Ε.

Συγγραφείς που έχουν υποβάλει προς δημοσίευση ή/και έχουν δημοσιεύσει επιστημονικές εργασίες τους στην *Επιστήμη και Κοινωνία* είναι δυνατόν να κληθούν να αξιολογήσουν εργασίες που έχουν υποβληθεί στο περιοδικό. Η αξιολόγηση κειμένων που έχουν ζητηθεί και εντάσσονται σε θεματικά αφιερώματα εναπόκειται στον υπεύθυνο του αφιερώματος. Ωστόσο, μπορεί να τα αξιολογήσει και η Σ.Ε.

Καθήκοντα των κριτών

Η ανώνυμη αξιολόγηση επιστημονικών κειμένων προς δημοσίευση συμβάλλει στην εν γένει ενίσχυση του κλάδου των κοινωνικών και πολιτικών επιστημών.

Η ανώνυμη αξιολόγηση βοηθά τόσο τη Σ.Ε. να αποφασίσει για τη δημοσίευση μιας επιστημονικής εργασίας, όσο και τους συγγραφείς στο να βελτιώσουν την ποιότητα του έργου τους.

Οι κριτές οφείλουν να υποβάλλουν αντικειμενικές, αμερόληπτες, δίκαιες και επαγγελματικού επιπέδου αξιολογήσεις και σχόλια. Οι κριτές οφείλουν να σέβονται τον εμπιστευτικό χαρακτήρα της όλης διαδικασίας και να μη συζητούν γύρω από τις υποβληθείσες εργασίες παρά μόνο με τα μέλη της Σ.Ε.

Ενίοτε μπορεί να αποδειχθεί απαραίτητο να απόσχει κάποιος από τη διαδικασία αξιολόγησης. Σε περίπτωση που ένας κριτής θεωρήσει ότι δεν είναι αρμόδιος να αξιολογήσει μια υποβληθείσα εργασία ή ότι υπάρχει ασυμβίβαστο λόγω συνεργατικής, οικονομικής, θεσμικής, προσωπικής ή άλλης σχέσης, ή εάν γνωρίζει ότι αδυνατεί να ανταποκριθεί εντός των προτεινόμενων χρονικών ορίων οφείλει να ειδοποιήσει τη Σ.Ε. και να ζητήσει την εξαίρεσή του από τη διαδικασία αξιολόγησης.

PUBLICATION ETHICS AND PUBLICATION MALPRACTICE STATEMENT

Science and Society follows a double-blind review process which ensures the ethical treatment of all submissions. Normally, two Reviewers are invited to comment on a manuscript, but a third Reviewer can be invited if the original reviews provide disagreeing assessments.

Responsibility for acceptance or rejection of manuscripts rests with the Editors, taking into consideration the comments of reviewers. Manuscripts that the Editors deem inappropriate may be rejected without such review. For all submissions, Editors provide the Author with an explanation of the editorial decision that integrates reviewer comments and offers additional suggestions.

The Journal follows a strict confidentiality policy. Editors shall not disclose information about a manuscript to anyone other than Reviewers and Authors.

The Editors assess manuscripts on the basis of their intellectual content without regard to race, gender, sexual orientation, religious belief, ethnic origin, citizenship, or political philosophy of the authors.

Authors' Responsibilities

By submitting your manuscript to *Science and Society*, you declare that the manuscript reflects original work, has not been previously published or accepted for publication, and is not currently under review for publication elsewhere, either in whole or in part, whether in Greek, English, or another language. The only exception is a conference paper, where the paper is work in progress toward the manuscript submitted to *Science and Society*. Detailed notes for contributors can be found at the journals' website: www.media.uoa.gr/sas/

As soon as a manuscript is approved the authors cannot publish it elsewhere. Future re-publication is contingent upon the Editors' permission.

Science and Society holds the copyright to all published articles and will request a statement transferring copyright from the authors (or their employers, if they hold the copyright) before a manuscript can be accepted for publication.

Proper acknowledgment of the work of others must always be given. Authors should cite publications that have been influential in determining the nature of the reported work. Authors should avoid self-citation that might violate the double-blind review process. Self-identifying information that is required should be placed in the Acknowledgements section (which is not forwarded to the Reviewers) and also inform the Editors of the journal.

When responding to a review, author(s) should submit a letter outlining the changes implemented to the manuscript in response to the reviewers and editors' suggestions.

Scholars who submit their manuscript to *Science and Society* will also be invited to review for the journal. The review of invited articles to be hosted in special issues submitted to the journal is the responsibility of guest editors. The Editors may also access and review invited articles.

Reviewers' Responsibilities

Serving as a reviewer is an activity that provides value for the profession as a whole.

The peer review process assists the Editors in making editorial decisions. In addition, the editorial communications with the author may also assist the author in improving the manuscript.

Reviewers shall provide an objective, fair and professional evaluation of the manuscript, free from personal biases in their comments and judgments. Reviewers shall respect the confidentiality of the review process and not discuss the manuscript with anyone other than the Editors, nor shall they discuss any information from a manuscript without permission.

From time to time it might be necessary to refuse to review a manuscript. A reviewer who feels inadequately qualified to judge the research reported in a manuscript, has a potential conflict of interest resulting from collaborative, financial, institutional, personal or other relationship, has previously reviewed the same manuscript, or is unable to provide a prompt review, should notify the editor and excuse him/herself from the review process.

Σκοπός και προσανατολισμός

Η Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση πολιτικής και ηθικής θεωρίας στρέφει την προσοχή της στη σχέση επιστημονικού και φιλοσοφικού στοχασμού από τη μια μεριά και πολιτικής και κοινωνικής πρακτικής από την άλλη.

Σκοπός του περιοδικού είναι η προαγωγή της επιστημονικής έρευνας και της μελέτης θεμάτων που άπτονται του ευρύτερου πεδίου της πολιτικής, κοινωνικής και ηθικής θεωρίας, με γνώμονα τη διεπιστημονικότητα, την αμεροληψία, τον κριτικό λόγο, αλλά και την καινοτομία στη μεθοδολογική προσέγγιση αυτών των θεμάτων.

Η *Επιστήμη και Κοινωνία* αποσκοπεί να αποτελέσει ένα forum επιστημονικού διαλόγου αλλά και δημόσιας κριτικής παρέμβασης σε εθνική και διεθνή κλίμακα. Φιλοξενεί επιστημονικές μελέτες και μικρότερα ερευνητικά σχόλια στην ελληνική και αγγλική γλώσσα, καλύπτοντας ένα ευρύ φάσμα πολιτικών και κοινωνικών θεμάτων, ηθικής θεωρίας, πολιτικής κοινωνιολογίας και οικονομίας, ζητήματα πολιτικής επικοινωνίας και μέσων ενημέρωσης, πολιτικής και κοινωνικής ψυχολογίας, καθώς και πολιτισμικών σπουδών. Επιπλέον, δημοσιεύονται εκτεταμένα βιβλιογραφικά δοκίμια και βιβλιοκρισίες επιστημονικών έργων.

Aims and scope

The focus of *Science and Society: Journal of political and moral theory* lies at the intersection of scientific and philosophical theorizing in the field of politics and social practice.

Science and Society aspires to promote in-depth, engaged scholarly research alongside interdisciplinarity, impartiality, critical spirit, and methodological innovation. It invites contributions from a wide and diverse community of researchers, from experienced academics as well as younger scholars.

Science and Society seeks to provide a forum of critical academic dialogue enriching the public sphere and civil society in their national and global dimensions. In this respect, the journal welcomes manuscripts and short commentaries in the Greek or English language, spanning a wide range of political and social issues, political communication and media, moral theory, political sociology, political economy, political and social psychology, and cultural studies. Book reviews and review essays are also welcomed.

ISSN 1108-3698